

מעוז עזריהו הוא פרופסור לגאוגרפיה של התרבות באוניברסיטת חיפה. מחקריו עוסקים בעיצוב נופי זיכרון והנצחה, בפוליטיקה של שיום רחובות ובהיסטוריה התרבותית של מיתוס תל אביב. בין ספריו בעברית: פולחני מדינה: הנצחת הנופלים וחגיגות העצמאות בישראל 1948-1956 (שדה בוקר 1995); תל אביב: העיר ה(א)מיתית (שדה בוקר 1995); על שם: היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל (ירושלים 2012); במותם ציו: אדריכלות בתי הקברות הצבאיים בישראל, השנים הראשונות (ישראל 2012); שבוייה בדימויה: קיצור תולדותיה וקווים לדמותה של מדינת תל אביב (רעננה 2021); עיר זוכרת: מצבות ואנדרטאות בתל אביב-יפו (חיפה 2022); נופים זוכרים: פרקים בהנצחת מלחמת העצמאות (חיפה 2023); פיסות תל אביביות (חיפה 2023).

תל אביב

פיסות של היסטוריה עירונית

מעוז עזריהו

טקס, הנצחה, מורשת

ארץ

מוסד הרצל
לחקר הציונות
אוניברסיטת חיפה

Maoz Azaryahu

Tel Aviv: Fragments of History

מסת"ב: 978-965-93168-2-3 ISBN:

©

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט
בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא
מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול
בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

נדפס בישראל, תשפ"ה – 2025

עיצוב, סידור, עימוד והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ

תוכן העניינים

7	מבוא
11	ואלה שמות
37	חגיגות יובל לעיר העברית הראשונה 1959-1929
	חוף במחלוקת: תוכנית גרינבלט ופיתוח חוף תל אביב
61	בשנות ה־30
81	הנאצי בתל אביב
89	הגמל המעופף
99	שמות כפולים: המועצה התשיעית 1965-1960
119	שיפור העיר: המועצה התשיעית 1965-1960

מבוא

עיר היא (גם) הסיפור שלה כפי שמספרים אותו תושביה, מנהיגיה, וחוקריה. בין הסיפורים הללו נודע מקום מיוחד לסיפור תולדותיה של העיר. במשמעות מודרנית, ההיסטוריה של העיר היא מכלול של אירועים ותהליכים שהם חלק בלתי נפרד מהביוגרפיה של העיר כישות שיש לה ראשית והיא כפופה לתהליכים של שינוי. אחר תהליכים אלה ניתן להתחקות, בעיקר באמצעות התייעוד שנמצא בארכיונים שונים. חשיבות מיוחדת יש כמובן לארכיון העירוני שאוצר את מה שניתן לכנות 'הזיכרון' העירוני.

כמו ביוגרפיה, סיפור תולדותיה של העיר כסיפור של אירועים הנפרשים זה אחר זה על ציר הזמן מעניק לעיר משמעות של ישות שיש לה קיום עצמאי וריבוני הקיימת באופן רציף בזמן למרות השינויים שחלים בה. ההיסטוריה של העיר היא סיפורם של השינויים המתחוללים בה במהלך הזמן. במובן זה, מהותה של העיר כישות מוגדרת בעולם התופעות הפיזיות והתפיסות האנושיות מנוסחת כסיפור התהוותה בזמן ובמרחב. בה בעת, סיפורה של העיר במונחי ההיסטוריה שלה טעון לעתים במשמעויות מיתיות. הדבר בא לידי ביטוי באופן מובהק כאשר ניסוח סיפורה של העיר כנרטיב היסטורי על ציר הזמן משרת את הניסיון לפענח את משמעותה במונחי הגשמת התכלית שלשמה נוסדה. ספר זה הוא נדבך נוסף במחקר תל אביב שאני עוסק בו יותר מרבע מאה. בספרי העיר ה(א)מיתית דנתי בהרחבה בתולדות מיתוס העיר.¹ בהמשך

1 מ' עזריהו, תל אביב: העיר האמיתית. מיתוגרפיה היסטורית (שדה בוקר 2005).

שחזרתי את סיפור תולדותיה של מדינת תל אביב² כקלישאה של התרבות הפופולארית ודנתי בפיסות תל אביביות³ שמתממשות בהיבטים סמליים של הגאוגרפיה התרבותית של העיר. בספר עיר זוכרת⁴ סקרתי מצבות זיכרון בעיר, בעוד הספר שלטים מספרים⁵ מוקדש לשלטי המחתרות שהוצבו בעיר בשלהי כהונתו של שלמה להט. הספר הנוכחי צנוע בהיקפו. מטרתו היא להציג פיסות נפרדות של היסטוריה עירונית שאינן באות ליצור תמונה כוללת של תולדות העיר. מבחינה זו מדובר בהיסטוריה פרגמנטרית: לא נרטיב על העיר ושל העיר, אלא דיון בהיבטים ספציפיים של ההיסטוריה התרבותית שלה.

הפרק הראשון עוסק בשמות העיר. כמו לבני אדם, לכל עיר יש שם שניתן להתחקות אחר נסיבות קביעתו. חלקו הראשון של הפרק עוסק בקביעת השם 'תל אביב' על ידי מייסדי העיר ב-1910. לכאורה נסיבות קביעת השם ידועות היטב, אלא שפרק זה מציע מידע שאינו נחלת הציבור הרחב בנוגע למקורו של השם. חלקו השני של הפרק מתחקה אחר תולדות התואר 'העיר העברית הראשונה' שנעשה לשם נרדף לעיר. גם חלק זה מציע תובנות חדשות בנוגע למקור מטבע הלשון הנפוץ. חלקו השלישי של הפרק מוקדש לדיונים שקדמו להסבת שמה של העיר ל'תל אביב-יפו' לאחר מלחמת העצמאות.

הפרק השני מתחקה אחרי שלוש חגיגות היובל לתל אביב: יובל ה-20 ב-1929, יובל הכסף ב-1934 ויובל הזהב ב-1959. שלוש חגיגות היובל שנדרושות בפרק זה שייכות לשלב 'העיר העברית הראשונה' בהיסטוריה התרבותית של תל אביב,⁶ ובהתאם לכך הנושא המרכזי שלהן היה תל אביב כסיפור הצלחה של המפעל הציוני. ניתוח היסטורי של שלוש חגיגות יובל עוקבות מספק הזדמנות להבחין ברציפות של תבניות טקסיות ובתמונות בסיסיות השייכות לתשתית הרעיונית של העיר הציונית. בנוסף, הוא מדגיש עניינים שהם ספציפיים לתקופה ומעוגנים בנסיבות פוליטיות ייחודיות שעמדו בבסיס חגיגות יובל מסוימות.

שלושת הפרקים הבאים עוסקים בתל אביב של שנות ה-30. הפרק השלישי בוחן כיצד תפיסות שונות של תל אביב כעיר חוף בשנות ה-30 באו לידי ביטוי

2 מ' עזריהו, מדינת תל אביב: קיצור תולדותיה וקווים לדמותה (באר שבע 2021).

3 מ' עזריהו, פיסות תל אביביות (חיפה 2023).

4 מ' עזריהו, עיר זוכרת: מצבות ואנדרטאות בתל אביב-יפו (חיפה 2022).

5 מ' עזריהו, שלטים מספרים: הנצחת המחתרות בתל אביב-יפו (חיפה 2024).

6 על ההיסטוריה המיתית של העיר העברית הראשונה ראו: מ' עזריהו, תל אביב – העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית (שדה בוקר 2005), עמ' 27-140.

בתכנון עירוני ופוליטיקה מקומית.⁷ הוא מתמקד בחוף הים כהיבט מרכזי של העיר כמקום של פנאי ונופש, בריאות והבראה. במרכז הדיון תוכנית גרינבלט, לפיה תיובש רצועת ים וייבנה שם רובע חדש. הדיון בתוכנית גרינבלט שופך אור על הוויכוח הציבורי הער שהעסיק את דעת הקהל ואת הפוליטיקה המקומית בקיץ 1937 בנוגע ליתרונות ולחסרונות של המיזם השאפתני שבסופו של דבר ירד מעל סדר היום של הפיתוח העירוני.

הפרק הרביעי מציע תרגום לעברית של המאמר "עיר ללא גוים" שהופיע במסגרת הסדרה "נאצי נוסע לפלשתינה" בעיתונו של יוזף גבלס דר אנגריף (Der Angriff) ב-29 בספטמבר 1934. הנאצי הוא לאופולד פון מילדנשטיין, עסקן נאצי שעמד בראש המחלקה היהודית בשירות הביטחון של הרייך השלישי. שתיים עשרה הכתבות שפרסם תיארו באופן חיובי את היישוב היהודי בארץ ישראל: המטרה הייתה להציע ליהודי גרמניה את ההגירה לארץ ישראל כאפשרות, ובכך להביא למה שמבחינת הנאצים היה פתרון ל"בעיה היהודית". הקדמה קצרה מספקת רקע למאמר המופיע בתרגום. הפרק החמישי מוקדש להיסטוריה תרבותית קצרה של 'הגמל המעופף' שהיה סמלו של יריד המזרח שנפתח בחצי האי הירקוני ב-1932. הדיון מביא ומנתח הסברים שונים שניתנו לסמל גם בהתייחסות לגמל המכונף במקורות יהודיים, כשחשיבות מיוחדת יש להתייחסות אליו כאל יצור שאינו קיים אלא בדמיון.

שני הפרקים האחרונים עוסקים בשנות ה-60, וליתר דיוק: בהיבטים של פעילות המועצה התשיעית (1961-1965), בתקופת כהונתו הראשונה של מרדכי נמיר, נציג מפא"י, כראש עיריית תל אביב. הפרק השישי דן בשתי רמות של המאמץ המנהלי לפתור את בעיית שמות הכפולים של יישים עירוניים שעלו על סדר היום במחצית הראשונה של שנות ה-60 בתל אביב רבתי. האחת היא הקמת ועדה בינעירונית בחסות משרד הפנים לפתור את בעיית שמות הרחובות הכפולים, כלומר, החוזרים על עצמם, בשבע הערים המרכיבות את מחוז תל אביב בראשית שנות השישים: תל אביב-יפו, רמת גן, גבעתיים, בני ברק, בת ים, חולון והרצליה. השנייה היא הניסיון של ועדת השמות העירונית לפתור את בעיית השמות הכפולים בתל אביב-יפו כפי שזו באה לידי ביטוי בהנצחה החוזרת ונשנית של אישים בשמות רחובות, בתי ספר ומוסדות עירוניים.

7 על ההיסטוריה התרבותית של חוף תל אביב ראו: מ' עזריהו, "ההיסטוריה התרבותית של חוף הים של תל אביב 1918-1948", אופקים בגיאוגרפיה 53 (2001), עמ' 95-112.

הפרק השביעי דן ב'שיפור העיר' בנושא שעל סדר היום העירוני משנות ה-20 ועד לאמצע שנות ה-60. במרכז הפרק העיסוק בנושא שיפור העיר בעת כהונתה של המועצה התשיעית בהתמקדות בפעילותה של המועצה הציבורית לשיפור העיר שהוקמה ב-1960 וכללה אנשי ציבור בעלי שם ופקידים גבוהים במנהל העירוני. בראשה עמד סגן ראש העירייה אליעזר שכטר. מטרת המועצה הציבורית הייתה לייצר מנגנון לקדם את שיתוף הציבור ביוזמות עירוניות מסוגים שונים שנכללו יחדיו תחות המטרייה הרחבה של 'שיפור העיר'. במסגרת הדיון מתחקה הפרק אחר ראשיתה של היוזמה העירונית לשפץ את חזיתות הבניינים בעיר, דבר שהיבב שינוי בחקיקה של הכנסת.

ואלה שמות

"היא לא עיר אלא שיר" (נחום סוקולוב)

באפריל 1934, לרגל חגיגות חצי היובל לתל אביב, הוכתר נחום סוקולוב: עיתונאי, מתרגם ונשיא ההסתדרות הציונית, לאזרח כבוד, השנים עשר במספר, של העיר העברית הראשונה. בדברים שנישאו לרגל האירוע החגיגי נמנו זכויותיו של אזרח הכבוד:

ועוד זכות שלישית, מקומית, תל אביבית, יש לו לסוקולוב: הוא שנתן את השם הנפלא 'תל אביב' בתרגומו העברי לספרו של הרצל. השם הזה אשר בו מתגאה עירנו היה כבר לשם קסם בעולם, שם המסמל את חידוש נעוריו של עם ישראל ושיבתו לחיים מדיניים. העיר תל אביב, אשר שמה נישא בימים אלה בפי כל העולם התרבותי, לא תשכח לו לסוקולוב בין יתר זכויותיו הרבות גם את הזכות הזאת, זכות השם 'תל אביב'.¹

בדבריו ציין דיזנגוף "ששם העיר לוקח מאת ה' סוקולוב לפי השם שקרא לתרגום ספרו של הרצל ז"ל 'אלטנוליןד'".² הדברים היו ונותרו ידועים. תל אביב נזכרת אצל הנביא יחזקאל כמקום מושבם של גולי יהודה בבבל: "וְאָבֹא

1 ידיעות עיריית תל אביב, 15 באפריל 1934, עמ' 100.

2 הארץ, 26 באפריל 1934, עמ' 5.

אֶל הַגּוֹלָה תֵּל אָבִיב הַיִּשְׁבִּים אֶל נֶהַר כְּבֶר (יחזקאל ג טו). בתרגומו של סוקולוב, ה'תל' וה'אביב' היו צירוף פיוטי בעברית ל'ישן' ול'חדש' שבגרמנית. ההסבר לתרגום השם 'אלטנוילנד' ל'תל אביב' מופיע כבר במכתב שסוקולוב שלח להרצל, לקראת הופעת המהדורה העברית של הספר. כפי שהסביר, לא רק שהשם שמצא היה בעל שלוש הברות, כמו השם המקורי, אלא "וגם רעיון עמוק יש בו... זהו שם עברי תנ"כי... ויש לו עתיקות יותר מאשר לשם חדש מקרוב בא, ויש לו אותה הוראה עצמה של חדש וישן כאחד: תל פרושו חורבה, ואביב – זמן הפריחה של הטבע. ובכן – חורבה ששבה למצב של פריחה – אלטנוילנד!"³

בדברים שנשא סוקולוב ב־1934 בעת קבלת תואר 'אזרח כבוד' בתל אביב אמר: "לעיר זו נתתי לא רק את שמה בלבד, אלא גם את לבי." הוא הסביר עוד כי "בתרגום המילה 'אלטנוילנד' ל'תל אביב' לא מציתי את כל תוכן המילה, אבל מה שאנו רוצים נרמז גם במילה זו". משפט זה יש בו מן הצניעות של המתרגם שמבקש להדגיש כי תרגומו, מוצלח ככל שיהיה, לא מיצה את המשמעות העמוקה של השם שביקש להעתיק לשפת עבר. בנוגע למקור ההשראה שלו, סוקולוב מתייחס במפורש לתנ"ך במכתבו להרצל. אלא שבשרשרת הנמתחת בין תל אביב של יחזקאל שעל נהר כבר ובין תל אביב שעל עמוד השער של תרגומו של סוקולוב לאלטנוילנד של הרצל יש חוליה נוספת, משמעותית, שנותרה עלומה עד כה. ייתכן שסוקולוב רומז לחוליה זו בדבריו בעת קבלת תואר אזרח הכבוד של העיר הקרויה על שם הספר שתרגם:

הייתי אומר: תל אביב היא לא עיר אלא שיר, לא שיר לירי אלא אפוס – שיר גיבורים, ולא שיר לעתיד לבוא, אלא שיר של היום.⁴

ברמה הגלויה זו אמירה פואטית המבוססת על משחק מילים חינוכי. אך ברמה אחרת, נסתרת מאוזני כל מי שהספרות והשירה העברית המתחדשת זרה לו, תל אביב היא אכן שיר – אלא שזה שיר שנכתב עשרות שנים לפני פרסום תרגומו של סוקולוב ב־1902: השיר 'תל אביב' של יהודה לייב גורדון

3 נ' סוקולוב לת' הרצל, 1 בספטמבר 1902, הארכיון הציוני H/1863, <http://www.zionistarchives.org.il/Pages/TelAvivSokolow.aspx>, אווור: 12 בדצמבר 2024.

4 הארץ, 26 באפריל 1934, עמ' 5.

5 ידיעות עיריית תל אביב, 15 באפריל 1934, עמ' 100.

(י. ל. גורדון, יל"ג), גדול משוררי ההשכלה, שראה אור ב-1868 והופיע בספר הראשון של כל שירי י. ל. גורדון שיצא לאור ב-1884 (ראו בסוף הפרק). בשירו הלירי חוגג המשורר את הטבע המתחדש בלבול ובפריחה באביב ומהלל את הבורא שאפשר את המעבר מהחורף הקודר והקפוא לחום ולאור של האביב. פרשנותו של סוקולוב בדברים שכתב להרצל לשם 'תל אביב' מדגישה את המעבר ממצב של שממה להתחדשות וכך מהדהדת באופן חד-משמעי את 'תל אביב' של י. ל. גורדון.

אלא שלבחירה שעשה סוקולוב יש רובד נוסף של משמעות. העיר תל אביב המקורית שבבבל היא היבט של החיים בגלות; תל אביב של סוקולוב, היא אלטנוילנד של הרצל, מייצגת את התחייה הלאומית של העם בארצו. י. ל. גורדון לא השתמש בשם 'תל אביב' בהתייחסות לתחייה לאומית אלא בהתייחסות לתחיית העולם והטבע עם בוא האביב, מוטיב ידוע בשירת התקופה. יל"ג היה ער להקשר המקראי של השם 'תל אביב'; לזיכרונותיו שכתב בשנת חייו האחרונה קרא 'על נהר כבר'. השם שבחר יל"ג מעיד בבירור כי היה מודע היטב למשמעות הגלות כמצב קיומי שיש לו לא רק היבט ביוגרפי, של מאסר וגירוש, אלא גם הקשר לאומי. עבור יל"ג, עליו כתב יעקב פייכמן כי "שירת ציון לא שר", "נהר כבר" ובמובלע תל אביב שעל גדותיו מייצגת גלות. עבור סוקולוב, תל אביב כחזון ציוני פירושה היה שיבה למולדת ותחיית העם והארץ.

סוקולוב לא התייחס בהסבר שנתן להרצל או בדברים שנשא בתל אביב ב-1934 ל'תל אביב' של יל"ג. היה מי שמצא דופי בתרגום היצירתי של סוקולוב לאלטנוילנד: "בתרגום העברי נקרא בשם מליצי מוזר 'תל אביב'!" אך השם 'תל אביב' הופיע לא רק על כריכת הספר אלא גם במודעות פרסומת לו בעיתונות העברית, וכך השתגר כביטוי בשפה. בעקבות השימוש שעשה בו סוקולוב כתרגום העברי של אלטנוילנד, הביטוי 'תל אביב' הופיע בהתייחסות ליפן, המדינה העתיקה שחידשה נעוריה והופיעה כמעצמה עולמית על במת ההיסטוריה. בעת מלחמת רוסיה-יפן, שהסתיימה בניצחונה של יפן, כונתה יפן בהצפירה 'תל אביב', כזו שמייצגת "התמזגות זקנה ובחרות", 'תל אביב' במובן "תל כלח ואביב נוער סוער". שימוש זה שלא בהקשר של ארץ ישראל היה חד-פעמי. בה בעת נעשה שימוש ב'תל אביב' ככינוי לארץ ישראל המתחדשת.

תיאודור הרצל, תל אביב

בדברים שכתב לאחר ההלוויה של הרצל התייחס נחמן סירקין לכך שנקבר בווינה ולא בארץ ישראל: "גם הוא איננו! ארץ אבות, תל אביב – וד' אמות של אדמה נכריה".⁷ במשמעות זו הופיע השם 'תל אביב' במפת ההתיישבות הציונית בארץ ישראל גם כשם-זיכרון להרצל. כשם מקום, 'תל אביב' שילב את חזונו של הרצל בדבר התחדשות הישן בהנצחתו בנוף ההתיישבות הציונית. באי האספה הציונית שהתכנסה ברחובות בנובמבר 1904 החליטו לייסד לזכר הרצל "עיר שלמה" על אדמת הפועלים בוואדי חנין (נס ציונה), ולקרוא לה בשם תל אביב.⁸ החלקה בגודל 800 דונם נקנתה ב־1903 על ידי הוועד האודסאי. ימים ספורים לאחר מותו של הרצל בכ' בתמוז תרס"ד פרסם אליעזר בן יהודה בעיתונו את השקפתו לגבי מה "יהיה באמת זיכרון נראה להרצל בארץ ישראל". להצעתו יש

לבנות ע"ש הרצל שכונה גדולה עבריה, עיר עבריה, עיר שכל תושביה ידברו בה עברית, שבכל חוצותיה ורחובותיה תשמע רק הלשון העברית, שבחנויות ובכל בתי העסקים ידברו רק עברית. ובעיר העברית הזאת יכוננו ע"ש ד"ר הרצל בית ספר תיכון עברי ואחר, אם יהיה אפשר, בית מדרש עליון עברי... דבור עברי ועיר עבריה בירושלים עם בית ספר עברי והכל ע"ש הרצל – זה יהיה לע"ע זיכרון שיגשים את תכונתו הלאומית של יוצר הציונות המדינית.⁹

השם 'אחוזת בית' היה שמה של האגודה שנוסדה בקיץ 1906 במטרה לספק לכל אחד מחבריה אחוזת בית בשכונה היהודית החדשה העתידה להיות מוקמת ביפו. כפי שטען עקיבא אריה ויס, "הוסכם לקרוא את האגודה אחוזת בית מפני שיש בו בשם זה משום סדר אלף-בית".¹⁰ בשם זה כונתה גם השכונה ההולכת וקורמת ממשות נד"לנית ותקנונית ביפו. בהרצאה לחברי האספה הכללית באלול 1909, בעת שכבר נבנו חמישים בתים והונחו היסודות למגדל המים, הציג מנחם שינקין את תוכנית המתאר הרעיונית לשכונה.

7 נ' סירקין, "בשדה הקברות", הצפירה, 12 ביולי 1904, עמ' 2.

8 השקפה, 11 בנובמבר 1904, עמ' 4.

9 השקפה, 29 ביולי 1904, עמ' 3.

10 א' דרויאנוב (עורך), ספר תל אביב, כרך ראשון (תל אביב תרצ"ו), עמ' 66, המשך הערה 4.

הדברים פורסמו שבועות ספורים אחר כך בהצבי. בדבריו הדגיש שינקין את עניין שמה של השכונה. תחילה הוא התייחס לשכונה ולדימויה שנכרכו בשם 'אחוזת בית' שנודעה בו: "אחוזת בית! כמה מחשבות ותקוות טובות קשורות זה שנים אחדות לרבים מאתנו, ועם השם הענוותני הזה, כמה חרפות וגדופים היו קשורים עם השם הזה לפני חצי שנה, ומה יפה ונאווה החל עוד פעם לצלצל השם הזה בעת האחרונה, כשהחל להתגלם ולהתגשם הרעיון הפנימי הקשור בו".¹¹ שינקין התייחס בדבריו לשכונה החדשה כאל "יפו הצפונית, החדשה, החדשה, היפה והנקייה – יפו של היהודים",¹² אך הוא היה מודע היטב לצורך לבדל את השכונה באמצעות שם שינסח את מהותה הייחודית. לטעמו, השם צריך היה להטביע בשכונה את "חותם התחיה שהוא הסיבה העיקרית להתהוותה". אפשרות מועדפת הייתה הנצחת שמו של הרצל בשמה של השכונה. היו שהציעו לקרוא לשכונה 'הרצליה', אך שינקין התנגד לכך. כפי שכתב במאמרו, מימוש הצעה זו פירושו הנצחה משולשת של המנהיג הציוני:

השם הזה היה נאה ויאה לה; אבל שם הרצליה נקרא כבר על הגמנסיה העברית ועל הרחוב העקרי שבמושבה, ולא נעים לאוזן צלצול שם אחד משולש (גמנסיה הרצליה שברחוב הרצליה בהרצליה).¹³

באספה הכללית שהתכנסה ב-26 בינואר 1910 הציע שינקין את השם 'תל אביב', כשמו של התרגום העברי של נחום סוקולוב לאלטנוילנד של הרצל: "בשם זה הביע מנהיגנו – הרצל – את תקוות עתידנו בארץ ישראל – בגרמנית – 'אלטנוילנד', ובתרגום לעברית: 'תל אביב' – תל שבו פורחים ניצני האביב. לשם 'תל אביב' יש גם צלצול מקומי, ערבי, וכל יושבי הארץ יתרגלו בו קל-מהרה. אף יתחבב שם זה על כל חובבי הישוב שבחוץ-לארץ מפני הרעיון הצפון בו".¹⁴ כפי שהבחין אלתר דרויאנוב, שינקין לא הזכיר במאמר

11 "ירכתון. אחוזת בית", הצבי, 23 בספטמבר 1909, עמ' 1.

12 הצבי, 23 בספטמבר 1909, עמ' 3.

13 "ירכתון. אחוזת בית", הצבי, 23 בספטמבר 1909, עמ' 2.

14 שם, שם.

שפרסם בהצבי שהשם תל אביב נזכר בספר יחזקאל.¹⁵ הוא גם לא התייחס לכך שהשם ניתן בקיץ 1903 לחלקת אדמה בגבול המושבה נס ציונה.¹⁶ ב-1907 נקרא הרחוב הראשי של נס ציונה, שבו נמצאו מוסדות הציבור שלה, רחוב תל אביב.

הרופא חיים חיסין לא סבר שהיה ממש בהתנגדותו של שינקין לשם 'הרצליה'. לדעתו, הציבור לא יקרא לגימנסיה הרצליה בשמה המלא, אלא 'הגימנסיה' בלבד – ובדיעבד התברר שצדק. היה מי שחשש שהשם 'הרצליה' יעורר את תשומת לבם של הממשלה העות'מאנית העוינת לכוונת מייסדי השכונה, דבר שנוק בצדו. מעבר למשמעותם הציונית הגלויה הדגישו השמות 'תל אביב' ו'הרצליה' כי מדובר ביצירה חדשה שהייתה מעוגנת ברעיון התחייה הלאומית. עקיבא אריה ויס, שסבר שיש לבחור שם שלא יעורר את התנגדות הממשלה, הציע את השם 'יפו החדשה' בנימוק ש"אין גם לשכוח, שאנו בונים רובע חדש בעיר גדולה, וצריך שיהיה בו בשם גם זכר לעיר אשר בה אנו בונים".¹⁷ ברוח דומה היו מי שהציעו את השמות 'נוה יפו' ו'נוף יפו'. הצעות נוספות היו 'אביבה' ו'יפהפייה'.

אף על פי שהנושא היה על סדר היום וכבר היו הצעות קונקרטיות, ההחלטה שהתקבלה הייתה למנות ועדה מיוחדת שתדון בשמות שהוצעו ותחווה דעתה באספה הכללית הבאה. הנושא עלה לדיון באספה הכללית שהתכנסה ב-21 במאי 1910. דיונון פירט את השמות שהוצעו, והדיון היה קצר. השם 'תל אביב' נבחר ברוב מוחלט של קולות: 25 הצביעו בעדו.¹⁸ 'יפו החדשה' קיבל שמונה קולות, 'נוה יפו' זכה בעשרה קולות, ו'הרצליה' – בשישה קולות בלבד. השם שנבחר היה טעון במשמעות רעיונית. למרות התמיכה הניכרת בהכללת יפו בשם, המסר של הבחירה ב'תל אביב' היה שמדובר בישות שאינה מגדירה את עצמה בהתייחסות ישירה או בשייכות ליפו. כפי שמוכיחה הדוגמה של רחוב תל אביב בנס ציונה, השם שנבחר יכול היה להיות שמו של כל יישוב חדש שנוסד במסגרת מפעל התחייה. מיד עם ההחלטה על השם החדש הציע מרדכי בן הלל הכהן להחליף את נייר המכתבים של אחוזת בית בנייר מכתבים של תל אביב ולהודיע לכל המוסדות שאחוזת בית חדלה להתקיים ובמקומה

15 דרויאנוב, ספר תל אביב, עמ' 125, הערה 2.

16 דרויאנוב, ספר תל אביב, עמ' 125.

17 דרויאנוב, ספר תל אביב, עמ' 126.

18 דרויאנוב, ספר תל אביב, עמ' 141.

„TELL-ABIB“

Jaffa

תל-אביב

י"ס

Le... 1910/11

נייר המכתבים של המועצה המקומית. מקור: דרויאנוב, ספר תל אביב

באה לעולם תל אביב. בישיבת הוועד שנערכה למחרת הוחלט גם כי הכתובת שתופיע על נייר המכתבים תכלול התייחסות ליפו:

תל אביב

יפו

בפועל, הכתובת שנקבעה על נייר המכתבים הדגישה את חשיבותה של תל אביב לעומת יפו בגודל הגופן שנבחר. מעניין כי בגרסה של השם הכתובה באותיות לטיניות נקראה העיר TELL ABIB, שהוא תעתיק של הגיית שמה בערבית.

* * *

בעת שהאספה הכללית בחרה בשם 'תל אביב' כשמה של השכונה כבר ידעו רוב המשתתפים לאן נושבת הרוח ומה יהיה שמה. דרויאנוב מצטט מרשימותיו של אליעזר לובראני: "ה'שמרנים' עדיין קראו לה אחוזת בית, ואנחנו ה'מתקדמים' וה'מהפכנים' לא חкіנו להחלטה של האסיפה הכללית ומאלינו קראנו לה תל אביב".¹⁹ בשלהי 1910 הופיע בהצפירה מאמר מלא תשבחות על השכונה החדשה תל אביב – "פנת יקרת לבני ישראל ביפו היא השכונה החדשה אשר בנו להם אחינו בשנה האחרונה, היא השכונה אשר תושביה קראו לה בשם 'תל אביב'".²⁰ המאמר הביא בפעם הראשונה לידיעת קוראי העברית את סיפור בחירת שמה של השכונה החדשה ביפו. ההסבר מסכם את הדיון שנערך באספת התושבים:

19 דרויאנוב, ספר תל אביב, עמ' 140-141.

20 "תל אביב", הצפירה, 12 בדצמבר 1910, עמ' 1.

זהו השם אשר קרא נחום סוקולוב לתרגומו העברי של הספר
'אלטנוילאנד', ונקרא שם השכונה החדשה בישראל 'תל אביב'
לעולם ועד וגם יתר התושבים, אשר לא מבני ישראל, יודעים כבר
את השם הזה.²¹

תל אביב היא כנראה העיר היחידה בעולם שנקראה בשמו של ספר. אלא
שהספר בתרגומו של סוקולוב נקרא בשמו של שיר, כך שתל אביב היא גם
העיר היחידה בעולם שקרויה בשמו של שיר. ולכך, אולי, רמז סוקולוב כשטען
בעת שקיבל את תואר אזרח הכבוד של העיר כי תל אביב ה"היא לא עיר,
אלא שיר". אלא שמקורו של השם בשמו של השיר שכתב יל"ג נעלם מהדיון
הציבורי כמעט לחלוטין. היחידי שהזכיר את הדבר היה אהרן זאב בן-ישי, מי
שערך את ידיעות עירית תל אביב עד 1955 ושימש כמזכיר הכבוד של ועדת
השמות העירונית. בן-ישי היה מעורה בספרות ובשירה העברית ומאמרו
הופיעו בעיתונות העברית. למיטב ידיעתי, בן-ישי היה היחידי שהתייחס
בפומבי לכך שהשם 'תל אביב' היה גם שמו של שיר שכתב יל"ג, וזאת במאמר
שהוקדש לשמותיה של העיר העברית הראשונה שראה אור בדבר ב-1960.²²
במאמרו לא התייחס בן-ישי לשאלה מדוע התעלם סוקולוב מיצירתו של יל"ג
ולא הציע הסבר לכך שעובדה מרתקת זו בתולדות שמה של העיר לא נעשתה
נחלת הכלל. אלא שגם מאמרו של בן-ישי לא זכה לתהודה ציבורית, ובפועל
הקשר בין תל אביב ויל"ג נותר עלום.

העיר העברית הראשונה

מעבר לנתונים מספריים של אוכלוסייה, שטח, מספר בניינים וכד', מהותה
של תל אביב כיצירה ציונית מקורית נוסחה במונחי הגדרתה כ"עיר העברית
הראשונה". התואר 'עברית' מתייחס לשני היבטים משלימים. האחד הוא
ההיבט הדמוגרפי: עיר שתושביה, רובם ככולם, יהודים. השני הוא ההיבט
התרבותי: השפה העברית כשפת הדיבור, הרחוב והמינהל העירוני. במקום
אחר דנתי בפירוט ב'עיר העברית הראשונה' כניסוח תמציתי של מיתוס תל

21 "תל אביב", הצפירה, 12 בדצמבר 1910, עמ' 1.

22 א' ו' בן-ישי, "הרצל, סוקולוב, תל אביב", דבר, 13 במאי 1960, עמ' 8.

אביב במשמעות של תחייה לאומית.²³ כאן אני מבקש לדון במקורו של הכינוי המליצי 'העיר העברית הראשונה' שנעשה שגור עד כדי כך שהיה במידה מסוימת לשמה הנרדף של תל אביב.

מקובל לראות את מקורו של התואר 'עיר עברית ראשונה' בפרוספקט שניסח עקיבא אריה ויס בקיץ 1906, בפגישות של יומי מפעל הקמת אגודת אחוזת בית. נוסח הפרוספקט הופיע לראשונה בעתון כלנוע בקיץ 1934.²⁴ הוא מופיע גם בספרו האוטוביוגרפי של עקיבא אריה ויס ראשיתה של תל אביב: תולדות ייסוד העיר ורשימות יומן שפורסם לאחר מותו²⁵ ובספרו של אילן שחורי חלום שהפך לכרך. תל אביב, לידה וצמיחה: העיר שהולידה מדינה, שיצא לאור ב-1990. בספרי תל אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית שראה אור ב-2005 אני מתייחס לנוסח זה כאל הניסוח הראשוני של מיתוס העיר העברית הראשונה: בלשונו של ויס, "זו תהייה העיר העברית הראשונה, בה יגורו עברים במאה אחוזים; בה ידברו עברית, בה ישמרו על הטהרה והניקיון, ולא נלך בדרכי הגויים".²⁶ משפט זה מצוטט גם על קיר אריחי הקרמיקה בחצר ביתו של עקיבא אריה ויס בפנינת הרחובות הרצל ואחד העם.

חשיבות הנוסח של עקיבא אריה ויס היא ראשוניתו: בראשית היה רעיון העיר העברית הראשונה. ולא מדובר ברעיון שהקדים את העיר בלבד, אלא בניסוח שלאחר שבא לעולם בפרוספקט של ויס נעשה שגור עד כדי שהיה לתואר המשמש כשמה הנרדף של העיר: תל אביב והעיר העברית הראשונה חד הם. הפרוספקט הוא נבואי במובן זה שלא רק שהוא מציג חזון שנעשה ממשות שנים ספורות אחר שנוסח אלא שהוא גם טבע את מטבע הלשון שיהיה להלך שגור בשיח העיר. במובן זה, ניסוחו של עקיבא אריה ויס הוא ניסוח חד ומדויק של הקוד התרבותי שידריך ויכוון את הליך הפיכת החלום לכרך. אלא שיש להטיל ספק בנכונות גרסה זו. כשכתבתי על העיר העברית הראשונה לפני יותר מעשרים שנה לא פקפקתי באמיתות הפרוספקט. עקיבא

23 מ' עזריהו, תל אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית (שדה בוקר 2005), עמ' 127-137.

24 כלנוע, גליונות 9-10, ב' בסיון תרצ"ד.

25 ע' א' ויס, ראשיתה של תל אביב, תולדות יסוד העיר ורשימות יומן (תל אביב 1957), עמ' 83-85.

26 ע' א' ויס, ראשיתה של תל אביב, תולדות יסוד העיר ורשימות יומן (תל אביב 1957), עמ' 85; א' שחורי, חלום שהפך לכרך. תל אביב, לידה וצמיחה: העיר שהולידה מדינה (תל אביב 1990), עמ' 13: מ' עזריהו, תל אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית (שדה בוקר 2005), עמ' 34.

אריה ויס היה מראשוני וראשי מיזם 'אחוזת בית', ולא הייתה כל סיבה שלא לקבל את המסמך כפי שהוא, על תוכנו ועל לשונו. אלא שמעקב אחר היקרויות התואר 'העיר העברית הראשונה' בעיתונות העברית מגלה פער שדורש הסבר. חיפוש במאגר הדיגיטלי של העיתונות העברית מהתקופה הרלוונטית מגלה שהמופע המתועד הראשון של מטבע הלשון 'העיר העברית הראשונה' הוא ממרץ 1921, בגיליון הראשון של בטאון עירית תל אביב ידיעות תל אביב (מאוחר יותר השתנה השם לידיעות עירית תל אביב). במאי 1921 הוכרזה תל אביב על ידי ממשלת המנדט הבריטי כמועצה עירונית והוקמה העירייה כגוף סטטוטורי; בכך נפרדה תל אביב, אמנם חלקית בלבד, מיפו. המופע הראשון של 'העיר העברית הראשונה' נעשה בהקשר של הזיכרון ההיסטורי של הקמתה:

הועד מכין ויוציא בקרוב לאור ספר זיכרון של השכונה תל אביב. ספר זה היה צריך להידפס עוד לפני שנה, כשמלאו עשר שנים לקיום העיר העברית הראשונה.²⁷

ההיקרות שלאחריו היה בעיתון הארץ באוקטובר 1921, עת נכתב על תל אביב, היא "העיר החדשה, העיר העברית הראשונה בארץ ובכל העולם".²⁸ יש להניח כי הופעת 'העיר העברית הראשונה' הייתה נגזרת של ההכרה בתל אביב כמועצה עירונית. עד סוף 1921 הופיע הביטוי עוד פעמיים בעיתונות העברית.

האזכור של העיר העברית הראשונה בדאר היום בדצמבר 1921 נכתב בהתייחסות לחברת הקרקעות 'גאולה' וחלקה בהרחבת תחומה של תל אביב. על פי הכתוב תל אביב הייתה העיר העברית הראשונה כבר מייסודה:

היא (חברת 'גאולה') השתתפה ברכישת אחוזת האדמה הראשונה בשביל העיר תל אביב (אחוזת בית ונחלת בנימין) עוד בזמן ייסודה, ומאז הזמן ואילך סייעה להרחבת העיר העברית הראשונה.

27 "השאלות והעבודות שעל הפרק", ידיעות תל אביב, 11 במרץ 1921, עמ' 9.

28 א' מבשן, "תל אביב", הארץ, 6 באוקטובר 1921, עמ' 3.

בשנים שלאחר מכן עלה בהדרגה מספר מופעיה של 'העיר העברית הראשונה' בעיתונות העברית, וזה העיד כי נתפס כתואר ראוי והולם לתל אביב:

שנה	מס' אזכורים	שנה	מס' אזכורים
1922	3	1928	48
1923	12	1929	33
1924	30	1930	26
1925	48	1931	44
1926	40	1932	38
1927	24	1933	47

התואר 'העיר העברית הראשונה' הופיע 401 פעם בעיתונות העברית עד ל-12 בינואר 1934, היום שבו קיבלה תל אביב מעמד של עיר, ונעשתה לעיר העברית הראשונה בארץ ישראל.

הפער בין כ-15 שנים בין הופעתה לכאורה של 'העיר העברית הראשונה' בקיץ 1906 בפרוספקט של עקיבא אריה ויס להופעתה לראשונה בעיתונות העברית במרץ 1921 אומרת דרשני. למרבה הצער, כפי שמסר אלתר דרואנוב בעת שכתב את ספר **תל אביב** באמצע שנות ה-30 של המאה ה-20, לא ניתן היה לאתר את הפרוטוקולים מקיץ 1906 של 'אגודת בוני בתים' שממנה צמחה 'אחוזת בית'. בספר הוא מביא קטעי פרוטוקולים שפרסם אז"ר (א' ז' רבינוביץ) בדבר בקיץ 1926, כנראה לרגל מלאת 20 שנה לייסוד האגודה ביפו. על פי דרואנוב, בתשובה לשאלתו אז"ר אמר כי קיבל את הפרוטוקולים ממזכיר עיריית תל אביב והחזירם לו, אך הם נעלמו מאז: "היכן הם נמצאים עכשיו – אינני יודע. בקשתים ולא מצאתים".²⁹

שחזור חלקי של הפרוטוקולים מסתמך על קטעים שלהם שפרסם אז"ר ב-1926 בדבר. על פי פרוטוקול מכ"א בסיון תרס"ו, כוונת מייסדי האגודה היא "לייסד מרכז עירוני עברי במקום טוב לבריאות ומסודר יפה, ותחת הרפש והחלאה שבחוצות הצרים של יפו ימצאו (הבתים) במקום מרווח ונקי" – "על ידי בנין ששים בתים בבת אחת יוזל שכר הדירה ביפו" וכך "היהודים

29 דרואנוב, ספר **תל אביב**, עמ' 65, הערה 1.

המפוזרים בכל פינות העיר יפו יאספו אל מקום אחד, ויהיה בזה מעין קבוץ גלויות מועט".³⁰ בניסוח זה ההתייחסות היא ל"מרכז עירוני עברי" ולא ל"עיר העברית הראשונה".

בקטעי הפרוטוקולים שפרסם אז"ר אין כל התייחסות לפרוספקט. הפרוספקט נזכר במה שסיפר ויס לדרויאנוב בעת שהאחרון עסק בהכנת ספר **תל אביב** לרגל חגיגת חצי יובל לעיר, והוא מביא אותם בשם אומרם.³¹ דרויאנוב מדווח כי על פי ויס, ב"ב בתמוז תרס"ו נערכה אספה במועדון 'ישורון' ביפו שהשתתפו בה יותר ממאה איש. באספה דנו בשאלות כלכליות, כגון יוקר החיים בכלל ויוקר הדירות בפרט. בסוף האספה ויס הרצה "על יסוד שכונה עברית חדשה" ובאותו מעמד נבחרו חמישה אנשים, ביניהם ויס, "לעסוק בדבר". החמישה התכנסו למחרת – י"ג תמוז – וחיברו "פרוספקט על השכונה החדשה". על פי דיווחו של דרויאנוב מפיו של ויס, בפרוספקט נמסר כמה בתים ייבנו, עלות כל בית ושאלת המימון. כן נמסר כי השכונה תשתה מי בארות ולא מי גשמים, רחובותיה יהיו מרוצפים ויותקנו בה גם תיעול וחשמל.

יש מן העניין שדרויאנוב לא התייחס בספר **תל אביב** שהתפרסם ביוני 1936 לנוסח שפרסם ויס בעתון **כלנוע** בקיץ 1934. הסתירות בין הגרסה מ-1936 שמביא דרויאנוב מפי ויס לזו שהתפרסמה ב**כלנוע** ב-1934 משמעותיות. לפי הדברים שמסר ויס לדרויאנוב הפרוספקט נכתב יום לאחר הישיבה, ב"ג בתמוז תרס"ו, בעוד התאריך המופיע על הפרוספקט בגרסה שנמסרה ב**כלנוע** הוא ט' באב, יום הרה משמעות למפעל של תחייה לאומית. לעניין זה יש לציין כי ט' באב בא לידי ביטוי במקום אחר בתולדות בנייתה של השכונה החדשה שתיקרא **תל אביב**: אבן הפינה לבניין הגימנסיה בשטח השכונה החדשה הונחה יום לאחר ט' באב תרס"ט, שמציין בלוח השנה היהודי את חורבן הבית, מה שהעיד על תפיסת מעשה הבנייה במונחים של גאולה.³² זאת ועוד. בדברים שמביא דרויאנוב בשמו של ויס לא מופיע מטבע הלשון 'העיר העברית הראשונה'. הנוסח שמופיע הוא "ייסוד שכונה עברית חדשה". כנזכר לעיל, נוסח דומה הופיע כשנתיים קודם לכן בדברים שכתב אליעזר בן יהודה ימים ספורים לאחר מותו של הרצל בקיץ 1904:

30 דרויאנוב, **ספר תל אביב**, עמ' 65.

31 דרויאנוב, **ספר תל אביב**, עמ' 65, הערה 4.

32 א' אלכסנדרוביץ, "משאלת חורבן: חייו ומותו של בניין גימנסיה הרצליה", ג' רו (עורך), **ימי הגימנסיה (תל אביב 2013)**, עמ' 31.

לבנות ע"ש הרצל שכונה גדולה עבריה, עיר עבריה, עיר שכל תושביה ידברו בה עברית, שבכל חוצותיה ורחובותיה תשמע רק הלשון העברית, שבחנויות ובכל בתי העסקים ידברו רק עברית.

בן יהודה, שהעניין העיקרי שלו היה בעברית ובעבריות, כותב על "שכונה עבריה" וגם על "עיר עבריה". מטבע הלשון 'העיר העברית הראשונה' מתייחס במפורש ל'עיר'. בהקשר של גלגולי התואר 'העיר העברית הראשונה' יש מן העניין לעקוב אחרי הנוסחים שהופיעו בדיונים שקדמו לבנייתה של השכונה שתיקרא תל אביב. בפרוטוקול האספה מכ"א בסיון תרס"ו שפרסם אז"ר ההתייחסות היא ל"מרכז עירוני עברי". בדברים שאמר ויס לדוויאנוב, ההתייחסות היא ל"שכונה עברית חדשה" והיא מופיעה כסיכום תמציתי של הרצאתו ב"ב בתמוז תרס"ו. ב-1949 סיפר דוד סמילנסקי, ממייסדי תל אביב, וזאת בקיצור נמרץ, כי באספה זו "ויס הרצה על הצורך בשכונה יהודית-אירופית ונימק את הצעתו".³³ בסיכום הרצאתו של ויס המופיע אצל שלמה שבא בספרו *הוא עיר זה* אמר, ללא ציון מקור, לא מופיעה כל ההתייחסות ל"שכונה עברית חדשה", אך בה בעת יש להעיר כי שבא מתייחס גם ל'אחוזת בית', אגודה שבעת כינוס האספה שבעקבותיה נכתב הפרוספקט עדיין לא הייתה קיימת.³⁴ ייתכן כי ויס אכן השתמש באספה בניסוח "שכונה עברית חדשה" בהשראת מאמרו של בן יהודה מ-1904. אך סביר בהחלט להניח כי מטבע הלשון 'העיר העברית הראשונה' המופיע בפרוספקט שפורסם בכלנוע ב-1934 היה פרפראזה על הדברים שהרצה באספה ב-1906 שנוסחה כשני עשורים מאוחר יותר ברוח השיח הציבורי העכשווי על תל אביב.

ביולי 1907 כתב ארתור רופין: "אני מייחס ערך גדול לדבר, שביפו וגם בירושלים ייבנה רובע יהודי".³⁵ 'רובע', בדומה לשכונה, הוא חלק מישות עירונית, ולא ישות עצמאית. חשיבות הניסוח של רופין היא בעדות כי מבחינת הגורמים בתנועה הציונית המעורבים בקידום המיזמים העירוניים אין המדובר בהקמת עיר חדשה. אלא שאפילו אם ויס לא דיבר על 'עיר' במובן המקובל שיש לישות עירונית העומדת בזכות עצמה, הרי שללא ספק ביקש להיבדל

33 "ראשיתה של תל אביב: שיחה עם דוד סמילנסקי", *דבר השבוע*, 11 באוגוסט 1949, עמ' 8.

34 ש' שבא, *הוא עיר זה* (תל אביב 1977), עמ' 243-244.

35 א' רופין ללשכה הראשית של הקק"ל, 21 ביולי 1907, אצל דוויאנוב, *ספר תל אביב*, עמ' 76.

מיפו ככל הניתן. באספה הכללית של אגודת 'אחוזה בית' שנערכה בכ"א בסיון תרס"ז עמדה על הפרק השאלה היכן לבנות את השכונה.³⁶ לדיון עמדו שתי הצעות. אחת הייתה להבדל מיפו ולבנות "קולוניה יפה" מחוץ לעיר. השנייה הייתה לבנות בעיר. התומכים בבניית המיזם ביפו טענו כי הדבר דרוש בגלל הקרבה לעסקים וכי מן הראוי שתשמש דוגמה ליתר השכונות היהודיות, הן הקיימות והן אלו העתידות להיבנות בעיר. המצדדים בבניה מחוץ לעיר טענו כי מעבר לבניית "בתים טובים ויפים" בשכונה החדשה ו"תיקון סגנון חיים ונימוסי חיים טובים ויפים", השאיפה היא שהשכונה החדשה תהיה "אבטונומית ככל האפשר, ואותה נוכל ליצור רק אם נתרחק מיפו, ולא בתוכה ולא בהיקף נימוסיה שלה וסגנון חייה שלה".³⁷ כפי שסיפר לדרויאנוב יחזקאל דנין, ממייסדי תל אביב, לזכותו של ויס "[הוא] עמד בכל תוקף על דעתו לבנות את שכונתנו החדשה מחוץ לעיר, ולא נתן לנו להבליע אותה בתוך יפו הערבית".³⁸ לאחר דיונים שנמשכו חודשים אחר כך התקבלה הגישה שקידם של ויס.

עיון מדוקדק בתיעוד ההיסטורי מטיל ספק סביר אם הפרוספקט המכריז על הקמתה של העיר העברית הראשונה ב-1906 אכן נכתב בלשון זו. נקודת המפתח היא שהשימוש במטבע הלשון 'העיר העברית הראשונה' בפרוספקט הוא כנראה אנכרוניסטי. יש מקום להניח כי הנוסח הקיים של הפרוספקט נכתב בשנות ה-30 והוא ניסוח משודרג של הפרוספקט המקורי, שלא נשמר כלשונו. כזכור, השימוש המתועד הראשון במטבע הלשון בעיתונות העברית הוא בגיליון הראשון של ידיעות תל אביב שראה אור במרץ 1921, כחודשיים לפני הכרזתה של השכונה למועצה מקומית.

שמה לפנייה

ביום שישי, זמן קצר לפני כניסת השבת של ה' באייר תש"ח, 14 במאי 1948, הוכרז בבניין מוזאון תל אביב, לשעבר ביתו של מאיר דיזנגוף, על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל, היא מדינת ישראל, כלשון ההכרזה.

36 דרויאנוב, ספר תל אביב, עמ' 84.

37 שם, שם.

38 שם, שם.

בבוקר יום השישי שבו הוכרזה מדינת ישראל בתל אביב נכנעה יפו לכוחות ה'הגנה'. אלפים ספורים מתושביה הערבים נשארו בה, ואילו עולים יהודים שהגיעו לארץ במהלך המלחמה ומיד לאחריה התיישבו בבתים הנטושים. שאלת גורלה של יפו ומעמדה העירוני עלה לסדר היום העירוני והלאומי. המלחמה הביאה עמה את סיפוחם של שטחים צמודים לתל אביב, וכבר במאוס 1948 סופחו לתל אביב ג'מוסין, נחלת יצחק ויד אליהו (שכונת זבלאווי). במאוס 1949 סופחו שיח' מוניס ותל ברוך שמעבר לירקון לשטח השיפוט של תל אביב, ובמאי אותה שנה סופחו אליה גם שכונת מנשיה וחלק מיפו, עד שדרות המלך ג'ורג' (הנקראות מ-1950 שדרות ירושלים) והכביש המוביל לירושלים.

שאלת סיפוחה של יפו לתל אביב עלתה לדיון בישיבת הממשלה שנערכה ב-4 באוקטובר 1949. את ההצעה לספח את יפו העלה משה שפירא, שר הפנים והעלייה. הסברו היה שחשוב למנוע היווצרות של עיר עולים הצמודה לתל אביב, "עם כל מה שמסתעף מזה, וזהו דבר לא כל כך בריא וגם לא טבעי שרחוב צר יפריד בין שתי הערים", כך הסביר. הוא גם הציע שם לעיר המאוחדת: יפו-תל אביב. לטענתו לא ניתן היה לוותר על השם תל אביב: "רבע מיליון יהודים לא יסכימו לבטל שם זה". לדבריו, שילוב של שני השמות ייצור "שם יפה מאוד" – כמו השילוב של בודה ושל פשט לשם בודפשט, היא בירת הונגריה. הוא הסביר כי יש להקדים את יפו לתל אביב גם מבחינה פונטית וגם מבחינת הגיל ההיסטורי. ואולם, לא כל המשתתפים בישיבה תמכו באיחוד שתי הערים. שר האספקה והקיצוב, דב יוסף, סבר שעדיף שתי ערים קטנות זו לצד זו. שר המשטרה, בכור-שלום שיטריי, חשב שראוי שתל אביב, "המסמלת תחייה ותקומה", תישאר עיר עצמאית. שר המשפטים, פנחס רוזן, תמך בעמדת שר הפנים בעד האיחוד, אך הציע שמועצת עיריית תל אביב תבקש את האיחוד, ולא שייכפה מלמעלה.

דעתו של ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן-גוריון, הייתה בעלת משקל רב. בתשובה לפנחס רוזן קבע בן-גוריון כי מן הראוי לשאול דווקא את תושבי יפו אם היו מעוניינים באיחוד: הוא ידע, כמובן, שהתשובה תהיה חיובית. כן הוא טען כי יש לשאול את דעת התושבים בתל אביב, כי לחברי המועצה אין מעמד בעניין זה. כפי שהסביר שפירא לחברי הממשלה, בעיריית תל אביב היה רוב בעד הסיפוח: גם סיעת הפועלים במועצת עיריית תל אביב וגם נציג המזרחי היו בעד. בן-גוריון שב והדגיש שיש להימנע ממצב של הפרדה בין

עיר "בנויה, עשירה, נהדרת" לעיר עולים השוכנת לצדה ואמצעה דלים. לטענתו, הדבר מגביר את הפער בין הוותיקים ובין העולים החדשים. מבחינת השם היה בן-גוריון נחרץ: "אני מקווה שהפעם יבוטל השם 'תל אביב' ותהיה קיימת 'יפו' בלבד". על העניין שהיה לבן-גוריון ביפו ניתן ללמוד ממאמר רחב היקף על ההיסטוריה של יפו שפרסם בשבועון התורן בנובמבר 1917, לאחר כיבושה של העיר על ידי הצבא הבריטי.³⁹

בהצבעה שנערכה בשאלת האיחוד הוחלט ברוב של שבעה נגד שניים לייפות את כוחו של שר הפנים לאחד את שתי הערים לעיר אחת. בעניין השם קבע בן-גוריון כי על הפרק היו שני שמות: יפו-תל אביב או יפו בלבד. המשותף לשתי החלופות היה דחיקת שמה של תל אביב: חלקית על פי ההצעה הראשונה שהציבה את תל אביב לאחר יפו, ולחלוטין על פי הצעתו של בן-גוריון. משה שרת, שר החוץ ובוגר המחזור הראשון של גימנסיה הרצליה, הציע לכתוב את השם תל אביב במילה אחת, אך הצעתו נדחתה. בהצבעה שנערכה קבע רוב של שבעה נגד שלושה ששם העיר המאוחדת יהיה יפו-תל אביב. שאלה שלא עלתה לדיון הייתה אם לממשלה הייתה סמכות לדון בעניין השם ואם ההחלטה שהתקבלה אכן מחייבת.

שאלת סיפוחה של יפו לתל אביב וקביעת השם של העיר המאוחדת הייתה על סדר היום של העיתונות העברית בימים שלאחר פרסום החלטת הממשלה ביום שלישי, 5 באוקטובר 1949. מאמרי הדעה ומאמרי המערכת שעסקו באיחוד שתי הערים ובשאלת שמה של העיר המאוחדת העידו כי לנושא השם הייתה משמעות רגשית ורעיונית רבה. מאמר שראה אור בעיתון הארץ יום לאחר פרסומה של החלטת הממשלה קבע כי המחלוקת על שמה של העיר ייצגה מאבק רעיוני טהור ומדובר ב"במאבק איתנים בין שני גושים אידיאולוגיים".⁴⁰ כותב המאמר זיהה שתי אסכולות בנושא השם. את האחת כינה "אסכולה היסטורית-רומנטית", שהמייצג המובהק שלה היה ראש הממשלה, דוד בן-גוריון. אסכולה זו טענה בזכות השם יפו וראתה בשם תל אביב "שם מלאכותי ובלתי מוצלח, תרגום לא מדויק של השם אלטנוילנד של הרצל". לעומת אסכולה זו ניצבה האסכולה שכונתה בפי המחבר "ציונית"

39 ד' בן גוריון, "יפו", ידיעות עיריית תל אביב-יפו, 15 ביוני 1952, עמ' 19-21.

40 רו"ן, "יפו נגד תל אביב", הארץ, 6 באוקטובר 1949, עמ' 2.

וחששה שיפו תכבוש את תל אביב כיבוש רעיוני לאחר שתל אביב כבשה את יפו כיבוש צבאי.

הדיון הציבורי נסב על ארבעה שמות אפשריים: תל אביב, יפו, יפו-תל אביב ותל אביב-יפו. מאמרי המערכת של העיתונים העבריים כתבו על איחוד תל אביב ויפו, אך לא כולם התייחסו לשאלת שמה של העיר המאוחדת. מאמר המערכת של הארץ ביקר את העובדה שהממשלה החליטה באופן חד-צדדי לספח את יפו לתל אביב, אך לא התייחס כלל לשאלת השם. מאמר המערכת של דבר, עיתון ההסתדרות, קבע כי איחוד שתי הערים היה בגדר הגשמת חלום ישן והזכיר את השם החדש כדבר מוגמר המבטא את מיזוג הישן עם החדש.⁴¹ חרות, יומון תנועת החרות, תיאר את סיפוח יפו לתל אביב כ"השלמת השחרור" ולא עסק בשאלת שמה של העיר המאוחדת.⁴²

הצפה, ביטאון המזרחי, היא מפלגתו של שר הפנים שהציע את השם שהתקבל בממשלה, ועל המשמר, עיתון מפ"ם הסוציאליסטית, העלו טיעונים דומים בעניין השם. מאמר המערכת של הצפה קבע כי השם החדש היה פשרה בין נאמני השם ההיסטורי לנאמני השם שניתן לעיר החדשה שנוסדה חמישים שנה קודם לכן.⁴³ ללא התייחסות לשאלת הבכורה של יפו או של תל אביב, במאמר נטען שיש לכלול את שמה של יפו בשמה של העיר המאוחדת מטעמים היסטוריים: "אין למחות את זכרה של העיר-האם. עמים תרבותיים מחדשים ערכים עתיקים, ואין עוקרים אותם". בה בעת, במה שהייתה בו נימה של ביקורת, נכתב כי השם החדש היה ארוך ויש לסמוך על הציבור שייתן בעתיד את הבכורה ליפו או לתל אביב. כותב המאמר לא הסתכן בתחזית ידה של איזו עיר תהיה על העליונה. במאמר שהתפרסם בעל המשמר יום לאחר מכן נטען כי השם 'יפו-תל אביב', שעליו החליטה הממשלה, אכן ארוך מדי, אך גם אם יש ספק שישתרש בלשון היום-יום, הדבר לא מצדיק את עמדתם של מי שתמכו בהשמטת שמה של יפו, כי "לא ייתכן ששם עתיק-ימים זה יימחה ממפת ארץ ישראל".⁴⁴

ההתנגדות התקיפה ביותר לשם שנקבע בהחלטת הממשלה התפרסמה במאמר המערכת של הבקר, יומון המזוהה עם השקפת העולם של הציונים

41 "איחודן של יפו ותל אביב", דבר, 6 באוקטובר 1949, עמ' 1.

42 "השלמת השחרור", חרות, 6 באוקטובר 1949, עמ' 2.

43 "יפו תל אביב", הצפה, 6 באוקטובר 1949, עמ' 2.

44 "איחוד יפו ותל אביב", על המשמר, 7 באוקטובר 1949, עמ' 2.

הכלליים, היא מפלגתו של ראש העירייה, ישראל רוקח. המאמר לעג למה שכינה "חיבת הארכאולוגיה" שנטפלה לתל אביב, "העיר העברית אשר סימלה את רצון השלטון העצמאי של הישוב",⁴⁵ באמצעות השלטת שמה של יפו. זאת ועוד, המאמר זיהה סדר יום אידיאולוגי של הממשלה שהובילו מפלגות הפועלים מאחורי המאמץ להנמיך את מעמדו של השם תל אביב, העיר המזוהה עם היוזמה הפרטית והשוק החופשי. המניע להעדפת שמה של יפו על פני תל אביב היה אפוא הרצון לטשטש ולהשכיח את מקומה ויעודה של תל אביב בתהליך ההתהוות וההתפתחות של הישוב והמדינה. תל אביב מזכירה תמיד לבעלי השלטון היום שהבניה וההתקדמות אינן נקבעות תמיד לפי התיאוריות והדוגמאות שלהן.⁴⁶

על החשיבות שיוחסה לשאלת שמה של העיר המאוחדת כעניין רעיוני בעל חשיבות עקרונית ניתן ללמוד גם ממאמרי דעות שראו אור בעיתונות העברית בימים ובשבועות שלאחר פרסומה של החלטת הממשלה. הדעות נחלקו, ובקצוות היו מי שהעדיפו את השם יפו או את שמה של תל אביב בלבד. בעיתון על המשמר כתב בעל דעה: "תל אביב" – ורק תל אביב.⁴⁷ מבחינתו, שינוי השם היה פגיעה קשה בתחושת הגאווה העצמית של העיר העברית הראשונה: "תל אביב היא אפוס יהודי גדול, אפוס נהדר החרות [כך במקור] בשמו של דור ראשון לגאולה". את מאמרו סיים אותו כותב במה שנראה כמו סיסמה חרוזה למערכה ציבורית נגד שינוי השם: "אין תמורה ותחליף לתל אביב!" המשורר יעקב כהן קבע שיפו-תל אביב הוא שם "שאינ בו לא אמת ולא מן היושר". לטענתו, לא ייתכן ששמה של העיר המסופחת והפחותה בחשיבותה יבוא קודם, ושמה של העיר העיקרית יבוא אחר כך, כתוספת.⁴⁸ בעיתון הדור, ביטאון מפא"י, כתב ליש כי "קשה לנו לשנות את שמה של תל אביב ליפו-תל אביב".⁴⁹ לדידו, הדבר נתפס כאילו שינוי את שמה של ארץ ישראל לכנען: "ואם בכל זאת גזרה היא לקרוא שם אחד על שתי הערים הממוזגות, יורשה לנו לפחות לקרוא להן 'תל אביב-יפו', ולא להיפך".

45 "יפו תל אביב", הבקר, 6 באוקטובר 1949, עמ' 7.

46 שם, שם.

47 סופר סתם, "תל אביב" – ורק תל אביב: הבקר, 23 באוקטובר 1949, עמ' 2.

48 י' כהן, "תל אביב רבתי", דבר, 12 באוקטובר 1949, עמ' 2.

49 ליש, "תל אביב יפו", הדור, 7 באוקטובר 1949, עמ' 2.

כמו בן-גוריון, גם העיתונאי אורי קיסרי סבר שהשם המתאים הוא 'יפו', ללא כל אזכור של תל אביב. מבחינתו השאלה הייתה היכן התחילה ההיסטוריה: "אחרי ככלות הכל עלינו להחליט, אחת ולתמיד, ולקבוע מהיכן מתחילים דבר ימי ישראל: משרונה הקרויה קריה, מתל אביב שנולדה בחיתולים של 'אחוזה בית', או מימי הכנעני, היבوسی והחיתי [...]".⁵⁰ להצעתו, תוקם אנדרטת ענק בשער העיר שתכריז כי בשנת תש"י, לאחר הניצחון במלחמת העצמאות ותחיית "המלוכה הדמוקרטית" של בית דוד, "חזרה תל אביב לחיק יולדתה הורתה ההיסטורית". לדעתו של אורי קיסרי, ארבעים שנות קיומה הנפרד של תל אביב לא היו אלא שלב בהיסטוריה הארוכה של יפו. משה סמילנסקי, שגינה את ה'תל-אביביות' במאמר שפרסם ב-1934,⁵¹ הודה שהשם 'יפו' קרוב ללבנו: "אני כשאני לעצמי, אהוב עלי השם יפו, העריסה של חמש עליות שלנו, והשם תל אביב אינו מדבר הרבה אלי".⁵² עם זאת, מעבר להעדפתו האישית ביקר סמילנסקי את החלטת הממשלה בעניין השם, שהרגיזה מבחינתו שלא לצורך כרבע מיליון מבני היישוב. להבנתו, ההחלטה התקבלה לא בגלל "פוליטיקה פנימית", "אלא פשוט מתוך חפזון, כמו מתוך חיפזון ולא מתוך שיקול דעת".⁵³ ביום שלמחרת פרסום ההודעה על החלטת הממשלה התכנסה מועצת עיריית תל אביב לדון בשאלת הסיפוח והשם. זו הייתה הזדמנות לראש העירייה ולנציגי הסיעות להביע את עמדתם בנושא. נציגי הציבור הביעו תרעומת על כך שהממשלה לא התייעצה עם מועצת העירייה וכפתה את דעתה עליה. ראוייה לציון העובדה שאף על פי שהממשלה קבעה את שמה של העיר המאוחדת, חברי המועצה דנו בשאלת השם כאילו היא עדיין שאלה פתוחה. ישראל רוקח ייחד את עיקר דבריו לשאלת השם. הוא הצביע על כך שהשאלה נגעה ללבם של רבים, ועמדתו בנושא הייתה ברורה: "אין תל אביב יכולה לשנות את שמה, כי שם זה מסמל מפעל ציוני חלוצי של דור שלם. יפו היא אמנם עיר עתיקה, אולם לא מילאה מעולם כל תפקיד חיובי בתולדות ימי עמנו".⁵⁴ חברי מועצה אחרים סברו גם הם שיש להשאיר את השם תל אביב. משה שלוש טען שתל אביב נבנתה על יהודים שחלמו על מדינה עברית, ושמה של העיר

50 א' קיסרי, "החזרה ליפו", הארץ, 14 באוקטובר 1949, עמ' 3.

51 מ' סמילנסקי, "תל אביביות", בוסתנאי, י"ד בתמוז תרצ"ד, עמ' 5-6.

52 מ' סמילנסקי, "מן ההווה", הארץ, 1 בנובמבר 1949, עמ' 2.

53 שם, שם.

54 ידיעות עיריית תל אביב, 15 בדצמבר 1949, עמ' 4.

העברית הראשונה "הוא השם הידוע בין יהודי הגולה". אליעזר פרי, סגן ראש העירייה ונציג סיעת ההסתדרות, הסכים עם רוקח: "תל אביב העברית בת 200,000 תושבים ומהווה גורם מציאותי המכריע את הרגשות הקיימים לגבי השם ההיסטורי יפו". סעדיה שושני, נציג סיעת בעלי הבתים הקרובה לציונים הכלליים, התנגד להכללת שמה של יפו בשמה של העיר המאוחדת. לטענתו, השם 'יפו-תל אביב' צורם את האוון ולא יחזיק מעמד. מבחינה עקרונית הוא חידד את הקביעה שתל אביב היא שכבשה את יפו, ולא להפך, ולכן שמה של העיר המאוחדת צריך היה להיות 'תל אביב-יפו'. ישראל גורי, נציג סיעת ההסתדרות, תמך בהקדמת שמה של יפו לתל אביב: "יפו קודמת לתל אביב, ואין להתעלם מזה".

בין חברי המועצה היו גם מי שלא ייחסו חשיבות רבה לשאלת השם. היה מי שסבר שאין זה משנה באיזה שם תיקרא העיר המאוחדת. בסיום הדברים ביקשו שושני ורוקח שוב את זכות הדיבור. שושני ציין כי יפו "הייתה עקובה מדם יהודים מאז ומתמיד, ואין כל מקום לרגשות לגבי השם הזה". גם רוקח התייחס לפרק זה בהיסטוריה המשותפת לשתי הערים וציין כי יש לו זיכרונות לא נעימים מעיר זו שהפקירה את דם היהודים. שושני ורוקח תמכו בהצעה לחשוב על האפשרות לערוך משאל עם בעיר בנוגע לשם או לדחות את ההחלטה בנושא למועצה הבאה שתיבחר.

מי שהוביל את המאבק על כבודו של השם 'תל אביב' היה ראש העירייה, ישראל רוקח, שסיפר כי על החלטת הממשלה שמע בעת שהיה בביקור בשווייץ. בריאיון ברדיו חזר על הטענה ש"תל אביב מסמלת את רוח היצירה" והזכיר את המאבק שניהל על עצמאות העיר ועל הפרדתה מיפו.⁵⁵ שר הפנים, משה שפירא, התייחס בדבריו ברדיו לצד הסמלי שבבחירה בשם יפו – "יפו נזכר בתנ"ך" – אך לא הזכיר את המקור התנ"כי של השם תל אביב. במסיבת עיתונאים שכינס בנוגע לסיפוחה של יפו לתל אביב הציע רוקח לקרוא לעיר המאוחדת תל אביב, כאשר אחד מרבעיה יישא את השם יפו. לפרשנותו, "יפו לא הקימה מפעל היסטורי גדול בימי קדם, שתהא ראויה לכך ששמה יקרא על תל אביב [...] לא יפו בנתה את תל אביב, אלא תל אביב היא שבנתה את העיר המרכזית לישראל".⁵⁶

55 הבקר, 17 באוקטובר 1949, עמ' 2.

56 דבר, 6 באוקטובר 1949, עמ' 6.

רוקח לא הסתפק בסיפוחה של יפו לתל אביב. בעקבות ביקורו בשווייץ הציע לייסד "מועצה אזורית" – קנטון בלשוננו – שתכלול את תל אביב, רמת גן, בני ברק ופתח תקווה (הוא לא הזכיר את יפו, משום שהיא כבר נכללה באופן מעשי בתחומי תל אביב).⁵⁷ מבין שלושת היישובים, רק פתח תקווה כבר הייתה עיר, ואילו רמת גן הוכרזה כעיר חודשים ספורים לאחר מכן. הרעיון שהעלה רוקח היה ליצור ישות עירונית שתהיה אגד של ישויות עצמאיות ותתפקד כהרחבה אדמיניסטרטיבית של תל אביב, כמו ברלין רבתי שנוסדה ב־1920 בעקבות איחוד העיר עם ערי פרוור.

הדעות השונות שעלו במהלך הדיון על השם ביטאו נקודות מבט שונות על ההיסטוריה של הארץ ושל היחסים בין שתי הערים. שאלת השם שייקבע לעיר המאוחדת הייתה נושא פנים־יהודי, ונקודת המבט הערבית לא הייתה חלק מן הדיון. בקריקטורה שהתפרסמה בעיתון הארץ נראו יהודי וערבי, הניכרים בבגדיהם, כשהם עומדים לפני בית קפה שבחזיתו שלט הנושא את שם העיר "יפו-תל אביב" בעברית ובערבית:

- מה דעתך, יא אחמה, על השם יפו – תל אביב או להיפך?
- מה חשוב השם, העיקר שיהיה טוב ליהודים.⁵⁸

למעשה, ההגמוניה היהודית באה לידי ביטוי מובהק בכך שהשם באותיות עבריות נכתב בראש השלט, ואילו השם באותיות ערביות – מתחת לו. בשלטי הרחובות הרשמיים ביפו המנדטורית ניצבה הערבית למעלה, באמצע – אנגלית, היא השפה הרשמית, ועברית, היא שפת המיעוט – מתחת. בתל אביב, לעומת זאת, ניצבה העברית בראש שלטי הרחובות, האנגלית באמצע, והערבית למטה.

כפי שהתברר מאוחר יותר, שר הפנים, משה שפירא, החליט על דעת עצמו ובלי להביא את הדיון לממשלה לשנות את ההחלטה שהתקבלה ולקבוע כי שמה של העיר המאוחדת יהיה 'תל אביב-יפו'. את דבריו הסביר בישיבת הממשלה ב־28 ביוני 1950. בישיבה זו אושרה פקודת העיריות, ונושא השם עלה בעקבות דבריו של זאב שרף, מזכיר הממשלה, שטען שבכל מקום

57 הארץ, 6 באוקטובר 1949, עמ' 4.

58 הארץ, 14 באוקטובר 1949, עמ' 3.

שכתוב בו 'תל אביב' יהיה כתוב 'תל אביב-יפו'. בן-גוריון ציין את העובדה כי בישיבה קודמת שנערכה בנושא הוחלט כי העיר תיקרא 'יפו-תל אביב'. שפירא הסביר:

אתם יודעים, שהייתה התנגדות מצד הציבור לשם 'יפו'. היו שרצו לקרוא לעיר בשם 'תל אביב רבתי'. הציבור התל אביבי לא התחלק בעניין זה לפי המוצא המפלגתי. יש פטריוטים של תל אביב ואין הם רוצים שיהיה אפנדיקס איזה שהוא. הם טוענים שיש תל אביב רבתי. באתי כאילו לכלל הבנה, שהשם יהיה 'תל אביב-יפו'. זאת אומרת, זכות ראשונה לתל אביב. אין מוחקים את השם 'יפו'.

בן-גוריון התעקש שההחלטה שהתקבלה הייתה 'יפו-תל אביב', ועל כך השיב שפירא: "זה יעורר התנגדות!". בן-גוריון לא ויתר וציין שוב כי נערכה הצבעה והתקבלה החלטה בנושא. בתגובה אמר שפירא: "אני מציע לקרוא 'תל אביב-יפו'". בשלב זה התברר כי הנושא נפתח שוב לדיון, הדבר שהמריץ את בן-גוריון לשוב ולהציע את הצעתו לקרוא לעיר 'יפו', הצעה שלא התקבלה בישיבה הקודמת שדנה בנושא. על הפרק עמדה גם ההצעה לקרוא לעיירה הערבית לשעבר מג'דל שמצפון לאשקלון בשם 'מגדל גת'. בשלב זה עלתה לדיון שאלת הרשות האחראית לקביעת שמותיהם של יישובים בישראל. בן-גוריון הזכיר שלפני הקמת המדינה הייתה ועדת שמות של הקרן הקיימת לישראל, אך עם הקמת המדינה בוטלו סמכויותיה. בן-גוריון סבר שיש להקים רשות בעלת מעמד חוקי שתעסוק בקביעתם של שמות יישובים, ואילו דב יוסף סבר שהאקדמיה ללשון העברית היא שצריכה לעסוק בזה.

כפי שמתברר מן הדיון, חיבתו של בן-גוריון לשם 'יפו' נבעה גם מהעדפתו העקרונית לשמות קצרים. בדיון שאל: "למה לכם שני שמות לעיר אחת?", וכדוגמה ציין שמקובל לומר 'זיכרון' ו'ראשון' – ולא זיכרון יעקב וראשון לציון. בן-גוריון התייחס לתל אביב כאל "מקרה יחיד של שתי מלים", אך בעניין זה תיקן אותו שר החוץ, משה שרת, שהזכיר כי אומרים גם 'רמת רחל' ו'רמת יוחנן', והדבר מעיד על כך שאין חוק אוניברסלי בעניין זה. הדיון הלשוני לא היה אלא אתנחתה בדיון בשמה של העיר המאוחדת. בן-גוריון נוכח לדעת שחברי הממשלה מבקשים להצביע שוב, אך הפעם עמדו

על הפרק לא רק 'יפו' ו'יפו-תל אביב', אלא גם 'תל אביב-יפו'. בהצבעה קיבל השם 'יפו' שלושה קולות, ואילו כל אחד משני השמות האחרים קיבל ארבעה קולות. בשלב השני נערכה הצבעה בין שני השמות המשולבים, והתוצאה הייתה שכל אחד מהם קיבל חמישה קולות. התיקו שנוצר פתח את הדיון שוב. שר המשפטים רוזן ציין כי העולם מדבר על תל אביב, ולא על יפו, אך בן-גוריון השיב לו: "מה זה חשוב לי 'כל העולם'?" וציין שיפו הייתה קיימת זה 4,000 שנה משום שהייתה עיר עברית ומשום שהיא "בידינו" – דבר בעל חשיבות מיוחדת בעת הזאת. בהצבעה נוספת נקבע ברוב של חמישה נגד ארבעה כי השם יהיה 'תל אביב-יפו' והחלטת הממשלה הקודמת בנושא זה בטלה.

אמנם שמה של העיר המאוחדת נקבע כ'תל אביב-יפו', אך במשך שנים הוגבל השימוש בשם לפרסומים רשמיים של עיריית תל אביב בלבד. סמל העיר תוקן בהתאמה לשמה הרשמי של העיר שהוא מייצג, ובקיץ 1950 שונה שמו של ביטאון העירייה ל'ידיעות עיריית תל אביב-יפו'. אך בשפת היום-יום נותרה העיר תל אביב. גם שלטי הדרכים הדריכו את הנהגים לכיוון תל אביב, ולא לתל אביב-יפו. בהרצליה, בנס ציונה ובחיפה נותרו רחובות 'תל אביב' על תלם, וכפר סבא הייתה העיר היחידה שקראה רחוב על שם 'תל אביב-יפו'. אמנם שלטי הדרכים המכוונים לתל אביב נעלמים בהדרגה מן הנוף כביטוי להכרה בצורך לדיוק מנהלי בשלטים, אך בלשון הדיבור היום-יומי נמשכת ההבחנה בין תל אביב ליפו. אין מדובר באי-הכרה באיחוד העיר, אלא בביטוי לכך שתל אביב ויפו ממשיכות להיתפס כישויות נבדלות שהחיבור ביניהן הוא בעיקר בעל אופי מנהלי.

להבדיל מקודמיו, ראש העירייה, רון חולדאי, שנכנס לתפקידו בשלהי המאה ה-20, מקפיד לקרוא לעיר בשמה הרשמי 'תל אביב-יפו'. למרות הדיוק הרשמי שבשימוש בשם זה, שאלת היחס הגאוגרפי בין תל אביב, יפו ותל אביב-יפו אינה פתורה לחלוטין. ב-1959 חגגה תל אביב יובל לייסודה. ב-2009, עת נערכו חגיגות ה-100 לעיר, היו תשובות שונות לשאלה מי העיר החוגגת. הדבר ניכר בדיון שנערך בינואר 2008 בהנהלת העירייה על סמל חגיגות המאה. במהלך הישיבה נדונה גם שאלת מקומה של יפו בחגיגות. זו הייתה שאלה מתבקשת: תל אביב נוסדה ב-1909, יפו נוסדה לפני אלפי שנים, והעיר תל אביב-יפו נוצרה ב-1950 בעקבות איחודה של יפו עם תל אביב. חבר הנהלה טען כי "החגיגות הן לתל אביב, יפו היא בת

4,000 שנה".⁵⁹ ראש העירייה טען כי החגיגה היא לציון מאה שנה לעיר תל אביב-יפו, "למרות שיש כאלה שטוענים שמאה השנים זה בעצם לתל אביב". בהתייחסות להיסטוריה הסביר חולדאי כי העיר העברית הראשונה, שמציינים מאה שנים לייסודה, אוחדה מאוחר יותר עם יפו. מנחם לייבה, מנכ"ל העירייה, הציע ניסוח פשוט: "העיר תל אביב-יפו חוגגת מאה שנה לתל אביב".

תל-אביב / י. ל. גורדון

בְּמִשׁוֹר הֶלְזוּ כִּי אֶצֶא לְשׁוֹחַ
יִרְחֹב לִבִּי, יַעֲרָה עָלַי רוּחַ
וְקִרְבִּי בָּלֶם יַעֲרוּ יִבְנוּ;
וּבִסְתֵּר כְּלִיּוֹתַי רַעֲיוֹן יוֹלֵד
וּשְׁעֵפִי יֵאָבִירוּ לְקִצּוֹת הַחֹלֶד
וּבְגָאוֹן יוֹצֵר כֹּל יַצְהִלּוּ יְרֵנוּ.

יוֹצֵר כֹּל בְּאֶמֶר בְּתַעֲוִפֶת עֵין,
בוֹרֵא תֵבֵל מִהֶבֶל, כֹּל מֵאֵין,
הוּא שֹׁכֵן שְׁמֶשׁ זֹאת פֹּה בְּרָקִיעַ,
הוּא אָמַר וַיִּזַּל זֶה פֶּלֶג מַיִם
וּנְאוֹת הַשָּׁדָה הִלְבִּישׁ רִקְמָתִים,
הוּא הָרַח חֶמֶד זֶה עַל עֲמֻדוֹ הַטְּבִיעַ.

הוּא גַם בִּי הָרוּחַ נִפְחַ נִפְחַ
וּבְלִבִּי שֵׁם דִּיעַת וּבְמִתְנֵי בֶחַ,
בְּלִשׁוֹנִי מֶלֶךְ וּבִחְכִּי טוֹב טַעַם
לְשׁוֹחַ פֹּה בְּשָׁדָה לְמִצּוֹא נַחַת
בִּיקָר שֹׁחַק מַעַל, אֶרֶץ מִתְחַת,
לְדִיעַת כִּי אֶחָד עָשָׂה בָּלָהֶם.

59 פרוטוקול מס' 39 משיבת הנהלת עיריית תל אביב-יפו, 20 בינואר 2008, עמ' 5, ארכיון עירוני תל אביב (להלן: אעת"א).

הוא יֵשֵׁב רוֹחוֹ יִבֹּל זֶה הַפֶּרֶח,
נִהָר זֶה יִקְפֹּא כִּי יִתְעַלֵּם-קֶרֶח,
הֵר זֶה יִתְגַּלֵּעַ, תִּתְקַדֵּר הַשְּׁמֶשׁ;
הוא יֵאָסֵף רוֹחוֹ גַּם אֲנִי אֶבְלֶה,
יִתְפָּרְדוּ עֲצָמוֹתַי, אָשׁוּב לְשִׂאוֹלָה.
אֲזִי חֲרָבוֹת מֵחֵי יֵאָכֵל עֵשׂ וְרָמֵשׁ.

הוא יִצְהִיל פָּנָיו אֲזִי יָשׁוּב כָּל הַדֶּר
אֲזִי יֵצֵא אָבִיב בְּחֶתֶן מִחֶדֶר
וְאֶדְמָה כִּלְתּוֹ יַעֲטֹף-שִׁית זֹהָר;
לְהִקּוֹת צִפְרִים יָשׁוּבוּ וַיִּשׁוּרוּ,
הָרִים וּגְבָעוֹת יִרְקְדוּן וַיִּכְרְפוּ,
עַל כָּל-כְּבוֹד חָפָה שָׁמַיִם לְטָהֵר!

גַּם עָלִי לֹא תֵאָטֵר בּוֹר תַּחֲתִית פִּיהָ
כִּי תָשׁוּב נִשְׁמָתִי אֶל בֵּית אָבִי
לְגוֹר כְּנַעֲוִיָּהּ בֵּין בּוֹכְבֵי לִילָה;
תִּבֹּל עִם תִּכְלִיתָהּ תִּשְׁכַּח שְׂכָח,
עַל שְׂדֵי תִתְעַנֵּג, תִּשְׁמַח שְׁמֹחַ,
תִּדַּע דַּעַת עֲלִיוֹן מִטָּה וּמַעֲלָה.

חגיגות יובל לעיר העברית הראשונה 1959-1929

ביום 2 במאי 1929 חגגה תל אביב את יובל ה-20 להיווסדה. חמש שנים מאוחר יותר, ב 1934, היא ציינה את מחצית יובלה, או יובל הכסף שלה, וב-1959 את יובל הזהב שלה. כחגיגות עירוניות, יובלות מציינים אירועים משמעותיים בתולדות אומה, משטר פוליטי, דת, מוסד או תרבות בכלל. בניגוד לימי הולדת של אנשים, מדינות ומשטרים שמציינים אותם מדי שנה, חגיגות יובל של ערים קשורות ככלל לשנים עגולות. כמו ביום הולדת, יום השנה לייסוד העיר מספק מסגרת בלוח השנה לחגיגת ההמשכיות ההיסטורית של קיום העיר מראשיתה ועד ציון היובל כחגיגה עירונית. חגיגת היובל היא הזדמנות לספר את תולדות העיר כסיפור טלאולוגי של הגשמת ייעודה. רוויה בפתוס ומנוסחת במונחים של ייעוד, חגיגת היובל מדגישה מחויבות לעיר, גאווה בהיסטוריה שלה ואופטימיות לגבי עתידה. חגיגות יובל הן הפקות תרבותיות ממוסדות. בהיותן מקודמות ומופקות על ידי אליטות מקומיות, חגיגות היובל של ערים משקפות סדרי עדיפויות פוליטיים, סדרי יום אידיאולוגיים, אינטרסים כלכליים ומוסכמות תרבותיות העומדים בבסיס ניסוח התכנים הרעיוניים ועיצוב הדפוסים הטקסיים של חגיגת יום ההולדת.

פרק זה בוחן שלוש חגיגות יובל עוקבות של תל אביב כהיבט של ההיסטוריה התרבותית והפוליטית של העיר. ההנחה המרכזית של הדיון היא שחגיגת יובל

היא הפקה של העיר וההיסטוריה שלה בהתאם לתפיסות הרווחות בקרב האליטות הפוליטיות והתרבותיות המקומיות. שלוש חגיגות היובל שנדונות בפרק זה שייכות לשלב 'העיר העברית הראשונה' בהיסטוריה התרבותית של תל אביב,¹ ובהתאם לכך הנושא המרכזי שלהן היה תל אביב כסיפור הצלחה של המפעל הציוני. ניתוח היסטורי של שלוש חגיגות יובל עוקבות מספק הזדמנות להבחין ברציפות של תבניות טקסיות ובתמות בסיסיות השייכות לתשתית הרעיונית של העיר הציונית. בנוסף, הוא מדגיש עניינים שהם ספציפיים לתקופה ונסיבות פוליטיות ייחודיות שעמדו בבסיס חגיגות יובל מסוימות.

הראשונה לציין יובל להקמתה במסגרת מפעל ההתיישבות הציוני הייתה המושבה ראשון לציון שביקשה ב־1892 לציין עשור להקמתה בט"ו באב 1882. התושבים חפצו לחגוג את האירוע ואף נבחר ועד בן חמישה תושבים לצורך תכנון האירועים, אלא שהברון רוטשילד הורה "שלא להתרגש יתר על המידה", והחגיגה שביקשו תושבי המושבה לא יצאה אל הפועל.² אף על פי שהחגיגה לא הופקה, ההתייחסות ליובל הייתה הזדמנות לציין את ההישג של המייסדים: "להפוך צייה לאדמה פורייה".³ במובן המקומי היובל שלא נחוג היה "חג הזיכרון של עשר השנים הראשונות היותר קשות שעברו על ראשון לציון".⁴ בהקשר הלאומי, היובל היה "חג לכל בית ישראל" המהדהד את גאולת ציון: "יהי ה' עמם ויזכו לחוג הם ובניהם אחריהם חגי היובל לאורך הימים כמספר היובלות אשר חדלו בישראל מיום הגלותם מארצם".⁵

ציון יובל ה־20 ליסוד ראשון לציון לא נוצק בדפוסים של חגיגה מקומית. ההתייחסות היחידה ליום השנה בעיתונות העברית היה מאמר פרי עטו של איש הוועד האודסאי יהושע ברזילי (אייזנשטדט) על "זיכרון ליסוד ראשון לציון" בהמליץ.⁶ יובל הכסף לייסוד ראשון לציון היה הפעם הראשונה שנערכה חגיגה עממית מקומית לציון יובל ליישוב. כפי שהדגיש מנחם אוסישקין, היוזמה לציון עשור לייסודה של המושבה הייתה של הוועד הציוני

1 על ההיסטוריה המיתית של תל אביב ראו: מ' עזריהו, תל אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית (שרה בוקר 2005).

2 "חג לאומי", הפסגה, 2 בספטמבר 1892, עמ' 3. הצבי הסתפק בטענה כי "בגלל סיבות שונות לא חגגו בני ראשון לציון את חג עשר השנים למושבה הזו": 12 באוגוסט 1892, עמ' 1. הכותב הגדיר את ראשון לציון "הראשונה למושבנות בני ישראל בארץ אבותיהם".

3 "ראשון לציון", המליץ, 8 באוגוסט 1892, עמ' 5.

4 הצפירה, 8 באוגוסט 1892, עמ' 2.

5 "ראשון לציון", המליץ, 8 באוגוסט 1892, עמ' 5.

6 'י' אייזנשטדט, המליץ, 24 באוגוסט 1902, עמ' 1.

בווילנה.⁷ ההודעה על החגיגה התפרסמה כבר במאי 1907. בהזדמנות זו הוכרז על בחירת ועד לארגון החגיגה והתפרסם מנשר לרגל האירוע.⁸ שיאו של האירוע היה בהתכנסות חגיגת בה נטלו חלק כ-3,500 איש; נאומים חגיגיים נישאו בבית הכנסת ובבית העם.⁹ מברקי ברכה הגיעו מרחבי העולם הציוני. הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית ברוסיה שלח למושב ברכה כתובה על קלף: "זיכרון עולמים ליוצרי ארץ חופשית".

בהתייחסות לעברית כשפת הלימוד בבית הספר, אנשי ראשון לציון היו גאים בכך שהמושבה הייתה תמיד דוגמא "בישוב היקר לנו".¹⁰ ראשון לציון הייתה גם דוגמא לישוב כולו ביצירתה של מסורת חגיגת היובל לעלייה על הקרקע. ראשון לציון לא הייתה רק הראשונה, אלא גם היחידה מבין המושבות החדשות שהקפידה לציין את יובל עלייתה על הקרקע קבל היישוב היהודי כולו והתנועה הציונית. היא גם הייתה היחידה שהנציחה את תולדותיה בספר. ב-1907, לרגל ציון יובל הכסף לייסוד המושבה, יצא לאור הכרך הראשון של ספר היובל לקורות המושבה ראשון לציון שכתב אהרן מרדכי פרימן, שהיה תיעוד ראשון מסוגו.¹¹ ב-1912, במלאת 30 לייסודה של ראשון לציון, יצא הכרך השני של ספר היובל. בשנה זו לא נערכו חגיגות ציבוריות, אך בהפועל הצעיר נכתב על יום העלייה לקרקע של ראשון לציון: "יום זה קדוש הנהו לכולנו וראוי להקבע חג לאומי לדורות".¹²

כפי שציין המבשר בקיצור נמרץ, במשך השנים שחלפו לאחר ייסודן, "חגגו אחדות מהמושבות הראשונות את חגיגתן, מהן בפרסום ובפומבי, מהן בצנעה ובשקט ובענווה".¹³ בעיתונות התקופה אין כל אזכור לכך שזכרון יעקב, שעלתה על הקרקע רק חודשים ספורים בלבד לאחר ראשון לציון, חגגה בתקופה זו יובל לייסודה. כדגם וכמופת, ראשון לציון הציגה את חגיגת היובל לייסוד היישוב כאופציה תרבותית הניתנת למימוש על ידי יישובים אחרים שנוסדו במסגרת מפעל ההתיישבות הציוני. במרץ 1921 מסר ביטאון עיריית תל אביב (העיר זכתה חודשיים לאחר מכן למעמד של עירייה) כי הוועד עתיד

7 העולם, 16 באוגוסט 1907, עמ' 1.

8 העולם, 8 במאי 1907, עמ' 11.

9 הזמן, 17 ביולי 1907, עמ' 3.

10 השקפה, 4 ביולי 1902, עמ' 6.

11 א' מ' פרימן, "הערות אחדות", הפועל הצעיר, 20 בדצמבר 1907, עמ' 18-19.

12 "לתקופה השלושים", הפועל הצעיר, 18 בספטמבר 1912, עמ' 3.

13 המבשר, 25 בינואר 1910, עמ' 3.

להוציא בקרוב ספר זיכרון של "השכונה תל אביב"¹⁴. הספר, כך נמסר, צריך היה לראות אור שנה קודם לכן, כשמלאו עשר שנים להקמת השכונה – והדבר מעיד על התפיסה שלפיה השכונה נוסדה ב-1910. אלא שהספר התאחר "שלא באשמתנו" ויראה אור עתה, כשעתידה השכונה להיעשות "לעיר גדולה ואוטונומית". הספר, כך נכתב, יהיה ל"דוקומנט הכי חשוב עבור התושבים עתה ועבור הדורות הבאים אחרינו, בקשר עם היצירה היפה הזאת של הישוב העירוני בארצנו"¹⁵. למרות ההבטחה, ספר הזיכרון לציון עשור להקמתה של השכונה תל אביב לא ראה אור.

יובל ה-20: 1929

מספר ימים אחרי פסח תרפ"ט (סוף אפריל-תחילת מאי 1929) כתב חיים נחמן ביאליק: "החגים (כך!) היו מלאים רעש והמולה רבה, אולי יותר מדי. פסח הופך לכלי מלא עם לא מעט חגיגות שיחד ממלאות את עולמנו עד תום"¹⁶. עבור היישוב היהודי, פסח של אותה שנה היה שרשרת של חגיגות זיכרון. תחילה היה פסח, החג המציין את יציאת מצרים וטעון במשמעויות של גאולה לאומית. ביום ראשון, היום השלישי של פסח, התקיים אירוע המוני בפתח תקווה לציון יובל הכסף של העלייה השנייה. האירוע הופק על ידי ההסתדרות. ביום רביעי, 1 במאי, יום החג של תנועת הפועלים הבינלאומית, נערכה עצרת ציבורית בבית העם בתל אביב בהשתתפות כ-4,000 איש. מנהיגי תנועת העבודה, בהם דוד בן-גוריון ואליעזר קפלן, נשאו נאומים בפני הקהל. ביום חמישי, 2 במאי (כ"ב בניסן), חגגה תל אביב את יום השנה ה-20 להיווסדה בסדרת אירועים חגיגיים. "יום תל אביב" דווח בהרחבה בעיתונות העברית. העיר הייתה מקושטת בדגלים. החגיגות כללו שלושה אירועים עוקבים. האירוע הפותח התקיים באולם המרכזי של תערוכת ארץ ישראל והמזרח הקרוב שם תיבנה בעתיד התחנה המרכזית. באירוע השתתפו מייסדי העיר, חברי מועצת העיר, נכבדי היישוב היהודי, נציגי ארגונים ציוניים ויישובים חקלאיים, וכן מושל מחוז הנגב הבריטי. הטקס כלל סדרת נאומים שנשאו

14 ידיעות עירית תל אביב, 11 במרץ 1921, עמ' 10.

15 שם, שם.

16 ביאליק לד' ילין, 8 במאי 1929, בתוך: פ' לחובר (עורך), מכתבים של חיים נחמן ביאליק, מהדורה רביעית (תל אביב 1938), עמ' 253.

דיזנגוף ואורחים ששיבחו את העיר העברית הראשונה.¹⁷ כמחווה סמלית, העניק ראש העיר תעודת הוקרה לילד הראשון שנולד בתל אביב, שהוכרז כ"אזרח הראשון הטבעי של תל אביב".¹⁸

האירוע הסתיים בשעת השקיעה, ולאחריו צעדה תהלוכה של ילדי תל אביב ומייסדי העיר, כשהם מלווים בתזמורת המשטרה, ממתחם התערוכה עד בניין העירייה, שהוא בכתר שהוצב על גגו. כשהגיעו לבניין העירייה, הילדים מילאו את הרחוב בעוד המייסדים עמדו במרפסת שמול רחוב ביאליק. לאחר נאום קצר של דיזנגוף ושירת 'התקווה', הקהל התפזר. החגיגה נחתמה בנשף היובל שהתקיים באולם התערוכה, בו שיתף דיזנגוף את קהל הנוכחים בזיכרונותיו משנותיה הראשונות של תל אביב. החלק האמנותי של הערב כלל מוסיקה וריקודים, בעוד השחקן רפאל קלצ'קין הקריא שירי תל אביב שנכתבו על ידי זלמן שניאור ויהודה קרני.

חגיגות יובל מדגישות את ההתחלה כרגע בעל משמעות מיוחדת בהיסטוריה עבור ההווה. יום השנה לייסוד העיר, שבונה 'יום תל אביב', קידש את ייסוד תל אביב כאירוע יוצא דופן שחשיבותו, מעבר למשמעות הברורה לעיר, הייתה גם בעלת חשיבות יוצאת דופן בהיסטוריה הציונית: "החג הזה שאנו חוגגים הוא לא חגם של מייסדי תל אביב לבד, אף לא חג העיר הזאת לבד; זהו חג לכולנו, לכל הישוב העברי בארץ, לציונות, לתנועת התחיה הלאומית בישראל".¹⁹

על פי הפרשנות הציונית המקובלת, ייסודה של תל אביב היה מעשה של עיר שנוצרה 'יש מאין' על החולות, מעשה של גבורה הטעון במשמעויות של גאולה. מאיר דיזנגוף חזר על התפיסות המקובלות על אודות החזון שהנחה את מייסדי העיר במאמר שכתב לרגל יום הולדתה ה-20 של תל אביב: "כי ביום הזה החילוננו לגשם חלום נועז: לבנות על חולות הישימון, על חוף ים נעזב, בנין עדי עד, עיר מקלט לרוחו ולמרצו של היהודי, את העיר העברית הראשונה בימי תחייתנו וגאולתנו החדשה".²⁰

ההחלטות שהתקבלו במסגרת ההכנות לחגיגות יום ההולדת העשרים של תל אביב היו בעלות משמעות מיוחדת, שכן כללו החלטות עקרוניות שהיו

17 הארץ, 3 במאי 1929, עמ' 1.

18 התעודה אצורה באעת"א ב 3127-4.

19 מ' גליקסון, "על הפרק - חגה של תל אביב", הארץ, 2 במאי 1929, עמ' 1.

20 מ' דיזנגוף, "יום תל אביב", הארץ, 2 במאי 1929, עמ' 2; רעיונות וניסוחים דומים ראו: ד' סמילנסקי, "לקראת יובל ה-20", הארץ, 17 באפריל 1929, עמ' 2; הארץ, 9 באפריל 1929, עמ' 1.

עירית תל-אביב

מודעה עירונית מס' 8

הגדרה: יובל העשרים של תל-אביב.

בקשר עם חג יובל העשרים של תל-אביב
ורושות לעירית תל-אביב רשימות כל הילדים
שנולדו בתל-אביב מאז הוסדה.

הורי הילדים האלה מתבקשים להודיע
לעירית תל-אביב מיד בכרזת את שמות
גדיהם אשר נולדו להם בתל-אביב, שנת
הולדם (לפי התאריך הלועזי) וכתבתם הנוכחית.

עירית תל-אביב.

ב'ניסן פ"ט

12-4-29

2-1929-32

5822-01-054

דפוס הרב קומסיסקי רחוב אלנבי 50

5822(1)

מודעה עירונית לרגל חגיגות יובל העשרים של תל אביב

חומר גלם לעיצובה של מסורת עירונית. ההחלטה על חגיגות היובל הייתה ביטוי לתפיסה שחגיגת יום שנה לייסוד תל אביב הייתה אופציה תרבותית ראויה, רצויה ושיממה. החלטה שצריך היה לקבל נסבה סביב קביעת התאריך ליום השנה, מה שגם חייב לתארך את לידתה של תל אביב. בנוסף, היה צורך לקבל החלטות בנוגע לעיצוב המרקם הטקסי של האירועים החגיגיים. חגיגת יום השנה לייסוד עיר היא אפשרות ולא נורמה מחייבת. משה גליקסון, עורך הארץ, כתב כי "תל אביב חוגגת את יובלה, שלא כרגיל, במלאת עשרים שנה ליצירתה".²¹ מתברר כי השאלה אם יש לחגוג את יום השנה לייסוד תל אביב לא נידונה כלל, והדבר מרמז שנתפסה כדבר מובן מאליה, ולא כחידוש שדורש הסבר כלשהו. מעבר לתקדים של חגיגות יובל ראשון לציון, יש להניח שגם חגיגות היובל של סנט פטרבורג ואודסה, שחגגו את יום השנה ה-200 וה-100 לייסודן בשנים 1903 ו-1894 בהתאמה, היו מקור להשראה. מאיר דיזנגוף, שהיה ראש העירייה ו'המפיק' הראשי של חגיגת יובל העשרים לתל אביב, הכיר את חגיגות היובל הללו, ועבורו, כמו גם לאחרים שהיגרו מהאימפריה הרוסית לארץ ישראל, חגיגת יום השנה לייסוד העיר הייתה אפשרות מובנת מאליה.

ההכנות הרשמיות ליובל ה-20 החלו בדצמבר 1928, מתוך ההבנה שתל אביב נוסדה בשנת 1909. אלא שחגיגת יום הולדתה של עיר חייבה להגדיר מהו אירוע הייסוד שמסמן את נקודת ההתחלה של ההיסטוריה העירונית ושאותו יש להנציח בלוח השנה ולחגוג ביום השנה. מאיר דיזנגוף התייחס לסוגיה זו במאמר שכתב בעיתון הארץ לרגל חגיגת יובלה של תל אביב.²² להבחנתו, "אין איש מאתנו, אשר יוכל להגיד בבטח באיזה יום של שנת 1909 יצאה תל אביב לאוויר העולם". הוא היה מודע לכך ש"לא ביום אחד נולד הרעיון של עיר עברית זו". לכן מסקנתו הייתה שלא ניתן לקבוע באופן חד משמעי יום מסוים שבו תל אביב נוסדה. הוא פירט שלוש אפשרויות:

- יום החתימה על החוזה בין המייסדים לבין בנק אנגלו-פלשתינה;
- היום שבו נרכשה החלקה הראשונה;
- היום שבו הונחה אבן הפינה לבניין הראשון.

21 מ' גליקסון, "על הפרק - חגה של תל אביב", הארץ, 2 במאי 1929, עמ' 1.

22 מ' דיזנגוף, "יום תל אביב", הארץ, 2 במאי 1929, עמ' 2.

ההחלטה שהתקבלה הייתה לקבוע את חגיגת יום ההולדת לערוך ביום חמישי, 2 במאי (כ"ב בניסן) – יום אחרי שביעי של פסח, שבאותה שנה חל ב-1 במאי, יום הפועלים המסורתי. התאריך הוא שרירותי במובן זה שאינו מעוגן באירוע היסטורי מוגדר היטב. יש לציין ש"יום תל אביב" תרפ"ט (1929) צוין יומיים לאחר כ' בניסן, הוא התאריך העברי של יום הגרלת המגרשים ב-11 באפריל 1909 שנתקבע במיתוס העירוני כאירוע ייסוד תל אביב. האירוע תועד לכאורה בצילום שהפך כה לדימוי איקוני של הרגע שבו נולדה העיר.²³ במאמר שכתב דיוזגוף לא הזכיר כלל את האירוע הזה כאירוע הייסוד של תל אביב. דיוזגוף לא נימק את הבחירה בתאריך שנבחר לציין "יום תל אביב", והסתפק בהחלטה: "קבענו את יום כ"ב בניסן – אסרו חג של פסח ליום חג, ליום הולדת עירנו לעולם". דיוזגוף הוסיף ממד זיכרון נוסף לבחירת היום לחגיגת ייסוד העיר בכך שהזכיר שביום 11 במאי 1921 ניתנו לתל אביב זכויות מוניציפליות בצורת חוקה, שסימנה את שחרורה הרשמי מחסותה של יפו והכרזה עצמאותה של העיר.

מעבר להנצחת ייסודה של העיר, "יום תל אביב" סימן ציון מעבר בהיסטוריה של העיר. בהתייחסו למשמעות יום תל אביב, משה גליקסון, עורך הארץ, כתב: "יש כאן מן ההרגשה הנכונה של 'חילופי משמרות', של סיום תקופה ושל התחלת תקופה, יש כאן מן הסיכום ומהתוויית דרכים לעתיד כאחד".²⁴ במשמעות זו, חגיגת יובלה של העיר גם הנציחה את לידתה של העיר וגם הכריזה על פרק חדש בתולדותיה. בשלב זה של תולדותיה תל אביב התאוששה מהמשבר הכלכלי החמור שפקד את העיר בשנים 1926-1927 ומהפסימיות לגבי יכולתה של העיר להתאושש ממנו.²⁵ חגיגת יום ההולדת ה-20 של העיר הייתה חגיגת ניצחון, הכרזה על עידן חדש בהיסטוריה של תל אביב וביטוי לאופטימיות לגבי עתידה של העיר, שאך זמן קצר קודם לכן נראתה כמיזם כושל שפשט את הרגל.

בפרשנות אחרת, "יום תל אביב" לא היה "חג יובל" אלא "חגיגת יסוד" במובן זה שסימן את תום השלב הראשון, הוא שלב הכנת היסודות: "בעשרים

23 לעניין זה מאמרו מאיר העיניים של חיים פיירברג, "הגרלת המגרשים של 'אחוות בית': היווצרותה של מיתולוגיה עירונית", ישראל 4 (2003), עמ' 83-107.

24 מ' גליקסון, "על הפרק – חגה של תל אביב", הארץ, 2 במאי 1929, עמ' 1.

25 י. ק. (יהודה קרני), "יום תל אביב", הארץ, 2 במאי 1929, עמ' 1.

השנה האלה הכינונו אבני יסוד למכביר. כעת הגיעה השעה להקמת הבניין".²⁶ הרעיון שעשרים השנים הראשונות לקיומה של תל אביב היו בגדר מעשה ייסוד ממושך גם אפשר להכיר בטעויות ובכישלונות ולהודות בפקפוקים ובספקות, וזאת מבלי לאבד את התמונה הרחבה, היא העיר שצמחה מתוך כל המבחנים והמצוקות האלו כדי לחגוג את יובלה. כפי שהבחין דיזנגוף, בהיותו אירוע המייצג את נקודת המעבר בין העבר לעתיד, יום השנה לייסוד העניק הזדמנות להביט לאחור בגאווה ובצניעות ולהביט קדימה באופטימיות מדודה:

עשרים השנה שעברו עלינו היו שנות ניסיון, לבטים וחיפושים, חבלי יצירה, התחלות קשות ומשברים, מעין תחלואי ילדות. מהיום אנו נכנסים לתקופה חדשה של עבודה שיטתית והדרגתית, בהכרת הדרכים של מטרה גדולה אשר אליה אנו שואפים.²⁷

גם גליקסון היה מודע למאזן הלא מושלם של העיר: "הרבה כישלונות עברו עליה, הרבה חטאים חטאה... אל נעלים על שגיאות ואל נחפה על חטאים".²⁸ אך מעבר לנכונות המוצהרת להודות בשגיאות ובטעויות מהעבר, חגיגת היובל הייתה הצדקת רעיון העיר כמפעל ציוני והפריכה את הטענה הפופולרית בקרב מבקריה של העיר, שתל אביב הייתה כישלון ומקסם שווא בלבד. עבור גליקסון, "חג העשרים של תל אביב הוא חג ניצחון לה, ניצחון העבודה ועמל הבניין". לטענתו, למרות "כל כישלונותיה ושגיאותיה עמדה בניסיון. עשרים שנות הסבל והלבטים הן עדות נאמנה לדבר".²⁹ בעיני ראש העירייה מאיר דיזנגוף, הניצחון של תל אביב היה גם ניצחון של "המעמד הבינוני", שהצדיק את השקפתו, כי עקרונות קפיטליסטיים צריכים להנחות את המפעל הציוני. עבורו, תל אביב גילמה את מה שההיסטוריון אילן טרואן מתאר כחזון "העיר הבורגנית".³⁰ דיזנגוף, שקידם את המסחר והתעשייה בבסיס הכלכלי של העיר, דחה עקרונות סוציאליסטיים והרים את דגל היוזמה

26 א' לאינסון, "יובלות", הארץ, 2 במאי 1929, עמ' 2.

27 מ' דיזנגוף, "יום תל אביב", הארץ, 2 במאי 1929, עמ' 2.

28 מ' גליקסון, "על הפרק - חגה של תל אביב", הארץ, 2 במאי 1929, עמ' 1.

29 מ' גליקסון, שם, שם.

30 א' טרואן, "תל אביב בשנות ה-20 וה-30: אידיאולוגיות מתחרות בעיצוב דמות המטרופולין הציוני", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ב, כך ראשון, תש"ן, עמ' 396-397.

החופשית והאמין בכוחו של ההון פרטי, בניגוד להון לאומי, ככלי המתאים לבניית הארץ. בנאומו החגיגי הדגיש: "אנו מתגאים בעירנו זאת שנבנתה כולה בידיים עבריות, בהון יהודי ורצון יהודי בלי הבדל מעמד. תל אביב נוסדה על פי איניציאטיבה של אנשים פרטיים..."³¹

דבר, עיתון ההסתדרות, הציע פרספקטיבה שונה. במאמר המערכת שהתפרסם לרגל חג יובלה של העיר נכתב כי הספקות לגבי תל אביב והאפשרויות שלה לא נעלמו גם לאחר השגשוג החדש של העיר.³² בעוד שדיזנגוף הדגיש את "המעמד הבינוני" ואת "היוזמה החופשית" כעמודי התווך של הצלחת תל אביב, מנקודת המבט של הציונות העובדת, הפועלים היהודים והעצמאות המוניציפלית היו שני הגורמים המכריעים שיקבעו את גורל העיר. על פי דבר, המפגן ההמוני של חגיגת ה-1 במאי בתל אביב הדגים את כוחה של תנועת הפועלים בעיר ככוח פוליטי וכאלטרנטיבה אידיאולוגית ל"עיר הבורגנית".

עבור דיזנגוף, "יום תל אביב" שימש לקידום חזונו ודעותיו לגבי העיר שעמד בראשה. כביטוי לחזון תל אביב כמרכז סחר בינלאומי נקשרה חגיגת יום השנה לייסוד העיר עם התערוכה הרביעית של ארץ ישראל והמזרח הקרוב שנפתחה בתחילת אפריל 1929 בתל אביב. חיבור זה נועד להיות מסורת, כפי שדיזנגוף ציין בנאום הפתיחה של חגיגת היובל: "התערוכה והיריד יסודרו מדי שנה ועירנו זאת תהי לעיר רובלת עמים המחברת את המזרח עם המערב".³³ הקשר בין היריד לחגיגת יום השנה התבטא גם בגאוגרפיה הטקסית של חגיגת היובל. המבנה הטקסי של החגיגה כלל שלושה חלקים עוקבים: טקס הפתיחה במתחם היריד, תהלוכה לבניין העירייה ונשף במתחם היריד. התהלוכה שהתכנסה בבית העירייה הדגישה את הבולטות הסמלית של בניין העירייה בגאוגרפיה העירונית. מתחם היריד סיפק מקום לאירוח האורחים הרבים שהוזמנו. מעבר לשיקולים מעשיים, מתחם היריד היווה גם הצהרה על החזון השאפתני של תל אביב כמרכז מסחרי לארץ ישראל והמזרח הקרוב.

הנושאים השונים של חגיגת יום השנה הוצגו בנאומים ובמאמרי עיתונות, ונשזרו גם במרקם הטקסי של החגיגה. כעדות חיה למאמצי הייסוד ההרואיים, המייסדים היו אורחי הכבוד של האירועים הציבוריים. הילדים של תל אביב

31 הארץ, 3 במאי 1929, עמ' 1.

32 דבר, 3 במאי 1929, עמ' 1.

33 הארץ, 3 במאי 1929, עמ' 1.

שהשתתפו בתהלוכה לבניין העירייה ייצגו את עתיד העיר. המפגש המבויס בין המייסדים לילדים בבית העירייה בסוף התהלוכה היה בעל משמעות סמלית רבה: הוא ביטא בצורת טקס את מחויבות הדורות הבאים לחזון שהתניע את ייסוד העיר. ראוי לציין כי נציג הנוער התל אביבי בטקס הפתיחה היה הילד הראשון שנולד בעיר בשנת 1910. הוא נחגג כ"ילד הטבעי הראשון של תל אביב", והיה סמל להצלחתה של תל אביב: עבור הילדים שנולדו וגדלו בעיר, תל אביב הייתה עיר מולדת בדיוק כמו שארץ ישראל הייתה מולדת הצברים, היהודים ילידי פלשתינה ולאחר מכן ישראל.

בניגוד לאנדרטאות, טקסים הם בני חלוף. העיתונים העבריים תיעדו את האירועים הציבוריים ואת הנאומים הרשמיים לדורות הבאים, אך התהודה הציבורית שלהם נעלמה יום לאחר שפורסמו. העירייה חילקה סיכת זיכרון, אך פריט זה היה קטן ובעל רלוונטיות מוגבלת לאחר סיום החגיגות, פרט לאספני מזכרות בעתיד הרחוק. ראוי לציין כי העירייה לא יזמה פרויקט אדריכלי משמעותי לשילוב זיכרון יום השנה במרקם הבנוי של העיר. לעומת זאת הכריז דיזנגוף בנאומו החגיגי כי המשך שדרות רוטשילד ייקרא שדרות הקרן הקיימת, וזאת כהוקרה על העזרה של הקק"ל בעת ייסוד העיר.³⁴ החלטה זו לא יצאה אל הפועל כמתוכנן.

מזכרת לדורות הייתה האנתולוגיה שערך אהרון ורדי. אנדרטה ספרותית זו הייתה אסופה מגוונת של דברים שנכתבו על תל אביב ותיעדו את עשרים השנים הראשונות של העיר. הספר פורסם בסוף 1928, ושמו היה עיר הפלאים.³⁵ הכינוי 'עיר הפלאים' היה נפוץ בתקופה זו. הוא ייצג את ההתלהבות המשותפת למבקרים רבים לגבי תל אביב בזכות היותה פלא יצירה של מפעל תחיית העם בארצו.³⁶

יובל הכסף: 1934

חשיבותה של חגיגת יובל ה-20 של תל אביב הייתה גם בכך שסימנה התחלה של מסורת חגיגות יובלה של העיר. בשנת 1934 חגגה תל אביב את יובל

34 הארץ, 3 במאי 1929, עמ' 1.

35 א' ורדי (עורך), עיר פלאים. סופרים ומדינאים על תל אביב - לקראת יובל העשרים שלה (תל אביב 1928).

36 י' בר-גל, מולדת וגאוגרפיה (תל אביב 1993), עמ' 161.

הכסף שלה. ב־12 בינואר 1934 תל אביב הוכרזה רשמית לעיר. מאז חגיגות 20 השנים לייסודה שהתקיימו אך חמש שנים קודם לכן, תל אביב עברה שינוי משמעותי מעיר בגודל בינוני לעיר גדולה עם קרוב ל-100,000 תושבים וכ־6,000 בניינים. בעקבות עליית יהודי גרמניה, חוותה העיר זינוק בבנייה למגורים. פרשנים ציינו שהשינוי השפיע לא רק על מראה העיר אלא גם על אופייה.³⁷ רחובות חדשים, בניינים, בתי קפה, מפעלים ומכוניות העניקו לעיר חזות של מטרופולין שוקק חיים.³⁸

הרעיון לחגוג את יום השנה ה־25 לייסוד העיר עלה לדיון כבר באוקטובר 1933 במועצת העירייה. על פי הטיטה הראשונה של תוכנית החגיגות, הן צריכות היו לבטא את תחיית הלאום במולדת ולהציג את ההישגים הכלכליים והתרבותיים של העיר העברית הראשונה.³⁹ ההצעה גם קישרה בין החגיגות לבין יריד המזרח, שהוגדר כחלק אורגני מהיצירה התל אביבית.⁴⁰

בפגישתה הראשונה החליטה ועדת היובל שהקימה העירייה לערוך את החגיגות במקביל ליריד המזרח. במרץ 1934, מועצת העירייה הכריזה שהחגיגות יערכו בזמן היריד ובצורה של הפגנת הישגיה של "העיר העברית הראשונה שבראשה עמד מאיר דיזנגוף".⁴¹ בעקבות התקדים שהתקיים בשנת 1929, קושרו חגיגות יום השנה ליריד, שבשנת 1932 שונה שמו ל"יריד המזרח". בשנת 1934, היריד הבינלאומי הורחב והועבר למתחם החדש בצפון תל אביב, בחצי האי הירקוני. ראש העיר מאיר דיזנגוף קידם את היריד בהתאם לחזונו של תל אביב כמרכז סחר בינלאומי. עורך הארץ, משה גליקסון, פירט על הקשר בין היריד לבין חגיגות חצי היובל: "ומסגרת נאה לחג חצי היובל של תל אביב היא התערוכה, מרכזן היפה ורחב הידיים של החגיגות. התערוכה ויריד המזרח הם עדות נמלצה לכוח היצירה ולעתידה של תל אביב".⁴² עם השתתפות של 29 מדינות ו־12 ביתנים לאומיים, יריד המזרח נועד להדגיש את מקומה של תל אביב כ"מרכז ומפתח להתפתחות הכלכלית של המזרח

37 י' גרינבוים, "תל אביב", ידיעות עירית תל אביב 16 באפריל 1933, עמ' 29-30.

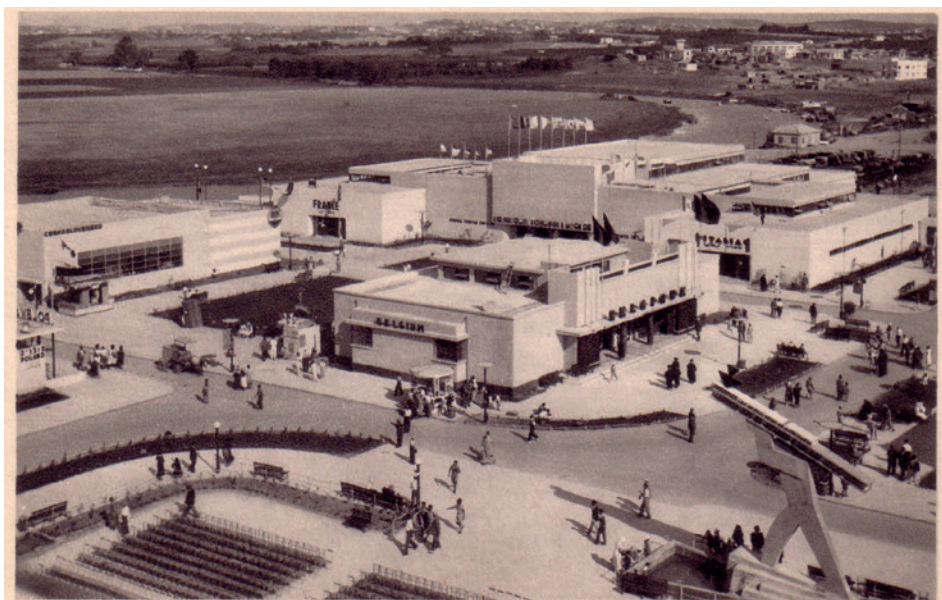
38 י' ד' ברקוביץ, "מנחם מנדל בארץ ישראל. מכתב מס' 16: הרצאותיו בתל אביב", הארץ, 12 ביולי 1934, עמ' 10.

39 ללא חתימה לישראל רוקח, 11 באוקטובר 1933, אעת"א 4-1948.

40 י' נדיבי לישראל רוקח, 7 בפברואר 1934, אעת"א 4-1948.

41 הארץ, 28 במרץ 1934, עמ' 4.

42 מ' גליקסון, "מיום ליום", הארץ, 2 במרץ 1934, עמ' 1.

יריד המזרח 1934, גלויה

הקרוב". לדברי דיזנגוף, היריד היה "הכתר לפעילות תל אביב, ובו משתקפת הסימפוזיה המופלאה של רצון, אמונה ויצירה"⁴³. ההחלטה לקשור את חגיגות היובל עם יריד המזרח, שפתח את שעריו ב-26 באפריל 1934, הדגישה את החזון של תל אביב כמרכז סחר בינלאומי. אך ההחלטה הזו באה על חשבון פונקציית ההנצחה של חגיגות יום השנה. בשנת 1934 נפתחו החגיגות ב-2 במאי, בדיוק כמו חגיגות יובל ה-20 לעיר שחל חמש שנים קודם לכן. עם זאת, על פי הלוח העברי, תאריך זה היה י"ז באייר – תאריך חסר משמעות היסטורית בכל הנוגע לייסוד תל אביב. מכיוון שבדרך כלל מציינים ימי שנה על פי הלוח העברי ולא על פי הלוח הגרגוריאני, קביעת יובל הכסף של תל אביב ל-2 במאי פגמה בפונקציה ההנצחתית של חגיגות היובל. במקביל, על פי הלוח העברי התלכד היום השני של החגיגות, שחל ב"ח באייר, עם ל"ג בעומר.

חגיגות יובל הכסף היו עצימות וארוכות יותר מחגיגות יובל ה-20. בפגישה שנערכה ב-27 במרץ 1934 התייעץ ראש העיר עם כמה מהאזרחים הבולטים של העיר לגבי חגיגות היובל המתקרבות.⁴⁴ חיים נחמן ביאליק סבר שיש

⁴³ "תל אביב בת עשרים וחמש", אעת"א 4-1948.

⁴⁴ התייעצות ראשית בנוגע לחגיגת היובל, אעת"א 4-1948.

להגביל את החגיגות לשלושה ימים ולסיים אותן בל"ג בעומר. הוא גם תמך בהנפקת מדליית זיכרון וציין כי מה שחסר הוא "התחלה של מפעל חדש" כמו גן ציבורי שינציח את האירוע בנוף העירוני.

הקשר בין חגיגות יובל הכסף של תל אביב ליריד המזרח היה לא רק לוח השנה והאתר, אלא גם אישי: מאיר דיזנגוף עמד גם בראש העירייה וגם בראש ועד יריד המזרח. בנאומו בטקס הפתיחה של היריד ראש העירייה התייחס אליו כאל "יריד חצי היובל של תל אביב", והדגיש את כי היריד הוא ההפגנה הבולטת ביותר של הישגי העיר.⁴⁵ אף על פי שלא כל הביתנים הלאומיים נפתחו, במהלך חמשת הימים הראשונים ביקרו ביריד כ-100,000 מבקרים.⁴⁶ ביום ראשון, 1 במאי, נערך טקס הפתיחה של יובל הכסף של העיר באמפיתיאטרון של היריד. על הבמה היו מייסדי העיר, חברי מועצת העיר ונציגים מ-35 קהילות יהודיות מחו"ל. בנאום הפתיחה שנשא טען דיזנגוף כי תל אביב היא "עיר עברית לכל אחינו בכל התבל" – כי תל אביב היא מרכז השאיפות הלאומיות והיצירה הלאומית של כל האומה הישראלית.⁴⁷ הנציב העליון לא נכח בטקס, אך בנאום שנישא בשמו הוא בירך את "אנשי העיר הנפלאה הזאת" לרגל יובלה. נחום סוקולוב, נשיא ההסתדרות הציונית העולמית שלרגל חגיגות יובל הכסף לעיר הוכרז לאזרח כבוד של העיר, הבטיח כי תל אביב, כמו ירושלים, תזכה למעמד של "עיר הנצח".

חגיגות יובל הכסף של תל אביב היו חגיגה אזרחית בקנה מידה שעוד לא נודע בתולדות העיר. לכך נוספה האווירה הבינלאומית שיצר יריד המזרח, שבו התקיימו רבים מהאירועים הציבוריים תחת הכותרת "היום ביריד": תחרויות ספורט, מדורות ל"ג בעומר ומופע תיאטרלי – "תל אביב עיר ובת בישראל". המופע, שנכתב על ידי אביגדור המאירי והתבסס על הפרוטוקולים המקוריים של חברת אחוזות בית, היה שחזור של פגישה בין מייסדי העיר, שהוצגה על ידי שחקנים מובילים מתיאטרון הבימה.⁴⁸ המופע הקרין תחושת נוסטלגיה לתקופת הבראשית של העיר.

הרפרטואר הטקסי של חגיגת חצי יובל לעיר כלל גם אלמנטים שהופיעו לראשונה בחגיגות יום השנה העשרים. בולט במיוחד היה המצעד של ילדי

45 דבר, 27 באפריל 1934, עמ' 1.

46 דבר, 4 במאי 1934, עמ' 1.

47 הארץ, 3 במאי 1934, עמ' 4.

48 "היום ביריד הלבנט", פרסומת, הארץ, 34 במאי 1934, עמ' 1.

תל אביב לבניין העירייה, שם התקבלו על ידי ראש העירייה והמייסדים.⁴⁹ כל תלמיד קיבל תמונה של הבן הראשון והנכד הראשון של תל אביב יחד עם שיר שנכתב על ידי ביאליק לכבוד הולדת הנכד הראשון של תל אביב.

המייסדים מילאו תפקיד חשוב במרקם הטקסי של חגיגות יום השנה העשרים. כמי שהיה גם מייסד וגם ראש העיר בפועל, מאיר דיזנגוף שימש ב-1929 כ'מנהל הטקס'. עם זאת, בשנת 1934 הוא זכה למעמד סמלי מיוחד, שהדהד את התואר "אבי העיר" שהוכתר בו בשלהי תקופת כהונתו. יש לציין כי החלטת מועצת העיר ממרץ 1934 הצהירה כי חגיגות יום השנה יהיו בצורת הפגנה גדולה של הישגי העיר העברית הראשונה שבראשה עומד דיזנגוף.⁵⁰ ההחלטה הבהירה כי לראש העירייה יש מקום מיוחד והוא ראוי להערכה מיוחדת. כבוד מיוחד הוענק לראש העיר על ידי קריאת רחוב מרכזי חדש על שמו, שנועד לחבר את מרכז העיר עם מתחם היריד בצפון. טקס קריאת רחוב דיזנגוף נערך ב-3 במאי.⁵¹ באותה ההודמנות נקראה הכיכר המתוכננת שהרחוב עובר דרכה על שם רעייתו המנוחה של ראש העירייה: "כיכר צינה (דיזנגוף)". ה"מפעל החדש" שביאליק ביקש לקבע בזיכרון לחגיגות חצי יובל של העיר לא היה בצורת גן ציבורי, מוזאון או אנדרטה לייסוד העיר, אלא בהנצחת שמם של ראש העירייה ושל רעייתו כשם רחוב וכיכר מרכזיים בעיר. בהמשך לתקדים שנקבע כאשר העיר חגגה את יום השנה ה-20 לייסודה בשנת 1929, הנושא המרכזי של יובל הכסף בשנת 1934 היה תל אביב כהישג מיוחד של העם היהודי ושל התחייה הלאומית. בניגוד לשנת 1929, בשנת 1934 תל אביב לא הייתה זקוקה להוכיח את הצלחתה כמפעל ציוני: התפתחותה המטאורית בתחילת שנות ה-30 העידה על כך שהעיר עמידה ושעתידה להתפתח. ובניגוד ל-1929, הביקורת ביישוב היהודי על תרומתה השלילית של תל אביב למפעל ההתיישבות היו בשולי השיח הציבורי. בנאומו בטקס הפתיחה התייחס דיזנגוף לתעמולה האנטישמית באותה תקופה, וטען כי היהודים, בני "גזע פגום" לכאורה, יכולים להיות יצרניים, ותל אביב היא ההוכחה שכל מה שנדרש הוא רצון ואמונה.

חגיגת חצי יובל של תל אביב היה חגיגה של ניצחון. עם זאת, הרטוריקה המחייבת של שבחים ומחמאות הועמה במידת מה על ידי חששות שהעיר

49 הארץ, 4 במאי 1934, עמ' 4.

50 הארץ, 28 במרץ 1934, עמ' 4.

51 הארץ, 4 במאי 1934, עמ' 4.

רכבוד חג
חצי יובל של תל-אביב
מתכבדים להציע לקהל הנכבד

בלי
ע
מ
צ
ו
ת

ס
ר
ד
י
ן

תחת השם „עירית תל-אביב“

סרדין עירית «תל-אביב» בלי עצמות
מסודרים בקופסאות יפות ונהדרות
לפי התמונה והמצוירת של

«עירית תל-אביב»

סרדיני עירית «תל-אביב» בלי
עצמות: מכילים 4 חתיכות סרדינים
גדולים טריים וטעימים.

סרדין «עירית תל-אביב» בלי עצמות הם תוצרת פורטוגליה

הכי נעלה ובשמן זית זך וטהור.

סרדין «עירית תל-אביב» בלי עצמות: דרשו בכל חנויות מכלת בא"י.

המכירה היחידית בשביל כל א"י;

בימ"ם מכלת סימוני צבי מורדכוכי

טלפון 263

תל-אביב, רחוב הגשר

בכבוד רב ב"ח לסרדינים «פרוגרס» סטובאל, פורטוגל

מיוצג בתערוכה בביתן חוץ «א» בסטנד של הסוכן

טלפון 1193

ש. בלבן ושות' תל-אביב, ת. ד. 340

דפוס «תל-אביב» חי ציפין ת"א

תאבד את אופייה ה'תרבותי' ותהפוך לבלתי נשלטת כתוצאה מהצמיחה המהירה שלה. חששות כאלה הובעו על ידי דמויות ציבוריות בולטות, שהוטרדו ממה שתפסו כהתדרדרות תרבותית ומוסרית של העיר בעקבות צמיחתה המואצת. ביאליק הזהיר שתל אביב עומדת בפני סכנה להפוך לעיר לבנטינית.⁵² בעיתון הפועל הצעיר, הביטאון האידיאולוגי של תנועת העבודה הציונית, העורך הזהיר כי

הסכנה הגדולה האורבת כיום לתל אביב, [היא] להיות אחת מערי הנמל של המזרח, אולי גדולה ועליזה, הומיה מאוד וסואנת, אולי עם פסאדה נוצצת, עם פסידו אירופאיות, אך נבובה ומושחתת מבחינה חברתית-תרבותית מבפנים.⁵³

בנאומו בטקס הפתיחה, טען מאיר דיזנגוף כי המשימה העתידית של אלו המחויבים לעיר היא לעצב את הצביון התרבותי שלה. הוא פנה אל מנהיגי העיר העתידיים:

ואתם, העתידים לשקוד על גורל עירנו אחרי, שמרו על רוחה ועל צביונה התרבותי; לא הבתים, הרחובות והגנים מהווים עיר, כי אם תכונות תושביה; הלשון, האהבה לעבודה וליצירה; השוויון, החירות, האמונה בכוחות עצמנו והרצון לחיות חיים של כבוד ושל עמידה ברשות עצמנו. שמרו על האידיאלים הלאומיים שלנו, כי קיום עירנו תלוי בהם.⁵⁴

העיתונות העברית דיווחה על האירועים שכללו את התוכנית החגיגית והדפיסה את עיקרי הנאומים שנשאו הנכבדים. דיווחים אלו יצרו תחושת תמיכה רחבה בעיר ובראש העירייה; הרעיון של מטרה משותפת בין מנהיגי העיר ותושביה משל בכיפה. הביקורת הוגבלה בעיקר לכישלונותיה של העיר לממש את האידיאלים שיוחסו לה, ולא לתוכנית החגיגה שנקבעה על ידי

52 ח' נ' ביאליק, "לפתיחת השיעורים האוניברסיטאיים", דברים שבעל פה, ספר שני (תל אביב 1935), עמ' פט.

53 י' לופבן, "תל אביב", הפועל הצעיר, 11 במאי 1934, עמ' 6.

54 הארץ, 3 במאי 1934, עמ' 1.

העירייה. יוצאת דופן הייתה ביקורת שפרסם אליעזר לובראני בעיתון דבר כשבועיים לאחר חגיגת היובל. הביקורת רומזת על מניעים פוליטיים נסתרים של העירייה, אם כי אלו לא פורטו במאמר. בטון נחרץ כתב המחבר: "לא. העיר לא חגגה. אבות העיר חגגו את עצמם".⁵⁵ הוא גם טען שההחלטה להעביר את החגיגות לאזור היריד בצפון העיר גרמה לכך שהחגיגה לא הורגשה בעיר עצמה: "העיר נשארה חילונית ואכולת אבק כבכל הימים". בנוסף, הוא טען שהחגיגה הייתה "פרובינציאלית", כמו חגיגת העשור למשאבה הראשונה של מכבי האש.

קבלת הפנים לנציגי הקהילות היהודיות מחו"ל, בערב האחרון של החגיגות, סיכמה את חגיגות יום השנה בהצהרה על תל אביב כ"מרכז האומה הישראלית". היריד נמשך זמן רב יותר, ושילב הנאה עם הזדמנויות עסקיות שחזקו את מעמדה של תל אביב כמרכז סחר בינלאומי. בניגוד לשנת 1929, העירייה קידמה את פרסום הספר על תל אביב. ספר תל אביב שערך אלתר דרויאנוב, מקורבו של מאיר דיזנגוף, נועד להיות אנדרטה טקסטואלית לעיר החוגגת את יובלה.

בספטמבר 1938 הודיע ראש העירייה ישראל רוקח, יורשו של דיזנגוף, כי "אין זה הזמן המתאים לערוך חגיגות בתל אביב".⁵⁶ הסוגיה הייתה יום השנה השלושים לעיר, העתיד לחול כחצי שנה מאוחר יותר. ההודעה הייתה לקונית, אך הסיבה הייתה ברורה: ארץ ישראל המנדטורית הייתה עדיין במצב חירום בעקבות המרד הערבי שהחל באפריל 1936. היהודים נרדפו קשות בגרמניה ובפולין, וענני סכסוך בינלאומי התקדרו באירופה. בנוסף, רוקח, בניגוד לקודמו, החשיב פחות את הממד החגיגי של החיים העירוניים. דיזנגוף חגג את תוארו כ"אבי העיר"; רוקח היה עסוק בעיקר בניהול העיר בתקופת משבר חריפה. למרות העיכוב, התכנסו מייסדי תל אביב בפברואר 1940 לציון יום השנה. במפגש זה התקבלה ההחלטה לפרסם אנתולוגיה של מאמרים, דיווחים, זיכרונות ותמונות של תל אביב בשלושים שנותיה הראשונות. גם פרויקט מצומצם זה לא יצא לפועל.

55 א' לובראני, "סיכום חגיגות תל אביב", דבר, 18 במאי 1934, עמ' 8.

56 י' רוקח ל"א" מכנה, 14 בספטמבר 1938, אעת"א 4-1950.

יובל הזהב: 1959

בהקדמה לאנתולוגיה שפורסמה לכבוד יובל הזהב של תל אביב בשנת 1959, טען ראש העירייה חיים לבנון כי תל אביב היא הוכחה לכך שהפרויקט שהגו אלו שחלמו על בניית "עיר אם בישראל" הוכתר בהצלחה.⁵⁷ כמו היובלות הקודמים, יובל הזהב הוקדש לחגיגת הניצחון של העיר העברית הראשונה כעיר מודרנית. בשלב זה של ההיסטוריה שלה, הגדרת תל אביב כ'עיר העברית הראשונה' הייתה יותר אמירה על ההיסטוריה מאשר הצהרת נאמנות לחזון הציוני שעמד בבסיס ייסודה.

עם זאת, חגיגות יובל תל אביב בשנת 1959 הועמדו בצל חגיגות העשור למדינת ישראל, שנחגגו בהרחבה ברחבי הארץ שנה קודם לכן. גם הבחירות העירוניות המתקרבות הטילו צל כבד על החגיגות. כמו בחגיגות שנות היובל הקודמות, יובל הזהב של תל אביב היה קשור קשר הדוק ליריד. בניגוד ליובלות הקודמים, האירועים החגיגיים שצינו את ייסוד תל אביב ב-1959 לא נערכו במקביל ליריד אלא הקדימו אותו. חגיגות יובל הזהב של תל אביב כללו שני אירועים שהתרחשו בהפרש של חמישה חודשים זה מזה. הראשון תוכנן למרץ 1959 וכלל סדרה של אירועי זיכרון חגיגיים. השני היה תערוכת היובל שנערכה במתחם הירידים החדש מעבר לנהר הירקון ונפתחה ב-19 באוגוסט 1959. באופן משמעותי, מיקום האירועים הטקסיים בלוח השנה היה נטול משמעות של זיכרון היסטורי הקשור לייסוד העיר. התייחסות יחידה לתאריך הייתה נאומו של חיים לבנון בטקס פתיחת התערוכה, כשציין כי הטקס נערך בט"ו באב, "שהוא על פי מסורתנו נחשב ליום חגיגות".⁵⁸

ראש העירייה הכריז על פתיחת אירועי היובל בישיבה מיוחדת של מועצת העירייה ב-10 במרץ 1959. למחרת, בתי הספר בתל אביב ציינו את יום השנה וחברי מועצת העירייה עלו לקברו של דיונגוף בבית העלמין הישן. באירוע חגיגי שנערך בערב, הוענקו סיכות זיכרון ל-22 המייסדים שנותרו בחיים.⁵⁹ שיא אירועי החגיגות היה באירוע גדול בהיכל התרבות, שבו נשיא המדינה, יצחק בן צבי, היה אורח הכבוד. בדברים שנשא נזכר הנשיא בימיה הראשונים של תל אביב.

57 י' אריבא (עורך), תל אביב. אנתולוגיה היסטורית-ספרותית (תל אביב 1959), עמ' 1.

58 נאומו של ראש העיר בטקס הפתיחה של התערוכה, 19 באוגוסט 1959, אעת"א 3183-4.

59 הארץ, 11 במרץ 1959, עמ' 2.

בנאומו בטקס פתיחת תערוכת היובל, הסביר חיים לבנון כי העירייה העדיפה שלא להוציא כסף על אירועים חולפים, "שאינם משאירים אחריהם כלום, מחוץ לגירעון."⁶⁰ בדומה להצעתו של ביאליק משנת 1934, "אנחנו חשבנו שנכון יהיה לחוג את יובלנו ע"י הקמת מפעלים תרבותיים וכלכליים שיש להם ערך קבוע." בין המפעלים שמנה היו המוזאון ההיסטורי של העיר, נטיעת 'גן שושני' ברמת החייל ו'גן היובל' שעתיד להינטע מעבר לירקון (אך כנראה לא ניטע מעולם⁶¹). מקום מרכזי היה לתערוכת היובל שנועדה להגשים את חזונו של דיזנגוף: תערוכה שתשוכן לא במבנים ארעיים אלא במבנים של קבע.⁶² הרעיון המנחה היה להחיות את יריד המזרח על ידי בניית מרכז תערוכות חדש שנועד לשמש לתערוכות בינלאומיות ולארח ירידים עתידיים, כאשר הראשון שבהם היה אמור להתקיים בשנת 1961. פתיחת תערוכת היובל הייתה בה בעת חנוכת מרכז הירידים של תל אביב.⁶³

האטרקציה המרכזית בתערוכת היובל הייתה ביתן העירייה ששטחו 1,200 מטרים רבועים. טקס פתיחת התערוכה התקיים ב-19 באוגוסט 1959. ישראל בן יהודה, שר הפנים, שייצג את הממשלה, בירך את 3,000 האורחים שהוזמנו: "העוקבים אחר הישגי תל אביב לאורך 50 השנים ניצבים בפני נס שרק מאמץ החלוצים יכול היה להגשימו."⁶⁴ על פי התוכנית הראשונה מדצמבר 1957, התערוכה נועדה להציג את התפתחות העיר מאז ייסודה ועד היובל שלה, ואת התוכניות לעתיד.⁶⁵ הוועדה המייעצת מונתה על ידי ראש העירייה בינואר 1959. מטרתה הייתה לנסח את התוכנית ואת התכנון הכולל של התערוכה כדי להראות באופן חזותי את ההתפתחות הדינמית של העיר, את ההיסטוריה שלה, את דפוסי החיים, הנוף והעתיד שלה.⁶⁶ המעצב והאדריכל הראשי היה אריה אלחנני, שהיה אחראי לעיצוב תערוכות ציוניות שונות מאז שנות ה-30, ביניהן יריד המזרח בתל אביב, הביתן הארץ-ישראלי ביריד העולמי בניו יורק 1939 והביתן הישראלי בתערוכה העולמית בבריסל ב-1958. בין המוצגים השונים שהוצגו בתערוכה, גלגל הדיליז'נס הראשון של תל

60 ח' לבנון, "בעקבותיו של דיזנגוף", הבקר, 18 באוגוסט 1959, עמ' 4.

61 על הכוונה לנטוע את היער: הצפה, 2 ביולי 1959, עמ' 4.

62 ח' לבנון, "בעקבותיו של דיזנגוף", הבקר, 18 באוגוסט 1959, עמ' 4.

63 נאומו של ראש העיר בטקס הפתיחה של התערוכה, 19 באוגוסט 1959, אעת"א 4-3183.

64 מ' מיזלס. "הגמל המעופף" שוב פרס כנפיו, מעריב, 20 באוגוסט, 1959 עמ' 2.

65 תוכן התערוכה, 12 בדצמבר 1957, אעת"א 4-3182.

66 מ' עמיעז, מהנדס העיר, דו"ח הפעילויות של הוועדה המייעצת, אעת"א 4-3183.

סמל חגיגות היובל של תל אביב, באדיבות מכון ז'בוטינסקי בישראל

אביב עורר נוסטלגיה לימיה הראשונים של השכונה החדשה. תוכניות העירייה לעתיד שהוצגו בתערוכה כללו את ביטול שכונות העוני, פיתוח פארק לאורך החוף, בניית כביש מהיר לאורך נחל איילון וניקוי הים משפכים. ניחוח בינלאומי היה לתערוכה בביתן סמוך, שבו יוצגו 30 ערים מחו"ל באמצעות סמלים ותמונות גדולות.

למרות הדגש הרשמי של תל אביב כעיר מודרנית ואף קוסמופוליטית במידת מה, האירוע הפופולרי ביותר בחגיגת היובל, וזה שהטביע את חותמו על התרבות הפופולרית בישראל, היה המופע 'תל אביב הקטנה' המופע, שנכתב על ידי חיים חפר ודן בן אמוץ, הוצג במסגרת תערוכת היובל. בעוד שהתערוכה הייתה פרויקט רשמי שמטרתו הייתה חינוכית, מופע הבידור היה הפקה מסחרית פרטית. המופע כלל שחזורים שונים של החיים בתל אביב

בשנותיה הראשונות,⁶⁷ והציע מבט נוסטלגי על העבר כתקופה של תמימות חנינית ואופטימיות בלתי מוגבלת. נוסטלגיה הייתה גם נושא ספרו של נחום גוטמן, **עיר קטנה ואנשים בה מעט**, שראה אור גם הוא בשנת 1959.

השילוב בין נוסטלגיה לעבר שנעלם ותחושת גאווה לגבי אופייה המודרני של העיר היה דומיננטי בחגיגות יובל הזהב של תל אביב. מצד אחד הייתה כמיהה נוסטלגית לתל אביב הישנה, שנעלמה בהדרגה מנוף העיר. מצד שני הייתה תחושת גאווה במוסדות החדשים שעיתרו את העיר, בהם היכל התרבות וביתן לאמנות עכשווית (שנקרא גם ביתן הלנה רובינשטיין), שייצגו את הצד המודרני של תל אביב. ביום שלפני טקס היובל הרשמי דיווח העיתון **מעריב** כי חנות כלבו, הראשונה מסוגה בישראל, עומדת להיפתח בתל אביב.⁶⁸ הדבר סימן כי "תל אביב בת החמישים מקבלת אות בגרות חדש".⁶⁹

ביולי 1959, שבועות מספר לפני פתיחת תערוכת היובל וההפקה של 'תל אביב הקטנה', נהרס בניין גימנסיה הרצליה (המכונה בדרך כלל 'הגמנסיה'). עבור רבים, ההריסה סימלה את מחיקת ההיסטוריה. הצער על ההריסה וההצלחה של המופע 'תל אביב הקטנה' הדגימו כי הזיקה הנוסטלגית להיסטוריה המוקדמת של העיר הדהדה את הלך הרוח הציבורי, בעוד שההצגה הרשמית של סיפורה של העיר בתערוכת היובל, שהתמקדה בחדש, במודרני, בפיתוח ובקדמה.

בצל הבחירות המוניציפליות הקרובות, חגיגת היובל שימשה כזירה למאבק הפוליטי בין הציונים הכלליים, שניהלו את העירייה, לבין מפא"י, ששלטה בממשלה הלאומית. מועצת פועלי תל אביב הכריזה כי "חג יובלה של העיר העברית הראשונה הוא גם חגו של מעמד הפועלים המאורגן בהסתדרות, והמהווה כ-50% מכלל אוכלוסיית העיר".⁷⁰ דוד בן-גוריון, ראש הממשלה, שר הביטחון ומנהיג מפא"י, הוזמן לעצרת החגיגית לרגל חגיגת היובל, אך הודיע כי "למרות רצונו אין באפשרותו להשתתף מפני שהוא עסוק באותו ערב בעניין חשוב".⁷¹ יצחק נבון, מזכירו האישי, טען כי זו הייתה "איוולת או כוונה רעה" לטעון כי אי הגעתו של בן-גוריון נובעת "מאדישותו או מיחס בלתי אוהד

67 ד' בן אמוץ וח' חפר, "הקדמה", **תל אביב הקטנה** (תל אביב 1980).

68 **מעריב**, 10 במרץ 1959, עמ' 4; **הארץ**, 8 באפריל 1959, עמ' 4.

69 **מעריב**, 27 במרץ 1959, עמ' 17.

70 **למרחב**, 10 במרץ 1959, עמ' 4.

71 **הארץ**, 9 במרץ 1959, עמ' 6.

לעיר".⁷² אך על רקע הבחירות המתקרבות לראשות העירייה, העדרו של בן גוריון מאירוע הפתיחה של חגיגת היובל שירת את הציונים הכלליים, מפלגתו של ראש העירייה המכהן. תעמולת הבחירות של הציונים הכלליים העלתה על נס את תל אביב כדגם וכמופת להישגים של היוזמה החופשית ושל ההון הפרטי – ברוח הדברים שטען דיזנגוף בנאומו החגיגי לרגל יובל ה-20 לתל אביב ב-1929. במודעת בחירות של הציונים הכלליים שנשאה את הכותרת "נלמד מהעיר תל אביב" נכתב בין השאר: "האם פלא הדבר שכובלי היוזמה ומגבילי החופש שבממשלה עינם צרה בהצלחתה של תל אביב?"⁷³ בבחירות הפסיד חיים לבנון למרדכי נמיר ממפא"י, ובכך תם עידן ההגמוניה הפוליטית של הציונים הכלליים בתל אביב.

מעבר לפוליטיקה המפלגתית ותעמולת הבחירות, הנושא המרכזי של החגיגות היה הניצחון של חזון 'העיר העברית הראשונה'. הדבר בא לידי ביטוי בהדגשת מהותה הייחודית של תל אביב כיצירה ציונית ייחודית. אך בשולי הדיון בעיר היה מי שהציע פרשנות שונה, ולפיה בעת שחגגה יובל להקמתה, תל אביב נעשתה לעיר רגילה, נורמלית, שכבר לא נזקקה לאישוש והצדקה לקיומה. בשלב הנוכחי של תולדותיה, כך הפרשנות, העיר העברית הראשונה הפכה לדבר המובן מאליה, העומד בזכות עצמו, "[ש]אין לו תעודה ולא יעוד, אלא הוא החיים, והוא היש, והוא הממש הגדול של החיים".⁷⁴

הערות סיכום

בנאום שנשא דיזנגוף בטקס פתיחת חגיגות חצי היובל לתל אביב, הוא ראה בחזונו את העיר חוגגת את יובל הזהב שלה בשנת 1959. ראוי לציין שתחזית זו התייחסה באופן ספציפי לציון הדרך המשמעותי הבא של העיר – יובל הזהב. יובלות הם סימני דרך שרירותיים, אך בו בזמן יש להם כוח משמעותי לנסח במחשבה את קו ההתפתחות של ההיסטוריה.

שלושת היובלות שנבחנו בפרק זה שייכים לשלב 'העיר העברית הראשונה' בתולדות תל אביב, כאשר התפיסה של העיר כהגשמת חזון הגאולה וכמפעל של תחייה לאומית הייתה השלטת. כקונסטרוקציה רעיונית ואידיאולוגית,

72 שם, שם.

73 מעריב, 23 באוגוסט 1959, עמ' 6.

74 "ברכות לתל אביב", הארץ, 13 במרץ 1959, עמ' 10.

'העיר העברית הראשונה' חפפה לשלב היסוד של תל אביב. במידה מסוימת ניתן לטעון, שלמרות הרטוריקה הרשמית יובל הזהב של שנת 1959 למעשה סימן את סיומו של שלב זה בתולדות העיר.

קביעת תאריך לציון יום השנה לייסוד עיר כרוכה בתיארוך ראשית ההיסטוריה שלה. עם זאת, כפי שציין קית' פיטרסן, "מעטות הקהילות שניתן לומר שיש להן תאריך יחיד שבו הן פתאום 'החלו'".⁷⁵ חגיגות 20 השנה לתל אביב בשנת 1929 חפפו באופן גס, ולכן גם ציינו באופן מרומז את הגרלת המגרשים ב-11 באפריל 1909. עם זאת, כאשר תל אביב ציינה את יובלות הכסף והזהב שלה בשנים 1934 ו-1959, האירועים הטקסיים לציון יום השנה לא נקבעו בהתאם לתאריך של האירוע ההיסטורי הזה. יתרה מכך, השאלה מתי בדיוק החלה העיר נותרה פתוחה. בשנת 1939 צוין באופן מפורש כי "אכן ישנם תאריכים שונים שיכולים לייצג את תחילת העיר, אך אין תאריך מוחלט... ניתן לבחור תאריך על פי נוחות".⁷⁶

הרעיון של דיזנגוף לצייין את היום שאחרי פסח כיום הולדתה של תל אביב, שיצוין מדי שנה, לא התממש. ציון ימי ההולדת של תל אביב התמקד בשנות יובל מיוחדות ונקבע לאביב, ללא מחויבות לתאריך מסוים המציין את אירוע הייסוד. אף על פי שמעולם לא הובהר במפורש, הזיקה בין יום השנה לייסוד תל אביב לבין האביב הייתה טעונה משמעות סמלית: השם תל אביב פירושו המילולי הוא "גבעת האביב".

בשנת 1929 ציין דיזנגוף כי אף אחד לא יכול היה לומר בוודאות באיזה יום בשנת 1909 החלה תל אביב. עם זאת, "המחשבה רוצה להמציא נקודה בזמן או במרחב שמסמנת את תחילת כל הדברים".⁷⁷ וכך, למרות הספקות הקודמים, תל אביב זכתה בהמשך לנקודת התחלה רשמית: אירוע הייסוד היה הגרלת המגרשים ביום כ' בניסן (11 באפריל 1909). בהתאם לכך, אירוע הפתיחה של חגיגת 100 לתל אביב נקבע להיערך באפריל 2009, "100 שנים לאחר הגרלת הקרקעות המפורסמת".⁷⁸

K. Peterson, *Historical Celebrations. A Handbook for Organizers of Diamond Jubilees, Centennials, and Other Community Anniversaries* (Boise, Idaho 1986).

א' ז' בן-ישי ל-א' לובראני, 13 ביוני 1939, אעת"א 1027-1950.

E. Said, *Beginnings. Intentions and Methods* (New York 1975) p. 41.

ספר המאה של תל אביב-יפו: 2009-1909 (תל אביב 2008), עמ' 9.

חוף במחלוקת: תוכנית גרינבלט ופיתוח חוף תל אביב בשנות ה־30

בקיץ 1937, בעיצומו של המרד הערבי ובעת שוועדת פיל עסקה בהכנת הדו"ח על ארץ ישראל, תל אביב הייתה שקועה בוויכוח סוער על היתרונות והחסרונות של מיזם פיתוח גדול לאורך החוף שלה. אם היה מבוצע, המיזם היה משנה באופן רדיקלי את האדריכלות של החוף ובכלל את אופי העיר. כבר בשנות ה־20 חוף תל אביב היה אתר פופולרי לפנאי ונופש, וחוף הים וההודמנויות שהציע חיזקו את הדימוי של תל אביב כעיר חובבת בילויים. הרעיון להפוך את חוף הים לריביירה ולשדרג את תל אביב לעיר חוף לכד את דמיונם של מנהיגי העיר ומקדמיה. עם זאת, התוכנית הרשמית של מיזם פיתוח חוף הים שקידמה העירייה – אשר הייתה ידועה בשם 'תוכנית גרינבלט' – כללה הקרבת חלקים מהחוף למען 'שיפור' ו'פיתוח'.

הדיון הציבורי בתוכנית גרינבלט הפך את חוף הים של תל אביב למקום שנוי במחלוקת. מקומות שנויים במחלוקת מייצגים פרשנויות סותרות של הנוף ושל המרחב או רעיונות חלופיים לגבי סדרי עדיפויות חברתיים ותרבותיים הקשורים למיקום מסוים. ברמה אחת, המחלוקת עסקה בנושאים של שימוש בקרקע והתפתחות עירונית. ברמה אחרת, היא הציפה בדיון הציבורי גרסאות שונות של תל אביב כעיר חוף. הטיעונים בעד ונגד המיזם ייצגו את נקודות המבט והאינטרסים של שחקנים שונים – פוליטיקאים מקומיים, מנהיגי ציבור,

תושבי העיר שהפכו לפעילים חברתיים. הם ייצגו הערכות שונות של תוכנית גרינבלט ואת ההשפעה שתהיה למימושה על העיר. בהקשר של תוכנית גרינבלט, הפוליטיקה של חוף הים ביטאה חזונו מנוגדים של תל אביב כעיר חוף, וגישות שונות לגבי סדרי עדיפויות עירוניים. לא פחות חשוב, הפוליטיקה של חוף הים באה לידי ביטוי בהשתתפות הציבור בדיון ובתהליך קבלת ההחלטות.

היסטוריה קצרה של חוף תל אביב: 1909–1933

במחקרו על מרחבים לימינליים, רוב שילדס ציין ש"בתור גבול פיזי, חוף הים קשה לשליטה"¹. חוף הים גדוש בהזדמנויות להנאה שעלולות להיות מוגזמות ביחס לנורמות החברתיות והתרבותיות המקובלות. תקנות עירוניות שעוסקות בקוד הלבוש ובהתנהגות והסמכות המואצלת למצילים לאכוף תקנות אלו מאפשרות שליטה של הרשות בפעילויות בשפת הים. העיצוב הרשמי של אדריכלות החוף נועד לשלוט בחלוקה של שימושי הקרקע ובאופני השימוש במרחב החופי. ההיסטוריה הפוליטית של חוף הים היא סיפור של סכסוכים ומחלוקות בנוגע לשימוש בחוף כמשאב עירוני. סכסוכים אלה כוללים ניסיונות רשמיים לשלוט בפעילויות המתקיימות בשפת הים, כמו גם דבקות עממית בתרבויות חוף מסוימות שאינן תואמות בהכרח את התפיסות הרשמיות לגבי מה שנחשב הולם או נכון בתרבות. ברמה נוספת ישנם סכסוכים ומחלוקות על שפת הים המדגישים חזונו יריבים של העיר כעיר נופש חופית.

כמו לוס אנג'לס,² תל אביב לא נוסדה כעיר חוף אך הגיעה לחוף הים התיכון במהלך התפשטותה צפונה. כבר בשנת 1912, מאיר דיזנגוף, ראש העיר הראשון של תל אביב, שקל את הרעיון להקים נמל בעיר, שיחזק את עצמאות תל אביב מיפו ויסייע בפיתוח תעשייה ומסחר מודרניים.³ עם זאת, הבריטים העדיפו לבנות נמל מודרני בחיפה ולא ביפו.⁴ רעיון הפיכת קו החוף

1 R. Shields, *Places on the Margin: Alternative geographies of modernity* (London 1991), p. 84.

2 על לוס אנג'לס: R. Banham, *Los Angeles. The Architecture of Four Ecologies* (Harmondsworth 1973), p. 38.

3 ש' שטרן, "נמל תל אביב – אפיזודה בתולדות היישוב", קתדרה 25 (1982), 115-16.

4 ידיעות עיריית תל אביב, 1 בספטמבר 1925, עמ' 5.

חוף תל אביב בעונת הרחצה, צלם לא ידוע

של תל אביב לריביירה עמד על סדר היום כבר משלהי שנות ה-20.⁵ בשנת 1928 הריביירה נכללה ברשימת הצעות שהועלו כדי להפוך את תל אביב לעיר חוף של נופש והבראה. תשומת הלב הגוברת שהוקדשה לקו החוף שיקפה את ההבנה שמיקומה של העיר על חוף הים התיכון הוא יותר מצירוף מקרים גאוגרפי; הוא היווה מקור ליוקרה ומשאב כלכלי פוטנציאלי לעיר. עיצוב אזור החוף לפי דגמים אירופיים, כמו טיילות מרוצפות עם עצים וספסלים, עמד על סדר היום הרשמי של הפיכת תל אביב לעיר נופש. הדגם לחיקוי היה אתרי הנופש הים-תיכוניים, כשהדוגמה בולטת הייתה הטיילת בניצה, הידועה בשם

⁶La Promenade des Anglais

במאמר שנכתב בשנת 1933 בשבח תל אביב, נחום סוקולוב שיבח את קסם החוף של תל אביב:

5 רשימת הצעות הנוגעות לפיתוח התיירות בתל אביב שהוכנה על ידי ש' שרנופולסקי לעיריית תל אביב, 19 בפברואר 1928, אעת"א, 4-3627.

6 מ' רויטמן (לעתיד: עמיעז), "לשאלת הפלזה בתל אביב", ידיעות עיריית תל אביב, 15 באפריל 1937, עמ' 51.

לעת ערב התהלכתי עם אחרים על שפת הים, שהיא יפה יותר מאשר הריביירה הצרפתית והאיטלקית גם יחד. כדאי היה לחיות כדי לחזות בפלא הזה. אני בטוח שתל אביב עתידה להיעשות לריביירה היחידה של היהודים בעולם.⁷

עבור תושבי תל אביב, חוף הים היה "מקום השעשוע והמרגוע החשוב לבריאות, הנפוך והפופולארי ביותר".⁸ כבר בראשית שנות ה-20, תושבי תל אביב הפכו את החוף לאתר של פנאי ונופש. שחייה בים נעשתה פעילות מקובלת, ושפת הים סיפקה לתושבי תל אביב מקום להירגע בו לאחר יום עבודה במשרד, במפעל או באתר בנייה. בתקופה זו, רוב תושבי תל אביב חיו בדירות קטנות וצפופות. במהלך חודשי הקיץ הארוכים, כשמזג האוויר החם והלח היה בלתי נסבל, החוף והפעילויות הקשורות בו שימשו כמפלט. יתרון חשוב נוסף של החוף היה תרומתו לבריאות הציבור. השמש והאוויר הצח של הים נחשבו כבעלי יתרונות בריאותיים משמעותיים. עבור הקהילה היהודית בארץ ישראל, אשר בתקופה זו כללה בעיקר עולים ממזרח ומרכז אירופה שהיו רגילים לחורפים קרים וארוכים, חוף הים היה קרן שפע של בריאות וחוסן גופני.⁹

עם גידול האוכלוסייה, חוף תל אביב הפך לצפוף יותר ויותר. בשנות ה-30 ההערכה הייתה כי בימי חול הגיעו אלפים לחוף הצר, ובימי שבת התקבצו בו יותר מ-50,000 אנשים. הפעילויות השונות הקשורות לבילוי והנאה שהתקיימו בחוף נוצקו בתבנית של מסורת עממית שהעניקה לו את אופיו המיוחד כמקום לפעילויות פנאי, מרגוע ונופש. עבור המשתמשים בו, החוף היה מקום של קרנבל שנמשך כל הקיץ וחוויה דמוקרטית של שיתוף המרחב הציבורי. הסדרת החוף על ידי עיריית תל אביב החלה בשנת 1921, כאשר העירייה העניקה זכויות להקמת מתקני רחצה רשמיים. בשלב זה, מבחינת העירייה, החוף היה בעיקר מקור הכנסה. בשנת 1922 ארגנה העירייה שירות תחבורה לחוף הרשמי כדי להנגישו לתושבים שגרו במרחק מהחוף.¹⁰ אולם, מלבד אזור הרחצה המוכרז, הציבור השתמש בהדרגה במקטעים הדרומיים והצפוניים של

7 נ' סוקולוב, "נשמת תל אביב", ידיעות עיריית תל אביב, 15 באפריל 1934, עמ' 275.

8 מתרחץ לראש עיריית תל אביב, 20 ביוני 1947, אעת"א 4-26 ב.

9 ד"ר בנימיני, "הריביירה של תל אביב", הארץ, 2 במאי 1929.

10 ראו החוזה עם נהגים ובעלי האוטובוסים, מאי 1922, אעת"א 59 ב.

החוף, שלא הוכשרו לרחצה. מצבם הפיזי של אזורים אלו היה גרוע. כריית חול לצורכי בנייה חשפה סלעים תת־ימיים. לכולך, צפיפות וחוסר משמעת אזרחית הפכו למאפיינים בולטים של החוף.

בעוד תושבי תל אביב נהנו מההזדמנויות שהחוף הציע, פרשנים ופוליטיקאים הביעו שוב ושוב חוסר שביעות רצון מההזנחה בחוף ומהעדר יוזמה מצד העירייה לשיפור המצב. בראשית שנות ה־30, וביתר שאת לקראת חגיגות 25 שנים לתל אביב בשנת 1934, החוף הפך לנושא בולט ברשימת הדברים שדורשים שיפור דחוף למען יוקרת העיר. בשנת 1934, חבר במועצת העיר התלונן:

שפת הים נעשתה הפקר בעוד שמספר המתרחצים גדל. על שפת הים נעשים כל מיני מעשים, המסכנים את חיי המתרחצים והטיילים, כמו רכיבה על סוסים דוהרים, ועוד. אי הניקיון הולך וגדל.... דרוש איש אחד שימונה לפקח על הסדר על שפת הים.¹¹

הקושי לכפות סדר על החוף הדגיש את התפיסה הרווחת שהחוף הוא מקום יוצא דופן במרחב התרבותי של העיר. כמקום של הנאה ובילוי, החוף סיפק בריחה מהספירה המוסדרת של החיים הרגילים. מעבר לקשר שלו עם בריאות והבראה, החוף היה מקום של הרפתקה וחירות, נופש וספורט, בהתאם להעדפות המשתמשים בו. במובן זה, המאמצים החוזרים ונשנים להכפיף את המשתמשים לתקנות וחוקים העידו על המתח בין תפיסות של הרשות לתפיסות עממיות לגבי משמעות החוף כמרחב ציבורי.

בשנת 1934, חיים נחמן ביאליק, המשורר הלאומי הנערץ ופטריוט של תל אביב, פרסם מאמר **בידיעות עירית תל אביב**, ביטאון העירייה. המאמר, שכותרתו "על שיפור תל אביב" הופיע לרגל חגיגות חצי יובלה של העיר, והתייחס גם למצב העגום של החוף:

דרך אגב: בקשר לשאיפה להפוך את תל אביב לאתר מרפא, יש לשחרר את העיר מחרפה גדולה – חוף הים – המלאה בבניינים מכוערים. לדעתי, יש לסלק את כל הבניינים האלה

11 הארץ, 19 ביוני 1934, עמ' 4.

ואת המרחצאות. [יש] להתחיל לשפר את שפת הים, להרחיבה ולסדרה בהתאם לנהגים המקובלים בחופי אירופה. בכל מקרה ברור לי כי המצב כפי שהוא אינו יכול להמשך.¹²

כאשר פורסם מאמרו של ביאליק, העירייה כבר החלה לתכנן תוכנית פיתוח לחוף. בשנת 1932 הציג מהנדס העיר בפני ראש העירייה תוכנית פיתוח ראשונית שתוכננה במחלקתו.¹³ בשנת 1933 התקיים מכרז ציבורי שהזמין הצעות לתכנון אדריכלי מקיף לחוף הים, והתוצאה פורסמה ביוני 1934.¹⁴ חבר השופטים החליט כי אף אחת מהתוכניות לא ראויה לפרס הראשון, ורק פרסים שני ושלישי הוענקו. עם זאת, פרס שני לא חייב את העירייה לבצע את התוכנית.

במקביל ליוזמת מהנדס העיר זכתה לאהדה רשמית חלופה נוספת, "תוכנית ייבוש הים", שנודעה בציבור בשם 'תוכנית גרינבלט' והציעה שינוי רדיקלי של החוף בתל אביב.

תוכנית גרינבלט: 1937-1933

קלוד גרינבלט היה מהנדס יהודי-צרפתי ואיש עסקים שהיה נשוי עם מקסה נורדאו, בתו של מקס נורדאו. מעורבותו בארץ ישראל החלה בתחילת שנות ה-20, כאשר הציג בפני דיזנגוף תוכנית מפורטת להקמת מזח שימש כנמל תל אביב. הרעיון נסמך על סעיף בהסכם החכירה של שפת הים שחתמה העירייה ב-1921 עם הממשלה, לפיו רשאית העירייה לבנות מזח לצורכי שיט ודיג.¹⁵ ההסכם עם גרינבלט נחתם ב-1925, אך ממשלת המנדט הבריטית דחתה אותו.¹⁶ בשנת 1933 חידש דיזנגוף את המשא ומתן עם גרינבלט, הפעם בנוגע לפיתוח מקיף ושיפור של חוף הים של תל אביב. גרינבלט, שהבין את המורכבות של מיזם שאפתני כזה, קיבל ייעוץ מהחברה הלונדונית

12 ח' נ' ביאליק, "מה לעשות לשכלולה של תל אביב", ידיעות עיריית תל אביב, 16 באוקטובר 1932, עמ' 22.

13 י' שיפמן ל-מ' דיזנגוף, 1 במאי 1922, אעת"א 4-2672 א.

14 הארץ, 19 ביוני 1934, 6.

15 ידיעות עיריית תל אביב, 5 באוגוסט 1921, עמ' 22.

16 "בניית מזח בתחומי עיריית תל אביב", ידיעות עיריית תל אביב, 1 בספטמבר 1925, עמ' 4-5; י' א' שלוש, היסטוריה של חי (תל-אביב 1931), עמ' 408-410.

"Rendell, Palmer and Tritton" שהייתה מעורבת בשיפור נמל יפו ובהקמת נמל חיפה. כן יסד שותפות עסקית עם קולונל פרדריק קיש, שהיה קצין בריטי בדימוס וראש המשרד הציוני לשעבר בארץ ישראל, שהיו לו קשרים קרובים הן עם השלטונות הבריטיים והן עם הממסד הציוני.

המשא ומתן עם עיריית תל אביב החל באפריל 1934.¹⁷ הנושא עלה לדיון במועצת העיר ביוני 1934. המועצה קיבלה את ההצעה של גרינבלט לייבוש ולשיפור שפת הים, והנושא הועבר לוועדת הכספים לשם בירור פרטים לפני שהמועצה תוכל לשוב ולהידרש לנושא.¹⁸ הדיונים הסתיימו ב־29 באוגוסט 1934, כאשר המועצה העירונית אישרה את התוכנית פה אחד. ב־25 בספטמבר חתמה הנהלת העירייה על חוזה מוקדם, כיוון שהתוכנית הייתה צריכה לקבל אישור מממשלת המנדט. לאחר בחינה מעמיקה של התוכנית, ועדת התכנון המחוזית ביפו הציעה כמה שינויים טכניים, והתוכנית הועברה לממשלה בירושלים. הנציב העליון הבריטי, המזכיר הראשי ויועץ התכנון הראשי של ממשלת המנדט ביקרו בתל אביב מספר פעמים כדי לבדוק את היתכנות ההצעה. בהמשך הוקמה ועדה שדנה בתוכנית ושלחה אותה לבדיקת משרד המושבות בלונדון. לאחר מספר שינויים קלים, אישרה ממשלת המנדט את התוכנית ב־16 ביוני 1936.¹⁹

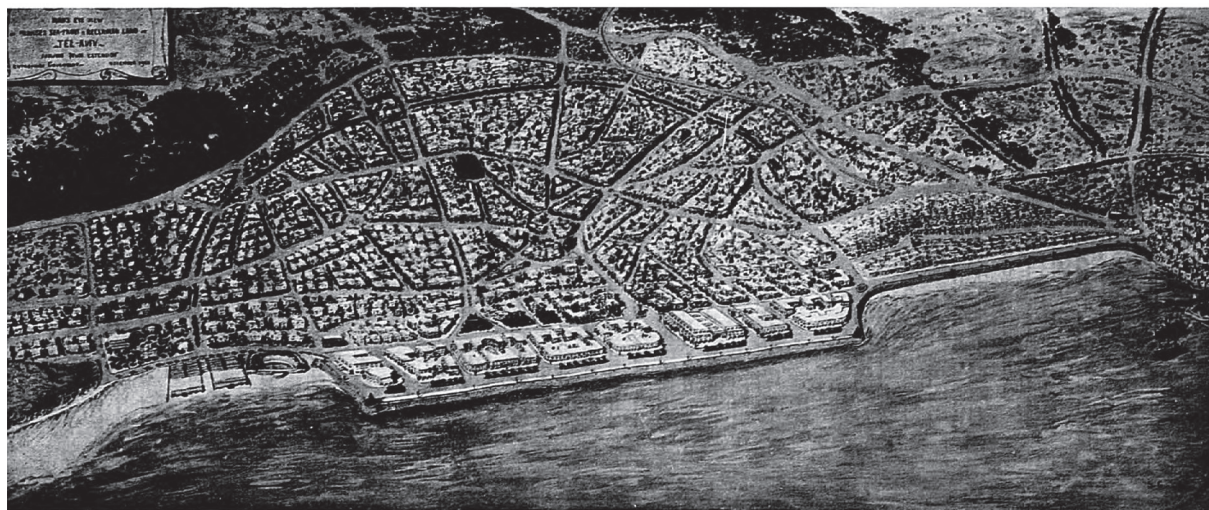
בשלב זה, על פי התוכנית שאושרה על ידי העירייה והממשלה אמור היה להיבנות רובע חדש לאורך חוף תל אביב, בעיקר על שטח קרקע שייבוש מהים.²⁰ לפי התוכנית נועדו להיבנות קירות מגן בים כדי ליצור רצועה באורך 1,500 מטר ורוחב 150 מטר של קרקע חדשה, שתתפרש לאורך החוף של תל אביב, מרחוב דניאל בדרום ועד שדרות קרן קיימת (כיום בן-גוריון) בצפון. על קו המים ייבנו טיילת באורך 25 מטר, כביש ומדרכה, וכן אזור מקורה להולכי רגל. יתר השטח יחולק למגרשים לבנייה, שיפרידו ביניהם רחובות שיובילו אל הים. השטח שיועד לזכיינים היה 30% מהשטח המיובש, ועליו נועדו להיבנות

17 על תולדות המיזם ראו: "לשכלולה של תל אביב. מסביב לתוכנית הייבוש של שפת הים", ידיעות עיריית תל אביב, 15 באפריל 1937, עמ' 50-52.

18 ידיעות עיריית תל אביב, 15 ביוני 1934, עמ' 32.

19 העיתון הרשמי של ממשלת ארץ ישראל, 16 ביוני 1936; העיתון הרשמי של ממשלת ארץ ישראל, 27 במאי 1937.

20 לפירוט התוכנית ראו: "לקראת הגשמתה של תוכנית גרינבלט בתל אביב", ידיעות עיריית תל אביב, 15 בספטמבר 1936, עמ' 22-23; W. Lesser, "Das Strandprojekt für Tel Aviv", *Palästina – Zeitschrift für den Aufbau Palästinas*, 20 (1937), pp. 430-432.

תוכנית גרינבלט, ידיעות עירית תל אביב

בתי מלון, בתי קולנוע ותיאטראות.²¹ במרכז השטח המיובש נועדו להיבנות גן ציבורי, פארק שעשועים ובִּרְכַת שחייה.

שטח הפיתוח הכולל, שכלל גם אזורים לא מפותחים בצמוד לחוף הקיים, היה כ־350,000 מ"ר. כ־100,000 מ"ר היו מיועדים לבנייה של בניינים בני ארבע וחמש קומות וכן מלונות. התוכנית כללה גם הרחבה ושיפור של רצועת חוף מצפון לאזור הפיתוח. עלות הפיתוח המשוערת (הכוללת את הקמת קיר המגן בים, הטיילת, הרחובות ומקומות החניה) הייתה כ־700,000 לא"י. עלות בניית המבנים הוערכה בעוד כ־2.5 מיליון לא"י. על פי התוכנית, תהליך ייבוש הים היה צפוי להימשך שנתיים וחצי, והשלמת המיזם כולו הייתה מתוכננת להימשך בין שמונה לעשר שנים.

התמיכה במיזם ייצגה אינטרסים שונים. עבור קלוד גרינבלט, המיזם שילב את תמיכתו במפעל הציוני עם אינטרסים מסחריים. שותפותו עם קולונל קיש הייתה אסטרטגית, שכן היא סייעה לו בהשגת גישה לסוכנויות ממשלתיות ולחוגים ציוניים.²² עם זאת, דמות מפתח ביוזמה זו הייתה מאיר דיזנגוף, ראש העירייה. אף על פי שהתוכנית הייתה מבוססת על רעיון של גרינבלט, מעורבותו של דיזנגוף הייתה גורם מכריע בקידומה. תמיכתו של דיזנגוף בתוכנית פיתוח

21 דבר, 18 ביוני 1937, עמ' 9.

22 כדוגמה מכתב "פרטי וסודי" שנשלח בשם הנציב העליון הבריטי לארץ ישראל לקיש ב־16 במאי 1935 ובו נמסר לו על הצעדים שנקטו לטובת המיזם 'שלו', אעת"א 4-2481.

בהיקף כזה ביטאה את חזונו לגבי עתידה של תל אביב ושיקפה את תמיכתו האידיאולוגית ביוזמה פרטית וציונות של שוק חופשי – בניגוד למדיניות הציונית הרשמית שדגלה במיזמים במימון סוכנויות ציוניות.

בשנת 1933 תל אביב נהנתה משגשוג כלכלי, ונראה היה שתוכנית פיתוח גדולה הייתה הולמת לעיר שבה המוטו היה שהים הוא הגבול. בנוסף, בינואר 1934 תל אביב הוכרזה כעיר, ותוכנית פיתוח יוקרתית יכולה הייתה לשדרג באופן משמעותי את העיר ואת מעמדה בין ערי ארץ-ישראל. התוכנית של גרינבלט הפכה לחשובה אף יותר לאחר חנוכתו של הנמל עמוק המים בחיפה בשנת 1933. דיונגוף חשש שהפיתוח של חיפה כמרכז התעשייתי והמסחרי של ארץ-ישראל המנדטורית עלול לסכן את מעמדה הכלכלי של תל אביב.²³ יש לציין כי הקמת נמל חיפה, שהיה המיזם ההנדסי הגדול ביותר שבוצע בארץ ישראל המנדטורית, כללה גם ייבוש שטח מהים על מנת ליצור קרקע לבניינים ולתשתיות שונות. אם הייתה מבוצעת, תוכנית גרינבלט הייתה מבטיחה לתל אביב לא רק מיזם פיתוח מרכזי שיחזק את כלכלתה, אלא גם מיזם ייבוש הים משלה, בסדר גודל דומה לזה שבוצע בחיפה.

דיונגוף הביע את תמיכתו במיזם במכתב סודי ששלח לחברי מועצת העירייה לפני שהנושא הובא לדיון במועצה ביוני 1934.²⁴ הוא הדגיש את החשיבות של קו החוף כמקום המתאים לבניית מלונות, משרדים, מועדונים ובנייני ממשלה שאפשר היה לדעתו להקים רק באמצעות ייבוש הים. הוא ציין גם שהעיר תרוויח מהמיזם: ערך הקרקע יעלה, הרחובות והטיילת שייבנו ישפרו את העיר ואת החוף, וייתכן שאף ימשכו תיירים ומבקרים רבים לעיר. דיונגוף גם שיתף במה שעמד מאחורי תמיכתו הנלהבת במיזם. הוא היה זהיר שלא לציין במפורש את המטרה הסופית של המיזם, אך רמז שייתכן שתל אביב תוכל ליצור "אפשרויות" לעגינת סירות דיג וסירות תיירים קטנות, וכי בשלב מאוחר יותר אפשר יהיה ליצור אפשרות לעגינת סירות גדולות יותר לצורך פריקת מטענים, ואולי אפילו לטעינת תפוזים. בנוסף, ההצלחה של מיזם הנדסי בקנה מידה גדול עשויה לשמש, לדבריו, תקדים ודוגמה למפעלי פיתוח בהיקף רחב יותר, כשהוא רומז בכך לרעיון של הקמת נמל בתל אביב.

23 מ' דיונגוף, "התפתחות תל אביב", טקסט הנאום (ללא תאריך, כנראה שנת 1932), אעת"א 28/(6)7.

24 מ' דיונגוף לחברי מועצת העירייה, 15 ביוני 1934, אעת"א 4-2481.

התמיכה הבריטית במיזם שיקפה עניין בקידום פיתוח מקומי, במיוחד כשפיתוח זה לא דרש השקעה מצד ממשלת המנדט, ועם זאת היה מספק לה מקור הכנסה.²⁵ האינטראקציה בין העירייה, ממשלת המנדט ומשרד המושבות בלונדון שיקפה את מבנה הכוח ואת ההיררכיה של קבלת ההחלטות האופייניות למצב קולוניאלי.

הדיון הציבורי: יוני-יולי 1937

לאחר אישור תוכנית גרינבלט בשנת 1936 היה צפוי שהעבודות יתחילו באביב 1937.²⁶ עם זאת, כאשר מועצת העיר הייתה על סף אישור הפרטים הסופיים של התוכנית, התברר שהציבור היה חלוק בדעותיו בנוגע למיזם. הנושא עלה בעוצמה רבה לסדר היום הציבורי ביוני-יולי 1937. המתנגדים הזהירו שהתוכנית שמקדמת העירייה בשיתוף עם בעלי הון תסמן את סופו של החוף כאתר בילוי עממי עבור תושבים מן השורה. התומכים במיזם הדגישו את תרומתו שלא תסולא מפז לפיתוח העיר ולרווחת תושביה.

התומכים במיזם הדגישו את מצבו העלוב של החוף. רופאים הצביעו על תנאי התברואה המסוכנים ועל הסכנה לבריאות הציבור.²⁷ הצפיפות הייתה רבה: "ליד סוכות המצילים המונים-המונים, מטיילים ומתרחצים גם יחד, מתהווה דייסה של אנשים ונשים, טף וזקן".²⁸ לכך יש להוסיף את העדר הצל, שחייב את האנשים להישאר תחת השמש הקופחת ללא מחסה. הלכלוך שמצוי היה בשפע על החוף כלל "קליפות של בננות, רסיסי זכוכית, קופסאות של פח חלוד, שרידי תירס רקוב וסחבות מעופשות".²⁹ נוסף לכך, כך נטען, אימהות הביאו ילדים חולים לחוף, והדבר הגביר את סכנת ההדבקות במחלות, בראש וראשונה שעלת. המסקנה הייתה שאין אפשרות להותיר את החוף במצבו הנוכחי, "ויש רק אמצעי אחד לתקנו: להרוס אותו, להשמידו,

25 המדיניות הפיסקאלית הבריטית דרשה למנוע מלהטיל על משלם המסים הבריטי את כל עלות הפיתוח: N. Gross, *The Economic Policy of the Mandatory Government in Palestine* (Jerusalem, 1982), p. 4.

26 "לקראת הגשתה של תוכנית גרינבלט", ידיעות עיריית תל אביב, 15 בספטמבר 1936, 23-22.

27 ר' דויטש, "למתנגדי תכנית גרינבלט", *הבקר*, 10 ביוני 1937, עמ' 2; ראה גם *הבקר*, 17 ביוני 1937, עמ' 1.

28 ר' דויטש, "למתנגדים לתוכנית גרינבלט", *הבקר*, 10 ביוני 1937, עמ' 2.

29 ד' טייטל, "על תוכנית גרינבלט", *הבקר*, 17 ביוני 1937, עמ' 2.

ועל מקומו לבנות דבר חדש: מקום טיולים משוכלל ונקי, מלא ירק ועצים".³⁰ אשר גולדשטיין, עורך מדור הבריאות בהארץ, מתנגד חריף לתוכנית, טען שיקראו לעירייה "קטלנית" משום "שהרגה את חוף הים בתל אביב". תומך במיזם הגיב בציניות: "אולי היא 'קטלנית' מפני שהיא רוצה להשמיד ולהכחיד את הזוהמה והלכלוך השוררים על שפת הים שלנו?"³¹

התומכים בתוכנית גרינבלט הבליטו את תרומתה העתידית לעיר. תל אביב, עיר "שאינן בה שום דבר שימשוך את הזר - לא עתיקות, לא מעינות מינרלים ולא מגרשי ספורט, [ש]הסוכנויות נוהגות עד עתה להוביל את תייריהן רק ברחוב אלנבי ובחזרה",³² תהפוך ליעד תיירותי נחשק. החוף המוזנח ישתנה באופן דרמטי לטובה: בעקבות מיזם הפיתוח תל אביב תזכה בטיילת מטופחת לאורך שפת הים ויגדל השטח העומד לרשות המתרחצים.³³ עבור התומכים, טענה בעלת חשיבות הייתה שביצועו יספק לעיר מקומות עבודה למובטלים. בשנת 1933, עם תחילת הדיון במיזם, נהנתה תל אביב משגשוג כלכלי בעקבות עליית יהודי גרמניה לארץ ישראל. אך מאוחר יותר ניכרה השפעת המשבר הכלכלי העולמי על ארץ ישראל. המצב הוחמר לאחר פרוץ המרד הערבי באפריל 1936. על רקע המשבר הכלכלי האפשרות לספק עבודה לכ-1,000 מובטלים הייתה תרומה חשובה להקלת מצב התעסוקה בעיר. טיעון זה היה בעל חשיבות מיוחדת עבור נציגי הפועלים במועצת העירייה.³⁴

ההסכמה הרחבה בין התומכים בתוכנית גרינבלט ובין המתנגדים לה הייתה שיש צורך לשפר את שפת הים, אלא שהמתנגדים שללו את הפתרון המוצע: "השאלה היא לא אם צריך לשפר את שפת הים (בזה אין חילוקי דעות), אלא איך לשפר אותה?"³⁵ המאבק שלהם התבטא בהבלטת ההשפעות השליליות של תוכנית גרינבלט על העיר ועל תושביה. בעונת הקיץ החם והלח היה חוף הים מקום מפלט אליו נמלטו מי שביקשו להתרענן מהחום המעיק. החלק של קו החוף שיועד על ידי תוכנית גרינבלט להיות חוף הרחצה העירוני היה בצפון. הוא היה רחוק יחסית מאזורי המגורים העיקריים של

30 שם, שם.

31 י' קרניאלי, "האם תוכנית גרינבלט אכן קטלנית?" **הבקר**, 28 ביוני 1937, עמ' 2.

32 *Palestine Post*, 11 June 1937, p. 3.

33 **הבקר**, 23 ביוני 1937, עמ' 8.

34 דיוני הישיבה ה-96 של מועצת העירייה, 4 ביולי 1937; דיוני הישיבה ה-129, 20 במרץ

1938, אעת"א 10/6/7.

35 **דבר**, 7 ביוני 1937, עמ' 4.

העיר, ביניהם השכונות היותר עניות בדרום תל אביב, ולכן היה בלתי נגיש עבור רוב התושבים: לא היו שירותי תחבורה ציבורית בשבת, ורוב האנשים לא החזיקו רכב. החלק הצפוני של החוף כלל מצוק כורכר תלול ורצועת חול צרה, וזה הותיר להמונים שמתקבצים בחוף הים בשבת "מקום צר ובלתי מספיק לרחצה".³⁶ עבור המתנגדים לתוכנית גרינבלט, שאלת מפתח הייתה: "לאן יפנו כל המוני העם, הצמאים למקום מרגוע, ולאן ילכו הנוער והילדים, אם יישאר להם רק חלק קטן של שפת הים בצפון?"³⁷

המתנגדים הצביעו גם על השפעות שליליות על בריאות הציבור ואיכות החיים הכללית. ועדה של החברה הרפואית פרסמה אזהרה בנוגע לנזק הפוטנציאלי לבריאות הציבור אם תישלל האפשרות להשתמש בחוף לרחצה בים. טיעון נוסף היה שהבניינים החדשים שיוקמו על הקרקע המיובשת יחסמו את הבריזה הרעננה מהים שהקלה את חומו המעיק של הקיץ.³⁸ מנקודת מבט נוספת, נטען שהמיזם ישרת רק את האינטרסים של ההון הפרטי ויחזק את הספקולציות הנדל"ניות. מבחינה כלכלית, בעלי עסקים קיימים ומלונות יתקשו להתחרות עם המוסדות שיוקמו באזור החדש.³⁹ במאמץ להפריך את הטענה שהמיזם יהפוך את תל אביב לאתר נופש משגשג על חוף הים, מתנגד למיזם ציין כי הזמנים השתנו, וכי "הדור הצעיר בכל העולם הולך ברצון רק למקומות ששם ניתנת לו אפשרות של תנועה חופשית ושל ספורט טבעי. הוא עוזב את ניצח, שהייתה האידיאל של הדור הישן, ומחפש לו דווקא חוף טבעי, בלי שכלולים והידורים מלאכותיים".⁴⁰

טענה של מתנגדי התוכנית הייתה שדווקא בגלל ההשפעה האדירה של תוכנית גרינבלט על העיר ועל תושביה, צריכה הייתה העירייה ליידע את הציבור ולפעול בשקיפות. מבחינת המתנגדים, לא ייתכן היה שתוכנית כזו, "הבאה לשנות את פני העיר תכלית השינוי, הוחלטה מבלי שניתנה לתושבים אפשרות להכיר אותה בכל פרטיה"; זאת ועוד, אסור היה ש"שאלות שהן שאלות גורל

36 "מה דורשים המתנגדים לתוכנית גרינבלט?", הארץ, 14 ביוני 1937, עמ' 1; "משלחת מתנגדי התוכנית בעיריית תל אביב", דבר, 18 ביוני 1937, עמ' 9.

37 דבר, 7 ביוני 1937, עמ' 4.

38 ד' הורוביץ, "שאלה לעיריית תל אביב", דבר, 18 ביוני 1937, עמ' 9.

39 "לשכלולה של תל אביב. מסביב לתוכנית היבוש של שפת הים", ידיעות עיריית תל אביב, 15 באפריל 1937, עמ' 50; "מה דורשים המתנגדים לתוכנית גרינבלט?", הארץ, 14 ביוני 1937, עמ' 1.

40 "מה דורשים המתנגדים לתוכנית גרינבלט?", הארץ, 14 ביוני 1937, עמ' 1.

עבורנו יוחלט בלי ויכוח פומבי ובלי השתתפות הציבור".⁴¹ בהתאמה, מטרת הקמפיין לגיוס דעת הקהל נגד תוכנית גרינבלט הייתה לשכנע את ראש העיר ואת חברי מועצת העירייה שלא לחתום חוזה עם הזכיינים עד אשר הקהל הרחב יביע את דעתו על התוכנית, ולהביא לכך שלחץ דעת הקהל תימנע את ביצוע התוכנית שעמדה בפני אישור סופי על ידי הנהלת העירייה.⁴² תומכי תוכנית גרינבלט הגיבו במתקפת נגד, ואף גייסו את תמיכת 'ועד אחוזות בית' שחבריו היו מייסדי תל אביב.⁴³ המאבק על דעת הקהל התקיים בזירות שונות. זירה חשובה במיוחד הייתה העיתונות. מאמרים בעיתונות העברית הרחיבו על היתרונות של המיזם או עדכנו את הקוראים בנוגע להשפעותיו השליליות. באופן משמעותי, שני עיתונים יומיים – **הארץ** ו**הבקר** – בלטו כזירות של המאבק על דעת הקהל. המו"ל של **הארץ** היה מחויב למאבק נגד המיזם, והעיתון פרסם סדרת מאמרים נגדו. **הבקר**, עיתון שתמך באינטרסים עסקיים ובמרכזו הציוני ששלט בעירייה, תמך בביצועה של תוכנית גרינבלט.

עם זאת, הדיון הציבורי לא הוגבל לביטוי בעיתונים. המתנגדים יצרו ועדה מיוחדת לתיאום המחאה. הצלחה מרכזית של הוועדה הייתה ארגון אספת המונים שהתכנסה ב'בית העם' ב־8 ביוני 1937. כ־2,000 איש ואישה נכחו באספה. לצד הנואמים שהציגו את טיעונים נגד ובמידה פחותה בעד המיזם, הייתה הזדמנות גם לאזרחים ולאזרחיות מן השורה להביע את עמדתם. המספר הרב של המשתתפים הפך את האירוע להפגנת אי שביעות רצון עוצמתית שזכתה לדיווח בעמודים הראשונים של **הארץ** ושל **הבקר**. תומכי המיזם הגיבו בארגון אספה נגדית. זו נערכה ב־16 ביוני על גג בית קפה גדנסקי, ובה הדגישו הדוברים, ביניהם מהנדסים ורופאים, את יתרונות המיזם לעיר ולתושביה.⁴⁴ אך לא רק הטענות, אלא גם צורת המאבק נגד התוכנית לא נשאה חן בעיני תומכי מיזם ייבוש הים, דבר שבא לידי ביטוי בהאשמת מתנגדי המיזם ב"בהכנסת הרחוב לפתרון בעיות חשובות".⁴⁵

בניסיון להשפיע על דעת הקהל, ועדה המורכבת ממייסדי תל אביב פרסמה מכתב גלוי לראש העירייה ובו הביעו את תמיכתם בתוכנית גרינבלט. עבורם,

41 דבר, 7 ביוני 1937, עמ' 4.

42 "מה דורשים המתנגדים לתוכנית גרינבלט?", **הארץ**, 14 ביוני 1937, עמ' 1.

43 "מייסדי תל אביב בעד תוכנית גרינבלט", **הבקר**, 28 ביוני 1937, עמ' 1.

44 **הבקר**, 23 ביוני 1937, עמ' 8.

45 "תומכי תוכנית גרינבלט מבליטים את תועלתה לעיר", **דבר**, 18 ביוני 1937, עמ' 9.

האפשרות של חוף ים חדש, ללא סלעים תת־מימיים וגדול יותר מהחוף הישן, נחשבה לשיפור משמעותי. הסתדרות הרופאים דרשה מהעירייה לדאוג לכך שהתוכנית תכלול גם הכשרת שטח מספיק על שפת הים "לרחיצה עבור ההמונים".⁴⁶ שני הצדדים ארגנו משלחות כדי להיפגש עם ראש העירייה, ישראל רוקח, ולהציג את עמדותיהם. ב־13 ביוני הוא נפגש עם המתנגדים, אשר הדגישו את מורת רוחו של הציבור כשהתברר כי "שיפור שפת הים" פירושו היה היעלמות החול "בשטח החשוב ביותר" ויהפוך את שפת הים עד שדרות קק"ל ל"טיילת של אספלט".⁴⁷ רוקח הבטיח לחברי המשלחת כי יעביר את התזכיר ששלחו לו לחברי מועצת העירייה. שבוע לאחר מכן נפגש ראש העירייה עם משלחת התומכים בתוכנית גרינבלט, ביניהם האדריכל יהודה מגידוביץ, לשעבר אדריכל העיר, שפנו לראש העירייה

בשם העסקנים הציבוריים, הרופאים, האינג'נרים ואנשי המעשה והכלכלה שהיו נוכחים באספה רבת־העם בקפה גדנסקי, הננו להצהיר על נכונותנו לחייב את תוכנית גרינבלט... אנו מבקשים מהמועצה להחיש את החתימה על החוזה עם יוזמי התוכנית שבהגשמתה אנו רואים אחד האמצעים הראשיים לשיפור העיר מבחינת הבריאות, הכלכלה והמשק.⁴⁸

אסטרטגיה חדשה ולכן מפתיעה שנקטו המתנגדים לתוכנית גרינבלט הייתה העצומה שהוגשה למועצת העירייה ושעליה חתמו 2,300 מתושבי תל אביב. העצומה הדגישה במיוחד את הצורך "לשמור על שפת הים של תל אביב בהיקפה הנוכחי מפני שהיא הנכס הטבעי היקר ביותר של עירנו והמקום היחידי למרגוע בשביל הרוב המכריע של התושבים".⁴⁹ ובהתאם לכך,

על כן אנו מתנגדים לכל תוכנית שהוצאתה לפועל תגזול מאתנו שטחים גדולים משפת הים הטבעית. באופן מיוחד אנו מתנגדים

46 הבקר, 23 ביוני 1937, עמ' 8.

47 הארץ, 14 ביוני 1937, עמ' 1; דבר, 18 ביוני 1937, עמ' 9.

48 הבקר, 23 ביוני 1937, עמ' 8.

49 דבר, 22 ביוני 1937, עמ' 8.

לתוכנית גרינבלט ואנו פונים למועצת העיר ומבקשים ממנה שלא תסכים לתוכנית זו.⁵⁰

חשיבותה של העצומה חרגה מהמסר הברור והחד-משמעי שלה. כפי שכתבו יוזמי העצומה – ביניהם גם העיתונאית גרדה לופט ופרופ' בנימין חיות, רופא עור וראש מחלקת היגיינה של העבודה בהסתדרות העובדים – "יש לייחס לפטיציה חשיבות מיוחדת ולראשונה פונים הפעם אל הקהל הרחב בבקשה להביע את דעתו למעשה בשאלה ציבורית".⁵¹ העצומה שחתומים עליה אזרחים מן השורה לצד אישי ציבור מוכרים הייתה צורת פעולה פוליטית חדשה. היא נועדה לתת קול ושם לתושבי תל אביב. שיטה זו של פעולה 'מלמטה' לא נשאה חן בעיני ראש העירייה. באספה של המועצה העירונית ישראל רוקח קבע: "סידור פטיציות של גוש זה או אחר בעד או נגד התוכנית היא דבר לא רצוי לענייני העיר, היקרים בוודאי לכל המעוניינים".⁵² זו הייתה תופעה חדשה לחלוטין בהיסטוריה הקצרה של תל אביב: מהלך של שיתוף ציבור מחוץ למערכת המפלגתית ולמשחק הפוליטי המתנהל במועצת העירייה.

המתנגדים לתוכנית גרינבלט הדגישו שהקמפיין שלהם לא היה "פוליטי", כלומר, שהנושא שהם קידמו חרג מפוליטיקה מפלגתית. כפי שהודיעו נציגי המתנגדים שנפגשו עם ראש העירייה, הם ייצגו חוגים שונים בעיר, בלי הבדל מפלגה, והאינטרס היחידי של ההתארגנות היה "דאגה לשלום העיר".⁵³ עם זאת, מעבר לשמות של מומחים מכובדים ואזרחים פשוטים שהתנגדו לתוכנית הגרנדיוזית לשדרוג החוף, מאפיין מעניין של הקמפיין היה המעורבות המשמעותית של עולים יוצאי גרמניה, שרובם הגיעו לארץ רק כמה שנים קודם לכן.⁵⁴ שמות רבים בחתימות על העצומה נשמעו גרמניים. בין הקולות הבולטים במתנגדים היו אישים מקהילת עולי מרכז אירופה הדוברים גרמנית. גרשום (גוסטב) שוקן, בנו של בעל עיתון הארץ ולעתיד עורכו הראשי, היה בין התומכים הנלהבים של הקמפיין נגד תוכנית ייבוש הים. הוא גם היה אחד מהדוברים באספה ההמונית שכינסו המתנגדים למיזם. הנרייטה סולה,

50 דבר, 22 ביוני 1937, עמ' 8.

51 דבר, 11 ביולי 1937, עמ' 5.

52 הארץ, 21 ביוני 1937, עמ' 2.

53 דבר, 18 ביוני 1937, עמ' 9.

54 על הייקים: י' גלבר. מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948 (ירושלים, 1990).

שעמדה בראש מפעל 'עליית הנוער', שלחה מכתב תמיכה במתנגדי תוכנית גרינבלט, והמכתב פורסם בעיתונות.⁵⁵ חבר מועצת העירייה פנחס רוזנבליט (רוזן), דובר הקמפיין נגד תוכנית גרינבלט, היה דמות מובילה בקהילת יוצאי גרמניה.⁵⁶ במובן זה המאבק של שפת הים בתל אביב העניק לעולים החדשים דוברי הגרמנית בתל אביב קול עם מבטא מובהק בשיח הציבורי בעיר. לעומת העולים החדשים המזוהים עם המתנגדים למיזם, ותיקי העיר הזדהו כקבוצה עם מחייבי מיזם הפיתוח. היבט סוציולוגי זה של הפולמוס בא לידי בא אולי בטענה שהעלה אחד הדוברים באספה הציבורית של תומכי תוכנית גרינבלט, לפיה מתנגדי התוכנית היו "קבוצת אנשים כמעט זרים לעיר".⁵⁷

סופה של תכנית גרינבלט: 1937-1940

בעקבות המחאה הציבורית ששטפה את תל אביב ביוני ויולי 1937, המועצה העירונית דחתה את האישור הסופי של מיזם ייבוש הים והחתימה על החוזה.⁵⁸ הדיון האחרון בתוכנית גרינבלט במועצת עיריית תל אביב התקיים בשלהי יולי 1937. בשלב זה עדיין נדונה התוכנית בוועדה העירונית שנשאה ונתנה עם נציגי היזמים על פרטי חלוקת השטח. אמנם הוועדה העירונית עדיין לא סיימה את הדיון בכל הפרטים, אך לדעתו של ראש העירייה, "באופן פורמאלי-חוקי קיים ההסכם". רוקח דחק במועצה לקבל החלטה עקרונית על אישור ההסכם, אלא שסעדיה שושני, איש המחנה האזרחי, סבר שאין לקבל החלטה חפוזה, ויש לסיים את הדיון בוועדה. רוקח התריע נגד דחייה גם בגלל החשש שגרינבלט ייסוג מהמיזם. שושני הציע לדחות את ההחלטה עד לחידוש ישיבות המועצה בספטמבר. רוזנבליט, מראשי המתנגדים להצעה, דרש כי המועצה תידון בעצומה שמספר החותמים עליה עלה בינתיים לכ-3,000. ההחלטה שקיבלה המועצה הייתה לדחות את ההחלטה על אישור תוכנית גרינבלט לספטמבר, כשישובו חברי המועצה השוהים בחו"ל.

55 הארץ, 9 ביולי 1937, עמ' 1; העולם, 15 ביולי 1937, עמ' 18.

56 פנחס רוזן (רוזנבליט), שמונה ב-1948 לשר המשפטים הראשון של מדינת ישראל, היה בין מנהיגי הרשימה הפרוגרסיבית שרבים מפעיליה וממצביעיה היו עולים ממרכז אירופה.

57 מדברי ד"ר בנימיני באספת תומכי התוכנית בקפה גרנסקי, "תומכי תוכנית גרינבלט מבליטים את תועלתה לעיר", דבר, 18 ביוני 1937, עמ' 9.

58 דיוני הישיבה ה-96 של מועצת העירייה, 25 ביוני 1937, אעת"א 10/6/7; הארץ, 26 ביולי 1937, עמ' 1.

רוקח ציפה כי בספטמבר 1937, עם חידוש פעילות מועצת העירייה, התוכנית תאושר על ידי המועצה העירונית. אלא שהנושא לא עלה שוב לדיון במועצה. תוכנית גרינבלט נזכרה בשיבה של מועצת העירייה באפריל 1938 במהלך דיון כללי בעבודות פיתוח בעיר.⁵⁹ הנושא הופיע על סדר היום של המועצה ביולי 1938, אך לא עלה לדיון.⁶⁰ בפועל תוכנית גרינבלט הושהתה על ידי הורדתה מסדר היום של דיוני המועצה, אף כי מעולם לא נמסרה הודעה רשמית על ביטול התוכנית. ההתייחסות הרשמית היחידה לגורלה של התוכנית הופיעה במאמר על חוף הים בידיעות עירית תל אביב מפברואר 1939, בו צוין בקצרה שהיא "נדרחה לפי שעה".⁶¹ הביטוי רומז כי מדובר בדחייה למועד מאוחר יותר, אך למעשה הדחייה הייתה במובן של ביטול. קצה של תוכנית גרינבלט היה תוצאה של גזר דין מוות ביורוקרטי: באמצעות הימנעות מהעלאתה לדיון במועצת העירייה, מה שיחייב הכרעה לכאן או לכאן. תוכנית גרינבלט מתה בקול דממה דקה: להבדיל מקול התרועה הרמה של פוליטיקאים המכריזים על מיזמים העתידים לשנות את פני המציאות, הדממה הדקה המלווה את סופם של מיזמים ציבוריים היא ביטוי לצורך של פוליטיקאים להימנע מאי-הנעימות שיש בהודאה בכישלון.

מעולם לא ניתן הסבר רשמי לאי-ביצוע תוכנית גרינבלט. נראה כי סיום התוכנית נבע מהתלכדות של סיבות ושל נסיבות שונות. ניתן להניח שעוצמת ההתנגדות הציבורית לתוכנית גרינבלט שכנעה את רוקח שהמחיר הפוליטי לקידומה היה גבוה מדי. המצב ב-1937 היה שונה באופן משמעותי מזה שהיה כאשר דיזנגוף קידם את המיזם. בספטמבר 1936 נפטר דיזנגוף, ומחליפו, ישראל רוקח, לא היה מחויב למיזם או לגרינבלט באופן אישי. למעשה, בשנים 1933-1934 הוא שיתף פעולה עם מהנדס העיר בקידום עיצוב חלופי לחוף הים, שהסתיים בתחרות ציבורית לעיצוב רצועת החוף.

שינוי מרכזי נוסף שהתרחש מאז תחילת המיזם היה חנוכת נמל תל אביב ב-1936.⁶² נמל קטן זה היה הישג משמעותי לתל אביב במאמציה להפוך לבירה היהודית של ארץ ישראל המנדטורית. הוא גם סימן שהרעיון של מיזם ייבוש

59 הישיבה ה-139 של מועצת העירייה, 25 באפריל 1938, אעת"א 10/6/7.

60 הארץ, 10 ביולי 1938, עמ' 7.

61 "תוכנית לשיפור שפת הים בתל אביב", ידיעות עירית תל אביב, 15 בפברואר 1939, עמ' 12.

62 האישור הבריטי להקמת נמל בתל אביב בא בעקבות חסימת הגישה של יהודים לנמל יפו מאז פרוץ המרד הערבי באפריל 1936. ראו: שטרן, "נמל תל אביב", עמ' 116-118.

הים כצמד ראשון לקראת נמל עתידי – שהיה אחד התמריצים העיקריים של דיזנגוף לקידום המיזם – הפך למיותר. מזווית אחרת, התנאים בשנת 1937 ובמיוחד בשנת 1938 לא היו נוחים להשקת מיזם פיתוח מרכזי שהיה אמור להיות מממן על ידי משקיעים פרטיים. המיתון הכלכלי ומצב החירום בארץ ישראל בשנות המרד הערבי (1936–1939), כמו גם המתח הפוליטי הגובר באירופה והאיום של מלחמה קרובה עם גרמניה, לא עודדו השקעות בקנה מידה גדול במיזם פיתוח מרכזי.

גורלה של תוכנית גרינבלט נחתם עם ביצוע תוכנית חדשה לשיפור רצועת החוף בשנת 1939/1940. הדחייה הפכה בלתי מוגבלת, ובמונחים מעשיים פירושה היה ביטול המיזם כאופציה בת-קיימא לרצועת החוף של תל אביב. בשנת 1938 יעקב שיפמן, מהנדס העיר תל אביב, הציג את תוכניתו לשיפור רצועת החוף. התוכנית לא הייתה חדשה; למעשה, היא הוצעה כבר בשנת 1933/34, אך נדחתה הצדה על ידי התוכנית השאפתנית לייבוש הים. כאשר התברר שתוכנית גרינבלט "נדחתה", שיפמן הציע גרסה מתוקנת של התוכנית משנת 1933/34. החלופה שהציע כללה בניית טיילת וקיר מגן. היא הייתה זולה בהרבה ופחות שאפתנית ממיזם ייבוש הים. החשוב מכול, היא השאירה את חוף הים לשימוש האוכלוסייה, תוך שהיא מציעה שיפור משמעותי במצב הקיים. התוכנית של מהנדס העיר הציעה פתרון כולל מבלי לחרוג מהמשאבים של העירייה ומבלי להכעיס את הציבור.⁶³

העיקרון המכונן של התוכנית שגיבש היה ההפרדה המוחלטת "בין האזור הבנוי של העיר לבין החוף" באמצעות מבנה בטון: "הגורם החשוב ביותר שמקשה על השליטה בחוף הוא הטשטוש של הגבול בין העיר לבין קו המים, בין רכוש פרטי לבין אזור החוף".⁶⁴ לפי התוכנית, החוף יופרד מהעיר באמצעות טיילת. ההחלטה להימנע מבנייה על אזור החוף חיזקה את המעמד המיוחד של החוף כאזור טבע. הטיילת שימשה אפוא כנקודת הממשק בין "הטבע" לבין "הציוויליזציה".

התוכנית כללה סלילת כבישים והסדרת התנועה, ניקוי החוף ממבנים קיימים כמו בתי המרחץ הציבוריים, אך מרכז התוכנית היה הטיילת. מדרגות הובילו מהטיילת אל החוף. בחלקה הדרומי של הטיילת עברה דרך במקביל

63 "תכנית שיפור הים בת"א", הבקר, 21 במרץ 1938, עמ' 6; "לשיפור שפת הים בת"א", הארץ, 21 במרץ 1938, עמ' 6.

64 "תכנית לשיפור חוף הים של ת"א", ידיעות עיריית תל אביב, 15 בפברואר 1939, עמ' 12.

לה. בחלקה הצפוני, הטיילת הייתה רחבה יותר, כמעט 20 מטרים, והיא נועדה אך ורק להולכי רגל. הנוף לים היה מרכיב חיוני של הטיילת.⁶⁵ מעקה הברזל בקצה נועד להציע למי שישב על הספסלים הפזורים לאורך הטיילת נוף בלתי מופרע לים. בתחילת שנות ה-40 הפכה הטיילת לסימן היכר של נוף החוף של תל אביב.

מסקנות

כאשר התברר שתוכנית גרינבלט לא תיושם, היא איבדה את אופייה השנוי במחלוקת והפכה בהדרגה לעניין מהעבר הרחוק, פריט נוסף ברשימת התוכניות שמעולם לא יצאו אל הפועל. מנקודת מבט היסטורית, משמעותו של המיזם טמונה באופן שבו הוא שיקף השקפות שונות על קו החוף ומקומו במרקם העירוני של תל אביב. חשיבותה ההיסטורית של המחלוקת נראית בחדשנותה. המחלוקת לא רק ערערה על סמכות של הרשויות העירוניות הנבחרות להמשיך בביצוע תוכנית פיתוח גדולה מבלי להביא בחשבון את החששות וההתנגדויות של אזרחים מהשורה, אלא גם הציגה צורת מחאה ציבורית חדשה ואמצעים חדשניים לגיוס דעת הקהל נגד מדיניות לא רצויה. מעורבות שטח הייתה זרה לתרבות הפוליטית של ארץ ישראל ב-1937, אך השיטות שננקטו להעלאת המודעות הציבורית על ידי מתנגדי המיזם, ובמיוחד העצומה שעליה חתמו כ-3,000 תושבים, בישרו על התפתחויות עתידיות.

המחלוקת הייתה חידוש גם בכך שלראשונה בתולדות הציונות, 'פיתוח' היה שנוי במחלוקת גלויה ופומבית. הפיתוח, שהוגדר במונחים של 'גאולת הארץ', היה סוגיה מרכזית בסדר היום הציוני הרווי ברעיונות מודרניסטיים של קידמה ומודרניזציה. הן האידיאולוגיה הציונית והן הפרקטיקה שלה ראו במיזמים של פיתוח היבט מהותי של תחיית העם היהודי בארץ ישראל הנחשלת והלא מפותחת. תל אביב, העיר המודרנית שעל חוף הים התיכון, ייצגה וסימלה את הדחף המודרניסטי של הציונות. מיזם ייבוש הים, אף על פי שהיה חיקוי של פיתוח הנמל בחיפה, נועד להדגיש את האספקט המודרני של העיר החדשה ששאפה להיות מטרופולין מודרני, כמו הערים המרכזיות

65 ש' סאמט, "מן הנעשה על שפת הים של תל אביב", הארץ, 23 במאי 1940, עמ' 3.

על חוף הים באירופה. עם זאת, המחלוקת על מיזם ייבוש הים ערערה את התפיסה הרווחת שפיתוח הוא ערך עליון שמאפיל על כל שיקול אחר. השאלה היא מדוע תוכנית גרינבלט, שב-1935 עדיין הוצגה כ"נדוניה לעתיד העיר", הוסרה ב-1937 מסדר היום העירוני. נראה שכאשר הוויכוח סביב המיזם התחולל בתל אביב, פחות מחמש שנים לאחר שהוצע, ההנחות שעליהן התבססה התוכנית כבר לא היו תקפות. המחלוקת התמקדה בחוף הים, אך גם ערערה על ההנחות שביססו את המיזם, ובכך הובילה לביטולו בפועל. המחלוקת גם הדגישה את החשיבות שהאוכלוסייה ייחסה לחוף הים כחווייה עירונית וכחלק מהעיר. התוכנית לטיילת, שבוצעה בשנים 1939/40, הייתה צנועה יותר, זולה בהרבה, וחשוב מכך – היא שמרה על החוף כשטח של תרבות פופולרית, ובכך חיזקה את מעמדו בחוויה העירונית המזוהה עם תל אביב כעיר חוף.

הנאצי בתל אביב

בשנת 1934 פורסמה בעיתונו של יוזף גבלס דר אנגריף (Der Angriff, בעברית: ההתקפה) סידרה של 12 כתבות בכותרת "נאצי נוסע לפלשתינה". על הכתבות שמתארות רשמי ביקור ברחבי ארץ ישראל היהודית חתום LIM: לאופולד פון מילדנשטיין (Leopold von Mildenstein, 1902-1968), עסקן נאצי שהתמנה ב־1934 לשמש ראש המחלקה היהודית בשירות הביטחון של המפלגה הנאצית. ב־1933 יצר אתו קשר ד"ר קורט טוכלר, משפטן יהודי-גרמני ופעיל ציוני במטרה לשכנע אותו לתמוך ברעיון הציוני כפתרון ל'בעיה היהודית', כלומר, תמיכה בהגירת יהודי גרמניה לארץ-ישראל. פון מילדנשטיין וטוכלר יצאו למסע לארץ ישראל שתוכנן לחודשיים, אך נמשך שישה חודשים. את רשמיו החיוביים מהסיוור בארץ ישראל היהודית ואת התפעלותו מהפעילות הציונית סיכם פון מילדנשטיין בכתבות שראו אור בעיתונו של יוזף גבלס. מטרת המאמרים הייתה לשכנע יהודים בגרמניה הנאצית בהצלחת המפעל הציוני ולשכנע אותם להגר למולדת היהודית הנבנית בארץ ישראל. הממונים עליו לא התרשמו מהצלחת הפתרון שהציע פון מילדנשטיין. ב־1936 הוא פוטר ממשרתו והוחלף על ידי אדולף אייכמן, שקידם את גרסתו המפלצתית ל'פתרון הסופי' של שאלת היהודים בגרמניה ובארצות הכבושות על ידה. להלן התרגום לעברית של מאמרו של פון מילדנשטיין על רשמיו מתל אביב. המאמר הופיע בגיליון 229 של דר אנגריף, בתאריך 29 בספטמבר 1934. פון מילדנשטיין התרשם מהעיר העברית הראשונה ומהחיים היהודיים שהתפתחו בה. כותרת המאמר – "עיר ללא גויים" – מדברת בעד עצמה.

המחבר אינו מגלה דברים לא ידועים על העיר. רשמיו ממחזרים במידה רבה דברים שנכתבו על תל אביב כעיר של יהודים שנבנתה על ידי יהודים למען יהודים. מסיבות ברורות פון מילדנשטיין לא אהב את האטרקציה המרכזית של העדלאידע של תרצ"ד (1934): 'דרכון האנטישמיות' – דרכון ענק בעל שלושה ראשים שעליו רוכב היטלר, כשגופו של הדרכון מקושט בצלבי קרס. הדרכון הועלה באש לקול מצהלות החוגגים בכיכר דיזנגוף (שאו עדיין לא הייתה בנויה).

העיר ללא גויים

תל אביב מיוחדת במינה. לפני 25 שנה רצו לייסד כאן פרבר יהודי של יפו. היום מתגוררים בתל אביב 70,000 תושבים. אולי אפילו 80,000, מי יודע? אפילו לא ראש העיר היהודי, כי תל אביב, "גבעת האביב", גדלה מיום ליום. כאן מתגוררים רק יהודים, עובדים רק יהודים, סוחרים, מתרחצים, רוקדים רק יהודים. כל הכתובות, כל העיתונים רק בעברית. עניין הכתב הוא מורכב: ניתן לכתוב עברית עם או בלי אמות קריאה. במקרה הראשון ניתן לקרוא כמו כל כתב אחר. במקרה השני הפענוח הוא בעייתי בדומה לסינית, וצריך תרגום של שנים, ללא קשר לשליטה בדיבור. התפריט במסעדה בתל אביב הוא חידה, כאשר החידה אינה קשורה דווקא למחירים.

תל אביב בקדחת בנייה. היא בונה בחודש יותר מאשר עיר אחרת בונה בשנה. התוצאה המידית היא שרק לעתים נדירות ניתן למצוא בתל אביב רחוב שאין מונחים בו חומרי בנייה. בכל מקום סוללים כביש! איפשהו תמיד יש משהו שצריך לזפת. חביות זפת שייכות לתמונת העיר הזו כמו הבתים המוכנים למחצה, שקומת הקרקע שלהם כבר מאוכלסת, בעוד הקומה הראשונה עדיין בבנייה ובקומה השנייה יוצקים את הקירות. כאן שולט מחסור כרוני בדירות. אם רוצים לשכור דירה, יוצרים קשר עם קבלן שהשמועה אומרת שהוא מעוניין לבנות בית. לרוב שטח האדמה כבר נקנה. בכל מקרה חייבים לשלם את השכירות למפרע לחצי שנה או לשנה שלמה. ואז יש סיכוי לעבור לבית תוך כמה חודשים. הבנייה היא מהירה. בתחילה לא יהיו לחלונות מסגרות, אך בכל זאת כבר מתגורר השוכר בין ארבעה קירות משלו.

ובכל זאת כישלון!

אך הדברים יכולים להתגלגל אחרת. בתל אביב מספרים את הסיפור הבא: מישו רצה לשכור חנות. הוא היה חדש בארץ. הוא שמע כבר יותר מדי על תאוות הספקולציה של בני עמו בארץ ולכן נקט משנה זהירות. הוא רצה רק לשכור חנות קיימת. הוא מצא אותה. מכיוון שהיה מוכרח לשלם את שכר הדירה למפרע לשנה, הוא חתם על חוזה שבו רצה להגן על עצמו מכל צד, מפני כל אם ואבל. בסופו של דבר לא ראה עוד שום מקרה שהחוזה לא חזה. הוא חתם ושילם. אז הלך לקפה, בו פגש מכר שלו. הוא סיפר על החתימה.

"אלוהים אדירים", זעק המכר, "אבל הבית ייהרס תוך חודש!..."

לתל אביב יש חוף נפלא. האקלים החם מאפשר את הרחצה בים הפתוח עד דצמבר. בשבת פועל החוף במלוא עוזו. כיסא נוגע בכיסא, וזאת לאורך קילומטר. המים רוחשים מתרחצים. לעומת זאת שאר העיר נדמית כאילו נכחדה. תנועת המכוניות הערה של ימות השבוע נעלמה, ביום זה לא ניתן לראות אפילו אחד מאותם האוטובוסים באמצעותם, תמורת תשלום מעט, ניתן לתייר בארץ ישראל כולה. רק פה ושם עוברת כרכרה נהוגה בידי ערבי ברחובות השקטים.

השבת היא יום עבודה עבור הערבים הבאים מיפו. בעוד שבמהלך ימות השבוע העסקים והעבודה מתבצעים על ידי יהודים, בשבת באים לעיר סוחרים, מוכרי לימונדה ונהגי כרכרות ערבים. מנקי רחובות ערבים נותנים הופעת אורח. כניסת השבת, המתרחשת עם שקיעת השמש, מובילה לחילוקי דעות בין יהודים אורתודוקסים אדוקים ובין הפועלים הציונים, שרובם חילונים ומתרגשים אך במידה מעטה מקריאות הגנאי של 'שומרי השבת'.

משוריינים נגד יהודים

בתל אביב תמיד קורה משהו ושופט אנגלי הגדיר אותה לפני זמן מה כעיר הכי הומה בארץ ישראל. ימים סוערים עברו על תל אביב בחורף זה כאשר השלטונות ביקשו לפעול כנגד ההגירה הלא-חוקית ולתפוס 'תיירים' שכחנים ששהו בארץ מעבר לזמן המוקצב להם. למלשינים הייתה עבודה רבה, כי הדיווח על תיירים כאלה הייתה לעסק מכניס. אך הפעולה כולה הייתה מהומה

רבה על לא דבר, היא הובילה להתנגשויות קשות בין המשטרה ובין היהודים ששחררו בכוח את העצורים.

המשטרה רצתה להעביר מכונית מלאה ב'תיירים' דרך העיר. במהלך הנסיעה הרימו ה'קרבנות' קול זעקה כזה שהולכי הרגל הבחינו בנעשה והקיפו את המכונית באופן מאיים. כאשר השוטרים המעטים ביקשו להזעיק תגבורת, נעלם שללם כליל. לבסוף הופעלו כלי רכב משוריינים נגד היהודים שנעשו אלימים.

במקרה אחר שבתו הנהגים היהודים, כי לדעתם השוטרים האנגלים מציקים להם באמצעות ביקורות ובדיקת משקל המטען שהם נושאים. מקור המהומה בתל אביב הוא גם בזה שהעיר היא המרכז של הרביזיוניסטים, המפלגה היהודית הרדיקלית-פשיסטית. חוץ מזה תל אביב היא עיר המסחר של ארץ ישראל. בחיפה מרוכזת בעיקר התעשייה היהודית, ירושלים היא מקום מושב הרשויות. תל אביב תגיע בקרוב לגבולות התפשטותה. מצד אחד היא גובלת בים, מצד שני ביפו ובמושבית הטמפלרים הגרמנים שרונה, שם זה חמישים שנה איכרים שוואבים מקיימים קהילה מבוססת. השוואבים לא מוכרים אדמה ליהודים. כך עולים מחירי הקרקע מיום ליום. בונים ובונים, הורסים ובונים שוב. מערבלי בטון וחביות אספלט – אלו הם סימני ההיכר של תל אביב.

מפגש עם ברלין-מערב

תל אביב תמיד מלאה עד להתפקע. כמעט בלתי אפשרי להשיג חדר נורמלי. סוף סוף יש למהגר המסכן חדר – אבל איזה חדר! כהגנה מפני שרצים, באוריינט יש רק רצפת אבן. תנורים אינם ידועים, כמו גם פחם וגז. מבשלים על פתילות נפט ומחממים רק בהן. הריהוט של חדר אורחים כזה כולל מיטת סוכנות, שולחן, כיסא, ואם יש מזל, בנוסף לקולב עבור הבגדים, גם ארון. בבוקר נערך מאבק על השירותים. אוכלים ארוחת בוקר בקנטינה, צחצוח הנעליים (דבר שהוא נחוץ ביותר במזרח) נעשה בידי המון מצחצחי הנעליים – רובם יהודים תימניים. ואז כולם רצים במטרה למצוא עבודה, כי תל אביב היא יקרה. הכול נעשה בקדחתנות, זוהי אמריקה הקטנה. האוכל בקנטינה חסר טעם. הוא נבלע במהירות כדי להשביע את הרעב. אין מנוחה כאן, אין בילויים. יש יוצא מהכלל אחד: זהו החוף עם קפה ס. זה מוזר, אך כאן ניתן

לפגוש שוב בברלין-מערב. בעוד שאר תל אביב נשלטת על ידי פועלים עם חולצה וכובע, כאן ישוב ציבור אלגנטי, שפת הדיבור אינה עברית עוד, כי אם גרמנית. ניתן להאמין שאתה נמצא ב'קרנצ'לר', ב'רומנישה' (קפה), אך לא ב'תרשיש' או ב'קטה דן'. התמונה היא אותה תמונה גם במלונות הגדולים. אך למלונות ובתי קפה אלה יש מעט מאוד משותף עם פניה האמיתיות של ארץ ישראל, בדיוק כמו בין אורחיהם והפועלים הארץ ישראליים.

ובכל זאת – יש יהודים, שלא מסוגלים לסבול אפילו שמונה ימים כאן! משפחה יהודית אמידה, עם מטען רהיטים וכלב, היגרה לארץ ישראל. את הכלב הביאו אתם. הרהיטים הגיעו רק שמונה ימים מאוחר יותר. שמונה ימים אלה הספיקו למשפחת ה'מהגרים' בעלת הדרישות הגבוהות. "מה, רק יהודים, זה בלתי נסבל! ובנוסף לכך החיים הפרימיטיביים כאן!" הם לא פרקו את מטענם, וחזרו עם האוניה לאירופה.

מדינה בתוך מדינה

תל-אביב חיה בסטטיסטיקה. הכול נרשם, מושווה, מוכנס לטבלאות. והמספרים, שאכן מציינים שיאים, מופצים בעולם. תל אביב אינה סתם עיר. היא מדינה בתוך מדינה, המאופיינת במידה רבה של אקסקלוסיביות. כבר ציינתי שזורים נמנעים מהעיר. כמעט אף אנגלי לא מועסק כאן כפקיד ממשלתי. כמובן הערבים, הם נמנעים מהעיר מתוך אינסטינקט. כל המשרדים, כל הארגונים, מנהלת העיר, מכבי האש, שירותי הרפואה, המשטרה, הכול יהודי. יש רק עיתונים יהודים, רק מפלגות יהודיות. ומאלה יש מספיק. הם הביאו אתם את כל הגוונים. בתל אביב יש זכות בחירה לנשים (באיזו עיר ערבית ניתן לתאר שנשים בוחרות!)

ברור כי הלב היהודי פועם חזק יותר בעיר הזאת. שמחה ילדותית על כך שאת הכול בנו, מפתחים ומנהלים יהודים! קונים מוצרים שנעשו בידי יהודים. ובתוך השמחה על כך שוכחים את הביקורת, לא משווים, לא רוצים להשוות. באופן מודע מביאים בחשבון נחיתות מסוימת ומחיר גבוה במידה מסוימת. ובכל זאת: תעשייה צעירה זו משמעה תחרות קשה לאירופה בארצות המזרח הקרוב. עדיין היא בעריסתה, אך היא גדלה מדי יום. יריד המזרח בתל אביב מציג הישגים מרשימים. בהתחשב בכשרון הארגון והמסחר של היהודים אסור להמעיט מערכם של הישגים אלה.

הדרקון הנאצי בעדלאידע של 1934

וכאן נכנסים לתמונה האינטרסים הכלכליים של גרמניה. למרות הניסיונות של חוגים לא־ציונים לארגן גם בארץ ישראל חרם על גרמניה, נותרו הציונים צרכנים חשובים של מוצרי התעשייה שלנו. באמצעות הסכם הטרינספר היה זה אפשרי להגדיל את היצוא הגרמני לארץ ישראל ב־1933, היא שנת ה'חרם' (על מוצרים גרמניים, מ. ע.), ב־25 אחוז לעומת השנה הקודמת. היצוא הגרמני לארץ ישראל הסתכם ב־1.2 מיליון לירות שטרלינג, כ־15 מיליון מארק, בעוד היצוא של ארץ ישראל לגרמניה הסתכם ב־374,000 לירות שטרלינג בלבד.

הדרקון הגרמני

פעם בשנה הופכת הפעילות לפעילות יתר, ומרוב פעילות היא חדלה כליל. זה קורה בחגיגת הפורים, ביום תהלוכת הקרנבל (העדלידע). ימים ושבועות קודם לכן שולטת בעיר פעילות ערה. מסכות מקפצות ברחובות; בלילות יש נשפים; להורה, הריקוד הלאומי, אין סוף. השיא הוא העדלידע. זה שבועות מתכוננת

העיר ליום זה. שערים ססגוניים עם סצנות של קרנבל, הידועים כשערי פורים, נבנים ברחובות. קישוטים נתלים, בקיצור, הכול מקושט.

בבוקר יום החג מציפים את העיר התיירים. כבר בשעות הצהריים המוקדמות אין מכוניות יכולות לנוע ברחובות הפקוקים של העיר. החלונות והגגות שחורים מאנשים. ואז הרחובות! אלו העומדים בשורות הראשונות ניצבו שם משעות הבוקר המוקדמות. אני כמובן עומד בשורה השביעית או השמינית. אך יש לי מזל. נהג כרכרה – מרצון או שלא מרצון – נתקע עם כלי הרכב שלו בהמון. הוא מכשיל באופן נמרץ את כל הניסיונות של מתעמלים להשתמש בחבריהם כמגדל תצפית. אני מציע לו שילינג עבור מקום לידו על המושב.

הוא היה סוחר גרוע אם היה מסרב. והנה מגיעה התהלוכה. אין זו תהלוכת קרנבל משעשעת מהסוג שאנו מכירים. זוהי הפגנה מאורגנת בקפידה של סמליות מוגדרת היטב. הנושא הוא בגדר נתון: *היהדות ברחבי העולם*. המבנה נתון, כלומר, עבר – היהודים כעם, הווה – היהודים בין העמים, עתיד – היהודים שוב כעם.

כך היא עוברת על פנינו. התנ"ך נוצר מחדש. סמלי שנים עשר שבטי ישראל עוברים על פנינו. לווים, לוחמים, עם. ואז ההווה. כאן מופיעות קריקטורות של המדינות השונות ועמדתן ביחס לבעיית היהודים. פולין: היהודי מדוכא, הוא משתוקק לארץ ישראל. רוסיה: הבולשביקים רודפים את היהודים בגלל דתם. אסור להם להגר לארץ ישראל. אמריקה: יהודי אמריקה שוחים בכסף, אך כיסיהם ריקים בעבור ארץ ישראל. צרפת: היהודים התבוללו לחלוטין, רוקדים בבר ועליו השלט: "אין אנו יהודים!". המשך יבוא.

ואז, מתקבלת בברכה, גרמניה. אי אפשר להאשים את מארגני התהלוכה שהם עשו כאן מאמץ יצירתי רב במיוחד. הנה מופיע, אפוף כולו בנהמה עמוקה, הדרקון הירוק, בעל שלושת הראשים, מקושט כולו בצלבי קרס אדומים. סביבו מסכות בדמות ספרים. כל אחד מהם נושא את שמו של אחד הספרים ששרפנו.

עכשיו מגיע העתיד. הוא כולל בעיקר תמונות המפרסמות את המוסדות הציוניים בארץ. ועוד התקף אנטי-גרמני: מכונית, שעשויה תעמולה למען המוצרים המקומיים, עבור "Tozeret haaretz" ("תוצרת הארץ" – תעתיק בגרמנית), הקשורה באופן ויזואלי עם הדרישה לחרם נגד ה-"Made in Germany".

הגמל המעופף

במסגרת שדרוגו של היריד המסחרי בתל אביב ב־1932 שנערך זו הפעם הראשונה בשטח חצי האי הירקוני ליריד בינלאומי נכללו גם מרכיבים מיתוגיים. האחד היה מיתוגו בשם 'יריד המזרח', או באנגלית: Levant Fair. שם זה היה כבר שמו של היריד המסחרי הבינלאומי בבארי, איטליה. גם בלבוב שבגליציה הפולנית נערך יחיד מסחרי בשם 'יריד המזרח' בשלהי שנות העשרים.¹ השני היה עיצוב סמל היריד בדמות הגמל המעופף. את הסמל עיצב האדריכל אריה אלחנני, שהיה גם האדריכל הראשי של היריד שהפיקה חברת 'מסחר ותעשייה' שבראשה עמד אלכסנדר יבזרוב (עזר). לא ברור מתי בדיוק עיצב אלחנני את הסמל שנעשה מזוהה עם יריד המזרח. מקובל לקבוע כי זה נעשה ב־1932. האזכור הציבורי הראשון של ה'גמל המעופף' היה במילים: בהודעה בעיתונות בינואר 1932 נמסר על מכרז למכירת ז'טון בדמות 'הגמל המעופף' בשטח יריד המזרח העתיד להיפתח באביב בתל אביב. המעמד הרשמי של הסמל התברר ימים ספורים אחר כך עת התפרסמה ידיעה כי משרד הדואר בתל אביב משתמש בחותמת 'יריד המזרח-הגמל המעופף' בשלוש השפות הרשמיות של הארץ.² הפופולריות של הגמל המעופף כסמל של המפעל הציוני בארץ ישראל באה לידי ביטוי גם מחוץ לארץ ישראל. כבר בפברואר 1932 שימש ה'גמל המעופף' כסמל בנשף מסכות של נוער ציוני בברלין שנערך על

1 הצפירה, 6 בספטמבר 1927, עמ' 4; דבר, 30 ביולי 1928, עמ' 3.

2 דבר, 5 בפברואר 1932, עמ' 6.

לוגו הגמל המעופף וסמל עיריית תל אביב, יריד המזרח 1934.
באדיבות הארכיון העירוני תל אביב-יפו

ידי אגודת 'החשמונאי'³ הפופולריות שלו התבטאה גם בהחלטה לשמר אותו כסמלם של הירידים הבאים. כפי שנמסר ביולי 1933, "'הגמל המעופף' שמצא לו הר גדול כאחד הסמלים המוצלחים בין אלה של הירידים הבינלאומיים, יישאר גם השנה כסמל יריד המזרח בתל אביב".⁴

מטבע הדברים, גמל מעופף הוא כימרה. כימרה היא המפלצת יורקת האש מהמיתולוגיה היוונית שראשה ראש אריה, גופה גוף עז וזנבה זנב נחש. במשמעות זו, כימרה מתייחסת ליצור היברידי שמאתגר את ההיגיון. במובן מטפורי, כימרה היא אשליה או המצאה של המוח האנושי ולכן מציינת חלום בלתי ניתן למימוש או תקווה חסרת תוחלת משום שאין סיכוי שתתגשם במציאות.

לא ידוע ממקור ראשון מה היו מקורות ההשראה של אלחנני שהביאו אותו לפתרון העיצובי שבחר בו. במרוצת השנים הופיעו גרסאות שונות, חלקן בעלת אופי פולקלוריסטי. שלמה שבא טוען כי אלחנני הציע את הסמל בהשפעת אגדות המזרח וסיפורי אלף לילה ולילה.⁵ גרסה מאוחרת לגבי מקורו של הגמל המעופף כסמל היריד מסר אהרן זאב בן-ישי, שהיה עורך ידיעות עיריית תל אביב ומזכיר ועדת השמות העירונית, בעיתון חרות באוגוסט 1959. העניין עלה לדיון בעת זו דווקא בהקשר של חגיגות יובל תל אביב ופתיחתו מחדש של יריד המזרח בגני התערוכה שבישרה את שובו של הגמל המעופף שהיה מזוהה עם ירידי המזרח שנערכו בתל אביב של שנות ה-30. בן-ישי לא פירט היכן מצא את המידע לגבי מקורו של הסמל והסתפק בכך שנתקל במידע במסגרת

3 העולם, 25 בפברואר 1932, עמ' 10.

4 הארץ, 12 ביולי 1933, עמ' 3.

5 ש' שבא, הו עיר הו אם (תל אביב 1977), עמ' 298.

גמלים ברחוב הירקון בתל אביב, שנות ה־30 המוקדמות. צלם לא ידוע

עבודת ההכנה להוצאת ספר יובל תל אביב (שלא יצא לאור). על פי בן-ישי, "סמל זה נוצר בדרך מקרה, בלי שום כוונה ואסמכתא של מקורות עתיקים".⁶ לגרסתו, חברת 'מסחר ותעשייה' המופקדת על יריד המזרח פרסמה מכרז בין ציירים לסמל ליריד של 1932 שיתקיים בסמוך לשפך הירקון בצפון תל אביב. הסמל נועד לסמל את התעוררות המזרח מתרדמתו. המזמינים הציעו לשלב גמל, הוא מלך המדבר, בסמל. ההצעות שהתקבלו לא נשאו חן בעיני המזמינים. צייר שהציע סמל בצורת גמל צוחק רגז לתשובה השלילית שקיבל, ובלעג שאל: "איך למעשה נצייר את הגמל? כלום נצמיח לו כנפיים?" לטענת בן-ישי שאלה מקרית זו שבאה ללגלג, היא הורתו של סמל הגמל המעופף. גרסתו של בן-ישי אינה מזכירה כלל את אלחנני. יש מקום להניח כי אם גרסה זו נכונה הרי שאינה אלא פרק ההקדמה לסיפור עיצוב סמל הגמל המעופף. ייתכן שכשלוש המכרז שבן-ישי מדווח עליו הביא את הנהלת חברת 'מסחר ותעשייה' לבקש מאלחנני, שהיה אדריכל היריד, צייר ומעצב גרפי, לעצב את הסמל.

6 "הטור השמיני", חרות, 27 באוגוסט 1959, עמ' 2.

בעת שנקבע כסמל יריד המזרח, הגמל היה חלק בלתי נפרד מהנוף של תל אביב בשימוש כבהמת משא המובילה חול וזיפיף לאתרי הבנייה השונים בעיר. בה בעת הוא היה סמל של המזרח התת־מפותח בכלל ושל המדבר כניגודה של הציוויליזציה בפרט, כמו שמעיד הבית הראשון של השיר "מאז ועד היום" של אברהם ברוידס:

לא אוטו, בית וחשמל / ציה בגיא, בהר / רק מאן דהו על גמל /
למחוז סתרים דהר.⁷

בעוד הגמל מסמל את המזרח הצועד לאטו, בשימוש כסמל יריד המזרח, הגמל המעופף נעשה סמל של פיתוח וקדמה, "סמל ארצנו שקודם הייתה מפגרת ונחשלת כגמל, וכעת צמחו לה כנפים והיא מתחילה להתקדם ולפרוח".⁸ הנושא הופיע בהמשך בניסוחים שונים. בשנת 1934, לקראת יריד המזרח השני, נכתב כי "סמל היריד זהו הגמל המעופף, שהרי הוא נותן מעוף וטמפו לחיי ארץ ישראל, שהלכו לאט, לאט, כגמל".⁹ בלשונו של יצחק גרינבוים במודעת פרסומת ליריד המזרח השני, 1934, "סמל היריד זהו הגמל המעופף, שהרי הוא נותן מעוף לחיי ארץ ישראל שהלכו לאט לאט כגמל".¹⁰ עמנואל הרוסי, נציג הנהלת היריד, הסביר באירוע לרגל פתיחת היריד של 1934:

סמל הגמל המעופף ישמש מעתה אות לחשיבותה של ארץ ישראל בדרכי המסחר העולמיות. הגמל המעופף פירוש: יוזמה, מעוף, מרץ, עקשנות, אמונה ויצירה.¹¹

וב-1936, לקראת היריד השלישי, נכתב:

הגמל המעופף איננו סמל דמיוני, שעלה במוחו של אמן הוזה, אלא סמל הממשות שבוחר לו יריד המזרח: סמל התגברות של

7 א' ברוידס, "מאז ועד היום", העולם, 31 במרץ 1932, עמ' 16.

8 עתוננו לילד ולנער, 18 במרץ 1932, עמ' 10.

9 הארץ, 4 במרץ 1934, עמ' 4.

10 הארץ, 6 במרץ 1934, עמ' 3.

11 הארץ, 22 באפריל 1934, עמ' 1.

חיית המדבר האיטית על ידי התעופה בקצב הבזק לשם השגת
תכליות חדשות.¹²

על הפופולריות המידית של הסמל כביטוי לפרישת כנפיים ולהמראה, הגמל המעופף היה גם השם שנבחר לקלוב התעופה שנוסד בארץ ישראל ב-1933 וקיבל אישור ממשלתי לפעולתו בינואר 1934.¹⁵ כסמלו של היריד, 'הגמל המעופף' נכרך גם בהלצות שהיה בהן יותר מנופך של ספקנות. במאמר על היריד של 1932, הראשון המזוהה עם הגמל המעופף, מביא אורי קיסרי חילופי דברים בין נוסעים באוטובוס ליריד. אחד הגברים העיר בקול רם "ובבת צחוק":

- הגמל המעופף - מוטב היה לקרוא לו הגמל הפורח...
- אחת הגברות שואלת:
- ומדוע זה?
- יען זה מתקרב - ענה המתלוצץ - לעורבא פרח.¹⁴

שלמה שבא מביא את מה שהוא מכנה "אגדה" ולפיה סוחר יפואי אמר לאריה אלחנני כי עתידים הגמלים לעוף לפני שהיריד יקרום עור וגידים.¹⁵ יצחק בן-צבי טען כי בעקבות חשיפת סמל הגמל המעופף בראשית 1932 הופיעו בעיתונות הערבית דברי קטרוג על סמל יריד המזרח: "הגמל המעופף כאילו שיש בו משום פגיעה במזרח".¹⁶ תגובות אלה הניעו את בן-צבי לחפש את ראשיתו של הגמל המעופף במקורות יהודיים קדומים במזרח. את גילוייו שלח במכתב להנהלת יריד המזרח ואלה פורסמו בעיתונות שבועות ספורים לפני פתיחת היריד של 1932. כפי שמצא בן-צבי, לגמל המעופף, למעשה הגמל הפורח, יש היסטוריה ארוכה ומכובדת. הוא מצטט את ר' פתחיה מרגנסבורג שביקר בבבל בשלהי המאה ה-12:

12 הארץ, 25 במרץ 1936, עמ' 6.
13 דאר היום, 16 בינואר 1934, עמ' 4.
14 א' קיסרי, "התערוכה, היריד והגמל המעופף", דאר היום, 20 באפריל 1932, עמ' 2.
15 ש' שבא, הו עיר הו אם (תל אביב 1977), עמ' 298.
16 העולם, 14 באפריל 1932, עמ' 12.

קריקטורה, עיצוב גראפי: מולא, כלנוע, ב' בסיון תרצ"ד

וחזר לבגדד והראו לו גמלא פרחא דנמוך הוא ורגליו דקין וכשחפץ אדם לרכוב קשרו (אותו) עליו שלא יפול. והרכב מהלך מה שהיה אדם הולך בחמישה עשר יום, הולך גמלא פרחא ביום. ויותר היה יכול היה לרכוב, אלא שאין אדם יכול לסבול, וברגע אחד מדלג מיל.¹⁷

בן צבי הרחיק במנהרת הזמן לאחור ואיתר את ה'גמלא פרחא' בתקופת האמוראים, באמצע האלף הראשון לספירה, וזאת במסכת מכות דף ה' ובמסכת יבמות דף קט"ז: גמלא פרחא "הולך מהר כעוף פורח", ולפי רש"י

17 העולם, 14 באפריל 1932, עמ' 12.

הוא מ"מין גמלים שהם קלים במרוצתם כעוף פורח".¹⁸ בהתייחסות למקורות יהודיים, הגמל הפורח שבן-צבי מתייחס אליו אינו סמל לעצלות וללִתְרָגִיָה, אלא להפך: למהירות ולזריזות שמאתגרות את היכולת האנושית. במובן זה, לא רק שהגמל הפורח הופיע כבר במקורות יהודיים בהקשר חיובי, אלא שהוא מעוגן דווקא בתרבות המזרח ואין בו כל עלבון.

בן-צבי אינו מתייחס למובן אחר של מופעי המושג במקורות יהודיים: 'גמל הפורח באוויר' כגוזמה שאין לה קיום בממשות. במסכת שבועות פרק ג' משנה ח' כתוב: "נשבע על דבר שאי אפשר, אם לא ראיתי גמל שפורח באוויר, ואם לא ראיתי נחש כקורת בית הבד". מי שנשבע ומסתמך על כך שראה נחש שגודלו כקורת בית הבד או גמל פורח באוויר הרי ששבועתו היא שבועת שווא. בהקשר דומה, במסכת נדרים פרק ג' משנה ב' מוזכרת קורת בית הבד, אך לא גמל שפורח באוויר: "אם לא ראיתי נחש כקורת בית הבד". כפי שמסביר חנן חריף, הכוונה היא שכל הנודר נדר ונשבע על מה שהוא הגזמה פרועה הרי שנדרו הוא נדר הבאי ושבועתו שבועת שווא.¹⁹

משמעות זו של "גמל שפורח באוויר" כדבר שהוא הגזמה מהדהד את האגדה כי מקור הסמל הגמל המעופף הוא באמירה של סוחר ערבי כי היריד יתממש כשהגמל יפרוש כנפיו, כלומר: היריד הוא כימרה, הגזמה פרועה שאין לה סיכוי שתתרחש. במשמעות זו נעשה שימוש במונח 'גמל פורח' במאמר ביקורת נוקבת על אוטואמנציפציה! של פינסקר שראה אור בשבועון הצפירה בראשית 1883:

והנה יועץ אחד בא מבשר ואומר: שמעי עניה סוערה רעבה וצמאה בזויה ונידחה, הנה עיניך הרואות שם גמל פורח באוויר וטעונים עליו אלף אלפים דינרי זהב ואבנים טובות ומרגליות, ומעופף הוא אל המקום ששם צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשותיהם ונהנים מזיו השכינה שאי אליו כנפים ואתו תעופי על כנפי רוח, והוא יובילך אל המנוחה והנחלה, שם תשבי שאננה תחת הגפן והתאנה ותתעדכני בכל עדן ותתרפקי על דורך.

18 "על הגמל המעופף", הארץ, 28 באפריל 1932, עמ' 3.

19 ח' חריף, "נחשים ענקיים וגמלים מעופפים", מקור ראשון, מוסף שבת, 18 בינואר 2008, עמ' 10.

פסל הגמל המעופף ביריד המזרח, צלם לא ידוע

מחבר קונטרס אוטואמנציפציה מרכיבנו על גמל הפורח באוויר, הוא בא כיועץ אל החבוש בבית האסורים ואומר: הראית את דרך הנשר בשמים, הסירה מעליך את העבותים, נתק את המוסרות והרקיע למרומי שחקים ושם תמצא מנוח.²⁰

יריד המזרח שנערך בעת חגיגות חצי יובל לייסודה של תל אביב ב-1934 התקיים במבני הקבע שבנייתם העידה על חשיבותו של היריד הבינלאומי לתפיסתה העצמית של תל אביב כעיר מסחר המשמשת גשר בין מזרח למערב. במאמר שהופיע בהארץ לרגל פתיחת היריד כתב מ' רון "על גמלים פורחים באוויר". זו הייתה תגובה למאמר שנכתב כחמישים שנה קודם לכן בהצפירה שבו נטען כי רעיון האוטואמנציפציה של פינסקר הוא רעיון עוועים, המשול ל"גמל הפורח באוויר".

שכן דרך ארוכה מאוד עבר העם העברי, עד שגמליו הפורחים באוויר, תלושים מן המציאות, משוללי כיוון ומטרה, מחוסרי רצון וכוח להפוך את הרצון למעשה, נעשו לגמלים מעופפים, היודעים לאן פניהם מועדות.²¹

בעת שפורסם המאמר היה הגמל המעופף לסמל מוכר של היריד – וכך גם לסמל של תל אביב החוגגת ב-1934 חצי יובל להיווסדה. בעת זו גם נוצק הסמל בדמות הפסל שעיצב אריה אלחנני והוצב על עמוד בגובה 12 מטר ברחבת הכניסה ליריד המזרח.²²

הגמל המעופף היה לא רק סמלו של יריד המזרח, אלא גם סמל שאיפתה של תל אביב להיות "השער לא רק לארץ ישראל אלא לכל המזרח התיכון".²³ כפי שהתברר מכישלוננו של יריד המזרח שהתקיים ב-1936, שאיפה זו התבררה כאופטימית מדי. היריד של 1936 תוכנן להיות גדול מקודמיו, אך בעת שפתח את שעריו קרס חזון שילובה של תל אביב במזרח הקרוב בעקבות פרוץ המרד הערבי וסכסוך הדמים בארץ ישראל. היריד של 1936 היה האחרון מסוגו.

20 "הצופה לבית ישראל", הצפירה, 27 בפברואר 1883, עמ' 5.

21 הארץ, 30 באפריל 1934, עמ' 2.

22 הארץ, 27 באפריל 1934, עמ' 19.

23 א' ברטורא, "דבר מוסר לתל אביב", הארץ, 7 בינואר 1935, עמ' 3.

האתר ננטש, המבנים הוזנחו ובמקום אחדים מהם נבנו מחסנים של הנמל שנפתח בצמוד לשטח היריד באפריל 1936. פסל הגמל המעופף נעלם גם הוא מהנוף המקומי. לרגל חגיגות יובל תל אביב ב-1959 החליטו קברניטי תל אביב לחדש את "מסורת התערוכות והירידים הבינלאומיים תחת סמל הגמל המעופף". יריד המזרח המחודש בשטח גני התערוכה שמעבר לירקון נפתח באוגוסט 1959. כפי שהתפרסם בלמרחב במרץ 1959: "הגמל המעופף, שנעלם מנופה של העיר מאז 1936, יחזור שוב לעיר ב'תערוכת היובל' שתפתח ב-19 באוגוסט ותחדש את מסורת 'יריד המזרח'".

שמות כפולים: המועצה התשיעית 1960-1965

כפעולה ממוסדת של הממשל העירוני, שיום רחובות החל בפריז במאה ה־18. ב־1728 הוציא מפקד המשטרה בפריז העיר הוראה ולפיה שמות רחובות ייקבעו בקצוות הרחובות. הוראה זו עשתה את שמות הרחובות לעניין של הרשות. העיקרון המנחה הוא ששמות רחובות הם מרכיב של מערכת ההתמצאות המרחבית הממוסדת וכך גם של השליטה האדמיניסטרטיבית בעיר. ההתמצאות המרחבית היא אמנם הפונקציה הראשית של שמות רחובות, אך בפועל נסמכת עליה פונקציה נוספת, היא ההנצחה. ההנצחה בשם רחוב היא אפשרות ולא הכרח, אך התפיסה שלפיה הנצחה באמצעות שם רחוב מבטיחה למונצחים 'שם עולם' עושה אותה לכלי הנצחה נפוץ ושגור. המכניקה של השימוש בשמות רחובות כשמות־זיכרון מתמצית בשילוב זכרם של המונצחים בשם על שלטי הרחובות במקצבי היום־יום של המשתמשים בשמות הרחובות ובשפת הנוף העירוני.

כדי להבטיח התמצאות מרחבית ברחבי העיר אסור שיהיו לרחובות שונים אותו שם. שמות כפולים, כלומר, שמות שחוזרים על עצמם במקומות שונים בעיר, מפרים את הצורך בהתאמה חד־חד־ערכית בין רחובות ובין שמם. אך בעיית השמות הכפולים נוגעת לא רק לרחובות, אלא למוסדות ציבור בכלל שהוענקו להם אותם השמות על ידי גופים שונים במנהל הציבורי, וזאת ללא תיאום וללא פיקוח. בניגוד לכפל שמות, כפל הנצחה במרחב העירוני אינו בעיה עקרונית, אלא מעשית. בתל אביב הונצח ביאליק הן באמצעות הרחוב

אהרן זאב בורשי, צלם לא ידוע.
באדיבות מכון גנזים של אגודת הסופרים

הנושא את שם משפחתו - רחוב ביאליק - והן באמצעות השדרות שנקראו בראשי התיבות של שמו הפרטי: שדרות ח"ן. מבחינת ההתמצאות בעיר אין בכך בעיה. הבעיה עם הנצחות כפולות מופיעה כאשר מספר הישים הפנויים לשאת את שמות הזיכרון קטן באופן משמעותי ממספר ההנצחות שהרשות מבקשת לשלב בנוף השמות העירוני. במצב כזה, הנצחות כפולות הן מכשול להליך הסדיר של הנצחה שמית במרחב הציבורי.

פרק זה עוסק בשתי רמות של ניסיונות מנהליים לפתור את בעיית השמות הכפולים של ישים עירוניים בתל אביב-רבתי שעלו על סדר היום במחצית הראשונה של שנות ה-60, במהלך כהונתה של המועצה התשיעית (1960-1965). האחת היא הקמת ועדה בינעירונית להתמודד עם בעיית שמות הרחובות הכפולים, כלומר, שמות החוזרים על עצמם, בשבע הערים המרכיבות את מחוז תל אביב בראשית שנות השישים: תל אביב-יפו, רמת גן, גבעתיים, בני ברק, בת ים, חולון והרצליה. השנייה היא הניסיון של ועדת השמות העירונית לפתור את בעיית השמות הכפולים בתל אביב-יפו כפי שהיא באה לידי ביטוי בהנצחה החוזרת ונשנית של אישים בשמות רחובות, בתי ספר ומוסדות עירוניים.

דמות המפתח במאמץ לטפל בשמות הכפולים הן ברמת המחוזית והן ברמה

העירונית בתל אביב-יפו היה אהרן זאב בן-ישי (1902-1977), איש ספרות שהיה עורך ידיעות עירית תל אביב בשנים 1922-1955 ומזכיר ועדת השמות העירונית מאז יולי 1934. הטענה המרכזית של פרק זה היא שהעיסוק המוסדי בשאלת השמות הכפולים במחצית הראשונה של שנות ה-60 במחוז ובעיריית תל אביב שיקף במידה רבה את שאיפתו של בן-ישי להסדיר את נושא ההנצחה בתל אביב-יפו כך שההנצחה השמית תיתן ביטוי למדיניות עירונית שיש לה סדרי עדיפויות ברורים, ולא תוצר של שתדלנות שמשגשגת בגלל העדר תיאום אדמיניסטרטיבי בין העיריות השונות ובין גופים שונים בעירייה.

הוועדה הבינעירונית 1960-1962

תל אביב הוכרזה לעיר בינואר 1934. המועצות המקומיות שמסביב לה זכו למעמד של עיר לאחר הקמת מדינת ישראל. רמת גן, חולון ובני ברק הוכרזו כל אחת לעיר ב-1950. ב-1958 קיבלה בת ים מעמד של עיר, גבעתיים הוכרזה לעיר בדצמבר 1959 והרצליה באפריל 1960. עם התפתחות היישובים בסביבתה של תל אביב נוצר רצף עירוני של ערים שכנות המשיקות זו לזו ללא קווי גבול מובחנים בנוף העירוני.

העיר העברית הראשונה הייתה גם הראשונה לשיים באופן שיטתי את רחובותיה. בשנות השלושים החלו המועצות המקומיות שליד תל אביב, ובראשן רמת גן, לקרוא שמות לרחובותיהן. חוסר התיאום בין העיריות הביא לכך ששמות זהים ניתנו לרחובות בערים השונות. בעיה זו הטרידה את בן-ישי, שפנה למשרד הפנים בראשית 1960, לאחר היבחרו של מרדכי נמיר לראשות העירייה, וביקש להקים ועדה שתתאם את שיום הרחובות בערים השונות. משרד הפנים נענה בחיוב לפנייה. בראש הוועדה שהתכנסה שלוש פעמים עמד יוסף קופרמן, הממונה על מחוז תל אביב. חברי הוועדה, ביניהם מזכירי עיריות וראשי ועדות השמות העירוניות, ייצגו את שבע הערים הנכללות במחוז תל אביב: בת ים, חולון, גבעתיים, רמת גן, בני ברק ותל אביב-יפו. הישיבה הראשונה של הוועדה נערכה ב-7 בדצמבר 1960. הישיבה השנייה התקיימה חודשים ספורים אחר כך, ב-12 במרץ 1961. הישיבה השלישית והאחרונה נערכה יותר משנה לאחר הישיבה השנייה, ב-29 ביוני 1962.

המנדט של הוועדה, כפי שמתברר משמה, היה "לתיאום מתן שמות לרחובות במחוז תל אביב". בפתח הישיבה הראשונה הציג הממונה על מחוז

תל אביב את הבעיה: השמות הכפולים, למעשה השמות החוזרים ונשנים בערים השכנות, יצרו בלבול לאנשים פרטיים המבקשים להגיע לכתובת מסוימת בעיר אחת ומגיעים בטעות לעיר שנייה והקשו על גופים ממשלתיים לשלוח מכתבים רשמיים לכתובות הנכונות.¹ בישיבה הראשונה התבקשו נציגי הערים להתייחס לבעיות ולהציע הצעות לפתרון הבעיה. נציג גבעתיים ציין כי אף על פי שהיוזמה ברוכה, היא באה מאוחר מדי. הוא טען כי "אין כל ספק" שבעתיד תיכון 'תל אביב רבתי', והדבר יחייב שינוי של שמות כפולים. כדוגמה לבעיה ציין את הפנייה של עיריית תל אביב לעיריית גבעתיים לשנות את שמו של רחוב הנרייטה סולד המשותף לשתי הערים כיוון שעיריית תל אביב מבקשת לקרוא רחוב מרכזי יותר על שמה. הוא טען כי אין לבטל את הוועדות העירוניות, אלא להקים ועדה מחוזית שתאשר שמות שיינתנו על ידי הוועדות העירוניות. נציג עיריית רמת גן תמך בהצעה להקים רשות מרכזית שתרכז את כל החומר של הוועדות המקומיות. הוא סבר גם כי תפקידה של רשות על כזו יהיה לרסן את "יצר השינויים בשמות קיימים", וכי רשות זו תאשר שינוי שם רק במקרים יוצאים מן הכלל.

בן-ישי הגיע לישיבה מצויד בנתונים. על פי סקר שעשה מצא כי ברמת גן יש 135 שמות זהים לשמות של רחובות תל אביב, בגבעתיים – 45, בחולון – 113, בבית ים 30, בהרצליה 76, ובבני ברק – 128. בין השמות הנפוצים החוזרים ונשנים נמצאים ארלוזורוב, וייצמן, ז'בוטינסקי, בורוכוב, כצנלסון (ראו טבלה בסוף הפרק). בשל נתונים אלה הוא הביע תמיכה בהקמת ועדה מחוזית "לתיאום, ולהחלפת דעות ולאיינפורמציה לתועלת כולם".² הוא הזכיר לנוכחים כי תל אביב התמודדה עם בעיה זאת עם סיפוח שכונות לתחום השיפוט שלה לאחר הקמת המדינה, כאשר נוצר הצורך להחליף שמות רחובות בשכונות שכבר הופיעו על שלטי רחובות בתל אביב. באופן מעשי טען כי אין מניעה להנציח את שמה של אישיות בכמה ערים, אלא שיש לעשות זאת תוך הקפדה על שימוש בגרסאות שונות. כדוגמה טרומפלדור, שעל שמו נקרא בתל אביב רחוב טרומפלדור, וברמת גן רחוב יוסף הגלילי.

1 ישיבת הוועדה הבינעירונית לתיאום מתן שמות לרחובות במחוז תל אביב, 7 בדצמבר 1960, עמ' 1, אעת"א 7-9(3).

2 ישיבת הוועדה הבינעירונית לתיאום מתן שמות לרחובות במחוז תל אביב, 7 בדצמבר 1960, עמ' 2, אעת"א 7-9(3).

נציג עיריית הרצליה הסכים לרעיונות שהועלו, אך הדגיש כי קשה לו לראות כיצד ערים תוותרנה על שמותיהם של הרצל, ז'בוטינסקי וארלוזורוב. התובנה שהציע הייתה כי "כולם יסכימו לכך שטוב לשנות שמות כפולים, אך יגידו שאחרים בעיר השכנה יעשו זאת". ההצעה שלו הייתה להתחיל עם שמות של רחובות המשותפים לשתי רשויות כדי שיימצא פתרון מוסכם. נציג עיריית בני ברק היה סבור כי דרושה גושפנקה רשמית של משרד הפנים להקמת ועדת שמות מחוזית, אולי אפילו בחקיקה. נציג חולון סבר כי יש לגבש מדיניות אחידה בנוגע לדרישת הורים שכולים לקרוא רחובות על שם נופלים. נציג בת ים כפר בעיקר והביע ספק בהנחת היסוד של הדיון: "לא ברור מדוע יטעה שם כפול בשתי ערים נפרדות, אם מקפידים על ציון שם העיר".³

היושב ראש של הישיבה סיכם כי יש הסכמה עקרונית על הצורך בתיאום בין הוועדות העירוניות למנוע כפילות בשמות הרחובות בערים סמוכות. לשם כך תוקם ועדה מחוזית לתיאום לשמות הרחובות במחוז תל אביב.⁴ כן ציין כי כל המשתתפים בישיבה הסכימו שיש להקים ועדת שמות מקומית בערים שעדיין אין בהן ועדות כאלה, וכי ועדות השמות של הערים במחוז תל אביב יתקינו תקנות המסדירות את דרכי שיום הרחובות בכל אחת מהערים על סמך התקנון של עיריית תל אביב.

הישיבה השנייה של הוועדה הבינעירונית שהתקיימה ב-12 במרץ 1961 עסקה בכוונות עדין של הנושאים שנדונו בישיבה הקודמת, דבר שהתבטא גם בחזרה על טיעונים וגם בהצעות שהועלו בניסיון להגדיר טוב יותר מה פירוש ה"תיאום" המוסכם על כולם. בפתח הישיבה מסר הממונה על מחוז תל אביב כי מנכ"ל משרד הפנים אישר את ההחלטה על הקמת הוועדה הבינעירונית לתיאום מתן שמות לרחובות במחוז תל אביב. שאלת מפתח הייתה תיאום ציפיות בנוגע למידת התיאום הנדרשת בין הגופים המשיימים את רחובות ערי מחוז תל אביב. נציג עיריית רמת גן סבר כי רצון טוב הוא חיוני לשיתוף פעולה והתרגום על כך שלאחר הישיבה הקודמת עיריית תל אביב הסבה את שמו של רחוב הקריה לרחוב קפלן באופן חד-צדדי. לטענתו, "העקרון של תאום

3 ישיבת הוועדה הבינעירונית לתיאום מתן שמות לרחובות במחוז תל אביב, 7 בדצמבר 1960, עמ' 4, אעת"א 7-9(3).

4 שם, שם.

שמות הוא שכל שם שיוחלט עליו, צריך לעבור את שולחן דיוני ועדה זו.⁵ נציג עיריית גבעתיים מסר כי בעירו החליטו להקפיד את כל השמות החדשים עד שיובאו בפני הוועדה הבינעירונית.

בתגובה לביקורת של נציג עיריית רמת גן, בן-ישי הסביר שהחלטה לקרוא רחובות בתל אביב על שמם של קפלן, דוד רמז ואליהו גולומב התקבלה לפני שנים, אלא שהשמות לא הוצמדו לרחובות עד כה.⁶ מעבר להסבר הנקודתי, בן-ישי הציג תפיסה מינימליסטית של 'תיאום': מבחינתו אין הכוונה להגביל את ריבונותן של ועדות השמות העירוניות, ולכן אין פירוש של דבר שעיריית תל אביב תימנע מלקרוא רחוב על שם אישיות מסוימת. בה בעת חיוני שיושג תיאום בנוגע לרחובות משותפים לשתי עיריות. כדוגמה הביא את רחוב הנרייטה סולר, שם שעיריית גבעתיים קבעה לרחוב שבחלקו עובר בתחום תל אביב. נציג בני ברק דיווח כי על סמך ההחלטות שהתקבלו בישיבה הקודמת הגיעה עיריית בני ברק להסכם עם עיריית רמת גן בנוגע לקריאת שמות לרחובות שמצויים בתחום שיפוטן של שתי הערים. גם נציג עיריית הרצליה תמך בגישה מינימליסטית וטען כי אם המנדט של הוועדה הבינעירונית יהיה רחב מדי היא לא תוכל למלא את משימתה. כך אין בסמכותה של הוועדה לדון בויתור על שם זה או אחר אם הוועדה העירונית תעמוד בתוקף על קביעת השם: הוועדה הבינעירונית אינה ועדה עליונה בכך שלא תהיה רשאית לכפות החלטות על ועדות עירוניות.

בדיון לא דובר במפורש כי יש לעשות מאמץ לעקור מהשורש את תופעת השמות הכפולים. אף על פי שהנושא לא עמד על סדר היום, היו מי שהשתעשעו ברעיונות יצירתיים כיצד ניתן יהיה לפתור את הבעיה. נציג גבעתיים הציע הסדר לגבי שמות הקיימים בכמה ערים במחוז, והדוגמה שבה השתמש היה וייצמן. להצעתו, הרחוב בתל אביב ייקרא "רח' וייצמן א'", בגבעתיים 'רחוב וייצמן ב' וכו'. מעניין כי הוא לקח כמובן מאליו שגבעתיים תהיה 'ב'; סביר כי אם ההצעה הייתה נדונה היו מתגלעים חילוקי דעות איזו עיר תהיה 'א' ואיזו 'ב' וכך הלאה. נציג עיריית רמת גן הציע הצעה אחרת, בדומה לרעיון של בן-ישי בישיבה הקודמת בהתייחסות לטרומפלדור: וריאציות על ההנצחה, כמו "דרך

5 ישיבת הוועדה הבינעירונית לתיאום מתן שמות לרחובות במחוז תל אביב, 12 במרץ 1961, עמ' 2, אעת"א 7-9(3).

6 ישיבת הוועדה הבינעירונית לתיאום מתן שמות לרחובות במחוז תל אביב, 7 בדצמבר 1960, עמ' 1, אעת"א 7-9(3).

הנשיא הראשון", "רחוב ד"ר חיים וייצמן" וכו'. הצעה זו לא הייתה מופרכת: בחיפה הונצח וייצמן פעמיים: פעם אחת בשם 'רחוב חיים', ופעם שנייה בשם 'שדרות הנשיא', שם שהעניקה מועצת עיריית חיפה לאחר מותו של הנשיא וייצמן ב-1952.⁷

הסיכום היה שיש ליצור מאגר מידע ברמת המחוז: כל ועדה עירונית תספק רשימה עם השמות הקיימים בתחומה וגם רשימה של שמות שהוחלט עליהם אך עדיין לא נקבעו על המפה העירונית. ועדת משנה מצומצמת שחבריה יהיו נציגי עיריות תל אביב-יפו, רמת גן, גבעתיים ובני ברק תעבד תקנות אחידות בנוגע לקביעת שמות לרחובות בערים שבמחוז תל אביב, ואלה יובאו לפני המליאה לאישור.

הישיבה השלישית דנה בנוסח התקנות האחידות לקביעת שמות הרחובות. לא ברור מה היה הנוסח המוצע, אך ניתן ללמוד על כך מהביקורת של חברי הוועדה, שהתמקדה בסעיפים ו' ו-ז' שנגעו לפעילות הוועדה הבינעירונית. הסעיפים א'-ד' הסתמכו על תקנות ועדת השמות של תל אביב שנוסחו על ידי בן-ישי ואושרו על ידי מועצת העירייה ב-1942. בתקנות נקבע כיצד ייבחרו חברי הוועדה, נקבע כי ההחלטות של ועדות השמות על השמות ועל הרחובות להם יוצמדו ייכנסו לתוקף לאחר אישורן על ידי מועצת העירייה. בקביעת שמות זיכרון לאישים יש להעדיף שמות "המקובלים על כל האומה", על שמות אישים לא ניתן לדון אלא רק לאחר שנתיים לפחות מיום פטירתם, וכי הדיון יתקיים בדלתיים סגורות. כן חזרה הדרישה לשמור על צביונה העברי של העיר, כמו למשל באמצעות רישום שמם היהודי של אישים ולא רק בתרגומם הלועזי המקובל, כמו רחוב אלעזר (לודוויג) זמנהוף או רחוב צבי (הרמן) שפירא.

הדיון בישיבה התמקד בהשגות על הסעיפים הנוגעים להסדר היחסים בין הוועדות המקומיות לוועדה הבינעירונית ובמדיניות בנוגע לשמות כפולים. סעיף ו' קבע כי ייעשה תיאום בין הערים השונות בנוגע לקריאת שמות חדשים לרחובות. מהביקורת של חברי הוועדה הבינעירונית ניתן להסיק כי סעיף ז' עסק בביטול השמות הכפולים. ראש עיריית חולון טען במכתב תגובתו כי החלטות ועדת השמות צריכות להיות מובאות לוועדה הבינעירונית רק לשם יידוע. בנוגע לשמות הכפולים טען:

7 מ' עזריהו, על שם: היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל (ירושלים 2012), עמ' 157; 187-188.

לא נוכל עתה לבצע מהפכה בשמות הכפולים שכן הדבר כרוך בעבודה והוצאות ניכרות. אנו מציעים לכן להשאיר את הדברים בקשר לעבר בסטטוס קוו.⁸

בתגובה טען נציג רמת גן כי הוא מסכים עם ראש עיריית חולון, אך יש לקוות כי כל ועדה מקומית תבטל מרצונה הטוב את השמות הכפולים שניתנו בעבר. בנוגע לכך שהחלטות הוועדה העירונית תובאנה בפני הוועדה הבינעירונית לשם יידוע בלבד, הוא קבע שמידע בלבד לא יפתור שום בעיה. לדעתו תיאום שמות אינו צריך שיהיה מוגבל רק לערים הקשורות זו בזו ברחובות משותפים ולכן אין לשנות את הסעיף בהצעת התקנון. נציג עיריית גבעתיים קבע כי מכיוון והנושא שעל הפרק הוא מניעת כפילות בשמות הרחובות, הרי אפילו אם הוועדה הבינעירונית אינה שוללת את האוטונומיה של הוועדות העירוניות, צריך שתיתן הוראות ברורות לוועדות המקומיות "שאין לחזור על שמות קיימים", ובמבט לעתיד שלא התממש טען: "וביחוד כאשר במשך הזמן יתמזגו אולי הערים לעיר אחת גדולה".⁹ נציג עיריית רמת גן הסכים אתו בנקודה זו. בן-ישי התייחס בדבריו לבעיית השמות החוזרים של רחובות בערים השונות וסיפק סקירה מקיפה והסברים מפורטים. הוא דיווח כי על פי הנתונים שבידו, בתל אביב היו 426 שמות רחובות מתוך כ-1800 "ההולכים ונשנים גם בשלש או בארבע הערים שבמחוז, ומהם בכל שבע הערים" (ראו נספח בסוף פרק זה).¹⁰ המספרים, כפי שדיווח בן-ישי לראש העירייה מרדכי נמיר, הדהימו את חברי הוועדה ואת הממונה על המחוז.¹¹ בהסבר המפורט שנתן טען בן-ישי כי הדוגמאות של שמות כפולים שהביא מוכיחות על "מקריית וחוסר פרופורציה גם מבחינה היסטורית וציבורית שיש בקביעת שמות לרחובות".¹² לסיכום הישיבה הממונה על המחוז המליץ לאשר את התקנות המוצעות בתיקון של סעיף ז':

8 ישיבת הוועדה הבינעירונית לתיאום מתן שמות לרחובות במחוז תל אביב, 29 ביוני 1962, עמ' 1, אעת"א 7-9(3).

9 שם, שם.

10 ישיבת הוועדה הבינעירונית לתיאום מתן שמות לרחובות במחוז תל אביב, 29 ביוני 1962, עמ' 2, אעת"א 7-9(3).

11 בן-ישי למ' נמיר, 3 ביולי 1962, עמ' 2, אעת"א 7-9(3).

12 ישיבת הוועדה הבינעירונית לתיאום מתן שמות לרחובות במחוז תל אביב, 29 ביוני 1962, עמ' 2, אעת"א 7-9(3).

שמות כפולים בעבר:

לפני שעה משאירים את הסטטוס קוו לגבי שמות כפולים שניתנו בעבר בערי המחוז. כל ועדת שמות מקומית תעשה כמיטב יכולתה לחיסול הכפילות לשעבר.¹³

התקנות שהתקבלו הגדירו את התיאום בין גופי השיום של העיריות במחוז תל אביב. ההשתתפות בוועדת התיאום המחוזית נועדה להחלפת מידע בין ועדות השמות העירונית – אך גם למצוא פתרונות מוסכמים בנוגע לקביעת שמות. על פי התקנות, הוועדה המחוזית תציע הצעה מוסכמת במקרה שעירייה מסוימת תטען לעדיפות לשם מסוים בתחום שיפוטה. שני סעיפים התמקדו בנושא השמות הכפולים. סעיף ז' אישר את ההסכמה להשאיר את הסטטוס קוו לגבי שמות כפולים שניתנו בעבר. במובן זה, התקנות לא נועדו לפתור את הבעיה הקיימת אלא למנוע את החרפתה על ידי מניעת תוספת שמות כפולים לאלה הקיימים. במכתב למרדכי נמיר שבו סיכם את דיוני הוועדה הבינעירונית כתב בן-ישי כי "מגיפה זו" של שמות כפולים, אם לא תיעצר בזמן, תיצור עובדות מוגמרות "שיהיו בכייה לדורות".¹⁴ הסעיף הרלוונטי היה סעיף ה' שהוקדש ל"מניעת כפילות ודמיון בשמות הרחובות":

יש להקפיד על מניעת שמות כפולים ודומים של שמות רחובות בעיר עצמה ובערי המחוז הסמוכים והגובלים זו בזו.¹⁵

הנימוק שניתן לסעיף זה היה כפול. האחד היה למנוע בלבול וטעויות לתושבים ולרשויות. השני שיקף את שאיפתו של בן-ישי למנוע את "הפרזה" בהנצחה של אישים מסוימים בגלל לחץ של שתדלנים הפונים לערים שונות בבקשה להנציח את מי שהם חפצים ביקרם. בפועל, הכוונה היא שהופעתו של שם בעיר אחת תספק נימוק לדחיית השם בוועדות השמות של הערים האחרות כדי למנוע עיוותים הנובעים מהנצחת-יתר באמצעות שמות כפולים, "בזמן ששמות רבים הראויים לכך לא זכו להנצחה אף בעיר אחת". מבחינתו

13 ישיבת הוועדה הבינעירונית לתיאום מתן שמות לרחובות במחוז תל אביב, 29 ביוני 1962, עמ' 3, אעת"א 7-9(3).

14 בן-ישי למ' נמיר, 3 ביולי 1962, אעת"א 7-9(3).

15 תקנות אחדות למתן שמות לרחובות בערים שבמחוז תל אביב, אעת"א 7-9(3).

של בן-ישי, סעיף ה' היה כלי בארגז הכלים של ועדת השמות בתל אביב שיאפשר לה לדחות על הסף שתדלנות להנצחה בתל אביב במקרה שההנצחה קיימת על שלטי רחובות בעיר אחרת במחוז תל אביב. לסיכום הישיבה השלישית של הוועדה הבינעירונית הוחלט כי

עם התיקון הנ"ל מאשרת הוועדה את התקנות האחידות ומבקשת מראשי העיריות להביאן לאישור בפני המוסדות המתאימים בעירייה.

אישור התקנות על ידי הוועדה היה השלב הראשון בלבד. מעבר להסכמת הוועדה נדרש אשרורן על ידי העיריות שנציגיהן נטלו חלק בדיוני הוועדה. בפועל, בסיכום הדיונים בישיבה המסכמת של הוועדה הבינעירונית נמסר על ידי נציגי העיריות כי התקנות אושרו על ידי ועדת השמות בגבעתיים, כי ראש עיריית בני ברק סמך ידו על ההצעה, ההצעה כבר הובאה בפני ועדת השמות ברמת גן ונמסר שהיא כבר פועלת בהתאם, ונאמר כי תובא לאישור בישיבתה הקרובה של ועדת השמות בבת ים. ימים ספורים לאחר הישיבה דיווח בן-ישי למרדכי נמיר, ראש העירייה, על הפעילות של הוועדה הבינעירונית ועל התקנות האחידות שהוסכם עליהן. אך בפועל מועצת עיריית תל אביב-יפו לא התכנסה לדון באשרור התקנות שלא היו אלא הרחבת התקנות העירוניות מ-1942. העיכוב היה משמעותי. בישיבת ועדת השמות העירונית שהתכנסה שנה לאחר שהוועדה הבינעירונית סיכמה את עבודתה הציע יו"ר הוועדה יוסף חלד (מפא"י) כי חברי הוועדה יעיינו בתקנות האחידות לערי מחוז תל אביב ויעירו את הערותיהם לפני הגשת התקנות לאשרור מועצת העירייה.¹⁶ אחד החברים בוועדה הצביע על כך שאין כל טעם בזה, הואיל ומזכיר ועדת השמות ניסח את התקנות שהיו מבוססות ממילא על התקנות של תל אביב. יו"ר ועדת השמות טען כי ייתכן שלחברי הוועדה יש הערות מועילות, והוסכם כי חברי הוועדה יעירו את הערותיהם בישיבה הבאה של ועדת השמות.

בישיבה הבאה של ועדת השמות, שהתקיימה חמישה חודשים מאוחר יותר, לא העירו חברי הוועדה על התקנות, כפי שהתבקשו. בן-ישי דיווח לחברי ועדת השמות העירונית על הוועדה הבינעירונית והמליץ ש"מן הראוי לעמוד

¹⁶ ישיבת ועדת השמות לתל אביב – יפו, 6 ביוני 1963, אעת"א 7-3(9).

בקשרים מתמידים עם הערים הללו ולתאם אתן פעולה, על ידי חילופי מידע ומניעת כפילות בעתיד".¹⁷ מילת המפתח הייתה כנראה "בעתיד". הוא התייחס במיוחד לבעיה של הוויכוחים בין שתי ערים הגובלות בו בזו, כמו תל אביב וגבעתיים או בני ברק ורמת גן, בנוגע לרחובות הנמצאים חלקם בשטח שיפוט של עיר אחת וחלק אחר שלהם בשטח שיפוט של עיר אחרת, וכל עיר קבעה שם אחר לחלק הרחוב שבשטחה. להבנתו, "התקנות האחידות והתיאום ימנעו מריבות כאלו בעתיד".¹⁸ דברים אלה מעידים כי בשלב זה לא היה מדובר על ועדה קבועה שתתכנס באופן סדיר, אלא על הצהרת כוונה לשיתוף פעולה אפשרי לתיאום. העדר כל תיעוד לכך שוועדת התיאום שאמורה הייתה לקום אכן התכנסה מסמך כי בשלב זה לא מדובר היה בגוף של קבע המשמש כמכשיר לשיתוף פעולה בין הערים במחוז תל אביב. מבחינה זו, התוצר המעשי היחידי של הדיונים שנערכו בשלוש הישיבות שהתכנסו בין דצמבר 1960 ליוני 1962 היה החלפת הדעות בין האחראים לשיום בערים שבמחוז תל אביב וחידוד המודעות של מהמשתתפים לצורך בתיאום בין המופקדים על שיום הרחובות בערים השונות במחוז תל אביב.

במישור אחר של פרשנות, הקמת הוועדה וניסוח התקנות לתיאום שמות רחובות בערי מחוז תל אביב הייתה לא רק הכרה במעמדה המוביל של תל אביב במחוז הנושא את שמה, אלא גם ניצחון אישי של אהרן זאב בן-ישי, שעיצב את מדיניות השיום של עיריית תל אביב מאז שנות ה-30. הקמת הוועדה הבינעירונית הייתה יוזמה שלו, ואימוץ התקנות שניסח 20 שנה קודם לכן עבור תל אביב מיצקה את המעמד המוביל שהיה לו בעיצוב מדיניות השיום מעבר לגבולות העיר שפעל בה ושאת נוף השמות שלה ניסח בוועדות שהוביל זה שלושה עשורים ותחת ראשי עירייה שונים.

ועדת השמות העירונית 1963-1964

מנקודת מבטו של בן-ישי, פתרון בעיית השמות הכפולים יכול היה לסייע לפתרון משבר ההנצחה השמית בעיר. כמזכיר ועדת השמות של עיריית תל אביב-יפו הוא היה מודע היטב להעדר רחובות מתאימים שניתן היה לקרוא

17 ישיבת ועדת השמות לתל אביב - יפו, 7 בנובמבר 1963, עמ' 2, אעת"א 7-9(3).

18 ישיבת ועדת השמות לתל אביב - יפו, 7 בנובמבר 1963, עמ' 3, אעת"א 7-9(3).

להם בשמות-זיכרון. כדבריו של יוסף חלד, יושב ראש הוועדה, בישיבת ועדת השמות שהתכנסה ביוני 1963, "בתל אביב-יפו אין כבר כיום כמעט רחובות פנויי-שמות באזורים מפותחים הראויים לשמות זיכרון".¹⁹ בתקופתו של חיים לבנון כראש עירייה הוחלט על מאות שמות, רובם המכריע שמות זיכרון, מבלי שנקבע היכן לאתר אותם, כלומר, לאילו רחובות יש להצמיד אותם. התופעה של שמות רחובות ללא רחובות נבעה מהתפיסה המקובלת בקרב חבריה שוועדת השמות הייתה ועדת הנצחה. לתפיסה זו התנגדו בן-ישי ובעקבותיו יו"ר הוועדה חלד שאף טען: "הרי עיקר יעודה של ועדת השמות הוא לתת שמות לרחובות ולגנים וכו' מחוסרי שמות, לשם סימני היכר ומציאת כתובת. ואין זו ועדת הנצחה".²⁰ הנזק שנגרם מהתפיסה שראתה בוועדת השמות ועדת הנצחה היה ניכר. לעתים עברו שנים מאז ההחלטה על שם והצמדו לרחוב, אם בכלל, "והדבר גרם להתמרמרותם של המעוניינים".²¹ תוצאה מתבקשת הייתה שוועדת השמות של המועצה התשיעית החליטה החלטה עקרונית: לא לדון בהצעת שמות, אלא להתמקד בהצמדת השמות שכבר הוחלט עליהם במועצות הקודמות. בין אלה היו שמותיהם של דוד רמז, יצחק שדה ואליהו גולומב, שעל הנצחתם החליטה המועצה השמינית.

מנקודת מבטו של בן-ישי, התיאום בין העיריות במחוז תל אביב בנוגע לשמות כפולים היה צעד אסטרטגי בדרך להפחית את הלחץ של שתדלני-הנצחה על ועדת השמות בתל אביב-יפו. במקביל להרחבת יריעת פעילותה של ועדת השמות העירונית שתכלול גם תיאום בינעירוני בנוגע לשיום היא החליטה להרחיב את פעילותה לשיום המוסדות העירוניים. הדבר נקבע כבר בתקנות שמועצת העירייה אישרה ב-1942, שעל פיהן "תפקידה לקבוע שמות לרחובות, לכיכרות ורחובות, לגינות, לחורשות ציבוריות למוסדות עירוניים וכדומה, אשר בשטח העירוני ובשטח בניין-ערים של תל אביב". בישיבה שנערכה בנובמבר 1960 חזרה וקבעה ועדת השמות את הצורך להקפיד על תקנות אלה. בין המוסדות העירוניים נכללו מוסדות חינוכיים, רפואיים, חברתיים וספורטיביים. העיקרון המנחה היה: "לגבי הנצחה דין מוסד כדין רחוב".²² ההנצחה הכפולה התרחשה לא רק בין ערים שונות, אלא גם בעיר עצמה:

19 י' חלד, ישיבת ועדת השמות לתל אביב-יפו, 6 ביוני 1963, עמ' 1, אעת"א 7-9(3).

20 שם, שם.

21 שם, שם.

22 שם, שם.

בגלל אי-תיאום ששרר במשך שנים בין הרשויות השונות בעירייה, הונצחו הרבה אישים הנצחה כפולה גם ברחובות וגם במוסד, בעוד שאישים אחרים הראויים להנצחה קופחו.²³

מחלקת החינוך, שקבעה את שמותיהם של מוסדות החינוך בעיר, קראה עשרות בתי ספר בשמותיהם של אישים שעל שמם נקראו רחובות. הוועד המנהל את בית החולים הנציח בשמותיהם של מוסדות רפואה אישים שהונצחו כבר בשמות הרחובות. כפי שהבחין חלד, "חוסר התיאום הביא גם לחוסר פרופורציה".²⁴ לגבי שמות בתי ספר קבע חלד נחרצות:

אין כל צידוק ברוב השמות לבתי הספר, שמות שהונצחו כבר ברחובות העיר. יש בכך משום חוסר פרופורציה בהערכת אישים, וכן קיפוח אישים אחרים בעלי זכויות שלא זכו לשום הנצחה.²⁵

בדיון לא הייתה התייחסות לכך שרבים מבתי הספר נקראו בשמות הרחובות שבהם או שבקרבתם נמצאו, כמו בית הספר הכרמל ליד רח' הכרמל שנעשה ב-1935 לרח' המלך ג'ורג' או בית הספר אהבת ציון ליד רחוב אהבת ציון ששמו הוסב ב-1958 לרח' צבי דוד פנקס. השמות הללו היו ציוני מקום, ובמובן זה היו שמות גאוגרפיים. הכפילות הייתה פועל יוצא של שיוך בית הספר לרחוב שבו היה ממוקם.

על פי סקר שערך בן-ישי, שמותיהם של 45 מוסדות עירוניים הופיעו גם על שלטי הרחובות. מקור הבעיה היה ההתעלמות מסמכותה של ועדת השמות לאשר לא רק את שמותיהם של הרחובות אלא גם של המוסדות העירוניים. באוקטובר 1961 שלח ראש העירייה מרדכי נמיר מכתב לכל מחלקות העירייה ובו חזר על הדרישה לתאם את קריאת שמותיהם של מוסדות עירוניים עם ועדת השמות, "כדי להימנע מכל כפילות".²⁶ לשם כך כל מחלקה בעירייה שיש לה הצעה להנצחה בשמו של מוסד או חלק ממנו שנמצא ברשותה נדרשה להגיש את ההצעה בצירוף נימוקים ליושב ראש ועדת השמות, וההצעות

23 שם, שם.

24 שם, שם.

25 י' חלד, ישיבת ועדת השמות לתל אביב-יפו, 7 בנובמבר 1963, עמ' 1, אעת"א 7-9(3).

26 מ' נמיר לכל מחלקות העירייה ומוסדותיה, 10 באוקטובר 1961, אעת"א 7-9(3).

יידרשו לאישור של הנהלת העירייה. לגבי בתי ספר העניין היה מורכב יותר, כיוון שההליך המקובל על פי תקנות משרד החינוך היה ששמות בתי ספר מוצעים על ידי הנהלות בתי הספר לרשות החינוך העירונית, וזו מגישה אותם למשרד החינוך.²⁷ בשלב זה החליטה ועדת השמות, בהתאם לסמכות המוקנית לה בתקנות, שקביעת שמות בתי הספר צריכה להיעשות בתיאום עם ועדת השמות, ובאישורה של מועצת העירייה.

סגן ראש העירייה ויושב ראש ועדת השמות יוסף חלד אימץ את גישתו של בן-ישי לנושא השמות הכפולים בעיר. הוא סבר כי מניעת כפילות שמות של רחובות ובתי ספר צריכה הייתה להיות מכוונת לא רק לעתיד אלא גם את ביטול הכפילות שנוצרה בעבר. העיקרון שהציע היה שבמקרה של כפילות יש להשאיר את שם הרחוב ולבטל את שם בית הספר, וזאת כי "שינוי שם רחובות קשור בקשיים גדולים יותר".²⁸ בדיון שהתפתח בוועדה התגבשה הסכמה כי העירייה לא תנציח באתרים השייכים לה אישיות אחת פעמיים, אלא רק בהחלטה מפורשת של מועצת העירייה. לגבי ביטול שמות כפולים קיימים הדעות היו חלוקות. בין חברי הוועדה היו שהתנגדו לגישה הרדיקלית של חלד ושל בן-ישי לגבי ביטול שמות קיימים. לגישתם צריך היה לנקוט גמישות וכי ההחלטה על ביטול שמות כפולים צריכה להתקבל אחרי בדיקה של כל מקרה לגופו. אחרים אף הביעו ספק לגבי היכולת לבטל שמות כפולים קיימים. לאחר ההסתייגויות התקבלו פה אחד ההחלטות הבאות:²⁹

א. עיריית תל אביב-יפו תימנע מכאן ולהבא מהנצחה כפולה של אישים. במקרים יוצאים מן הכלל, ובהמלצת ועדת השמות, יובאו ההצעות על תוספת הנצחה לעיון מיוחד ולהחלטה של מועצת העירייה.

ב. ועדת השמות מציעה לרשות החינוך העירונית להחליף שמותיהם של כמה בתי ספר עירוניים שיש להם שמות דומים לרחובות, שוועדת השמות והנהלת העירייה ימליצו עליהם: אהבת ציון, אחוה, אילת, אלכסנדר ינאי, בר-גורא, הגליל, הירדן,

27 חוק חינוך ממלכתי: תשי"ג – 1953, תקנות בדבר שם מוסד. התפרסם ב"ד אדר תשכ"א – 2.3.1961

28 י' חלד, ישיבת ועדת השמות לתל אביב-יפו, 7 בנובמבר 1963, עמ' 2, אעת"א 7-9(3).

29 י' חלד, ישיבת ועדת השמות לתל אביב-יפו, 7 בנובמבר 1963, עמ' 3, אעת"א 7-9(3).

הכרמל, הנגב, השרון, יאנוש קורצ'אק, יונה הנביא, מגן, מירון,
מעוז, מרגוע, נוה שאנן, צהלון, שלוח, תושיה.

כעדות לחריפותה של מצוקת המקום להנצחה המליצה הוועדה להחליף כמה שמות של טבע ונוף ושמות "סתמיים" של בתי ספר עירוניים בשמות אישים מתאימים, כשהכוונה היא לשמות של סופרים דגולים, מורים ומחנכים שיומלצו על ידי ועדת השמות. הוועדה המליצה על שלושה שמות של סופרים: ז' י' אנכי, יעקב רבינוביץ ויעקב שטיינברג, שלא ניתן היה לקרוא רחובות על שמם משום שמות של אישים אחרים בעלי אותו השם כבר הופיעו על שלטי הרחובות.

על חשיבות הנושא ניתן ללמוד מכך שלישיבה הבאה של ועדת השמות הוזמן ממלא מקום מנהל מחלקת החינוך של תל אביב-יפו, ברוך אביבי, כדי להביע הסתייגויות מההחלטה של ועדת השמות בנוגע להחלפת שמות בתי ספר בעיר. הוא טען כי בין שמות בתי ספר שהוזכרו היו כאלה שהשתרשו "ונעשו לחלק מתולדות העיר וקשה יהיה לעקורם", ביניהם 'הכרמל'. הוא גם גרס שנמצאו שמות סמליים כמו 'אהבת ציון' שמן הראוי שלא לבטלם, ושמות המתאימים לתוכן בית הספר, כמו 'תושיה', שהיה בית ספר לילדים עם לקויות. הוא הזהיר כי לא יהיה פשוט להחליף שמות שנקבעו בעבר, וגם לגבי שמות שייקבעו בעתיד יהיה צורך להתחשב בדעת הגורמים החינוכיים.

בן-ישי דרש להקפיד על העיקרון לפיו אין כפילות בהנצחה, וכפי שטען, "גם רשות החינוך העירונית חייבת לסייע בכך, ולא רק לגבי שמות שייקבעו בעתיד, אלא גם לגבי השמות שנקבעו בעבר".³⁰ בדיון הפרטני שהתמקד ב-45 שמות בתי הספר המופיעים גם ברשימת שמות רחובות העיר הציג אביבי דעה לא-מתפשרת.³¹ את השם 'אהבת ציון' יש להשאיר "משום הסמליות והמשמעות החינוכית". כן יש להשאיר את שמות 17 האישים "הקשורים בתולדות הציונות, תחיית הלשון העברית והחינוך" – ביניהם הרמב"ם, בארי, בר-אילן, הרב עוזיאל, ישראל רוקח – ואת השמות 'בר-כוכבא' ו'בר-גורא' שהם "שמות היסטוריים-לאומיים שיש להם משמעות חינוכית". הוא התנגד לשינוי השמות הגאוגרפיים 'הגליל', 'הירדן', 'הכרמל', 'הנגב', 'יבנה', 'סיני',

30 בן-ישי, ועדת השמות לתל אביב-יפו, 10 בדצמבר 1964, עמ' 2, אעת"א 7(3)-9.

31 ועדת השמות לתל אביב-יפו, 10 בדצמבר 1964, עמ' 2, אעת"א 7(3)-9.

'מודיעין' מכיוון שהם שמות "הקשורים בחבלי הארץ (ש)ראוי להשאירם". הוא גם התנגד לשינוי השמות 'מרגוע', 'שלוה' ו'תושיה' מפני שמות סמליים אלו התאימו מבחינת משמעותם לבתי הספר שנשאו שמות אלה. בפועל הביע אביבי את הסכמתו לשינוי 12 שמות מתוך 45 שברשימה: "'אלחריזי', 'אלכסנדר ינאי', 'עציון', 'צהלון', 'נוה שאנן', 'צבי שפירא', 'ארנון', 'אילת', 'מגן', 'מירון', 'מעוז', לולו (אהל)'. אביבי לא הבהיר מה היו הקריטריונים שהנחו אותו בנוגע לאילו שמות אין לשנות ואילו ניתנים לשינוי. בישיבה לא התקבלו שום החלטות אופרטיביות: המסר העיקרי מדברי אביבי היה ששינוי של שמות קיימים של בתי ספר לא יהיה מלאכה קלה, לנוכח ההתנגדות של מחלקת החינוך. הפתרון שנמצא, אפילו אם לא ברמת ההכרזה, היה תוספת שם-זיכרון לשם בית ספר שגור. ב־1965 נוסף 'גבריאלי' לשמו של בית ספר הכרמל, שנקרא באופן רשמי 'הכרמל-גבריאלי' על שמו של נחום גבריאלי (1899-1964), שהיה מנהל הסמינר למורים על שם לוינסקי בתל אביב, המפקח הראשי של מחוז תל אביב ויושב ראש המזכירות הפדגוגית לחינוך היסודי ולהכשרת מורים במשרד החינוך. בעת כתיבת שורות אלה נעשתה קריאת בתי ספר על שם דמויות מפתח של התרבות והפוליטיקה לפתרון מקובל לבעיית העדר מקום ראוי להנצחה בשלטי הרחובות בעיר. בין המונצחים בשמותיהם של מסודות חינוך עירוניים: שמעון פרס, יצחק שמיר, עמוס עוז, נעמי שמר, שושנה דמארי, עופרה חזה ויפה ירקוני.

במקביל לניסיון לבטל שמות חוזרים ונשנים טיפלה ועדת השמות גם בשמות רחובות דומים בצלצולם. בעוד ביטול שמות כפולים נועד לפנות מקום להנצחה, תיקון שמות רחובות דומים בצלצולם נועד למנוע טעויות ובלבול. כאן נדרשה החלטה של ועדת השמות כיצד יש לכתוב את שמות הרחובות כך שההבחנה ביניהם תהייה ברורה וניתן יהיה לאתר אותם במפתח שמות הרחובות של המפה העירונית. על הפרק היו שני הקבצי שמות.³² הפתרון נמצא באופן שיש לכתוב את השמות על שלטי הרחובות ובמפות.

הקבץ הראשון: כדי להבחין בין 'סמולנסקין', 'סמילנסקי' ו'סלוניםסקי' הוחלט: הרחוב שנקרא על שמו של הסופר פרץ סמולנסקין ייקרא 'רחוב פ. סמולנסקין', ובמפתח המפה יכתב באות 'ס' – סמולנסקין; רחוב 'חיים זליג

32 ישיבת ועדת השמות לתל אביב-יפו, 7 בנובמבר 1963, עמ' 5, אעת"א 7-9(3).

סלונימסקי' ייכתב בקיצור 'רחוב חז"ס', כפי שנהג לחתום. במפתח המפה יופיע השם באות 'ח'; ברחוב על שם דוד סמילנסקי ייכתב השם המלא 'דוד סמילנסקי' ובמפתח המפה ייכתב גם באות 'ד' וגם באות 'ס' – החלטה שלא ברור מדוע התקבלה בגלל הבלבול שהיא מייצרת במפת שמות הרחובות.

הקבץ השני: כדי להימנע מהבלבול בין הרחובות 'פרץ י' ל', 'פרץ חיות' ו'פרץ הירשביין' הוחלט לכתוב את השמות כך: הרחוב על שמו של הסופר י' ל' פרץ ייכתב במפתח של המפה באות 'פ'; שמו של הרחוב על שם פרץ חיות ייכתב 'רחוב צ' פ'. חיות, ללא השם הפרטי. במפתח השמות יופיע באות 'ח': 'חיות צ' פ'; הרחוב הקרוי על שמו של הסופר פרץ הירשביין ייכתב 'הירשביין פ' ובמפתח יופיע באות 'ה'.

* * *

בספטמבר 1960 היו בתל אביב-יפו 1,940 רחובות, כיכרות, גנים, סמטאות, שבילים ומדרגות, מהם 1,473 רחובות שהיה להם שם.³³ רובם המכריע של השמות היו שמות-זיכרון, מיעוטם היו שמות גיאוגרפיים או שמות סמליים. בניגוד לקודמותיה, דיוני ועדת השמות של המועצה התשיעית של תל אביב-יפו התמקדו לא בשיום רחובות כהנצחה אלא בניסיון ליצור סדר בתחום השיום בכלל ובשיום כהנצחה בפרט. את הנושא הוביל אהרן זאב בן-ישי, מזכיר ועדת השמות העירונית שהיה אחראי במידה רבה לעיצוב נוף השמות העירוני מאז מונה לתפקיד ב-1934. הוא זכה לגיבוי גורף של ראש ועדת השמות, סגן ראש העירייה יוסף חלד (מפא"י) ולתמיכה של ראש העירייה מרדכי נמיר. העניין שלהם במניעת שמות חוזרים – הם השמות הכפולים – היה נעוץ בהבנה שעם ההאטה שחלה בהתפתחותה של העיר הצטמצמו גם אפשרויות ההנצחה השמית על שלטי הרחובות. כתוצאה מההפרדה בין החלטה על אישור שם-זיכרון למציאת הרחוב שיישא את השם התמודדה ועדת השמות עם מלאי של שמות שאושרו אך לא ניתן היה למצוא עבורם רחוב מתאים. הפתרון שביקש בן-ישי היה הימנעות משמות חוזרים ונשנים, וזאת בשתי זירות של שיום. הזירה הראשונה הייתה בינעירונית. הוועדה הבינעירונית למניעת כפילות בשמות רחובות של משרד הפנים ביקשה לפתור את הבעיה

33 סקירה על שמות הרחובות בתל אביב-יפו בסוף תש"ך, אעת"א 7-9(3).

ברמת מחוז תל אביב, וזאת באמצעות תיאום בין שבע הערים במחוז. האפשרות לבטל שמות כפולים כדי ליצור מקום להנצחות חדשות הייתה אולי רצויה, אך כפי שהתברר, בהחלט לא מעשית. התיאום בנוגע לשיום רחובות ברמת המחוז גם הוא התברר כמשאת נפש בלבד: התקנות נוסחו, הרצון היה טוב, אך מליאת הוועדה הבינמחוזית לא שבה להתכנס לאחר הישיבה שבה נקבעו התקנות.

הזירה השנייה הייתה הזירה העירונית. הנושא היה מניעת שמות כפולים למוסדות עירוניים – כשבין הבולטים היו שמות רחובות ובתי ספר. המאמץ למנוע הנצחה כפולה במוסדות העירוניים נועד לשחרר מקום להנצחות ראויות שלא נמצא להן מקום בנוף השמות העירוני ולמנוע עיוותים הנובעים מהנצחת-יתר של אישים מסוימים על חשבון מי שנמנעה ממנו הנצחה הולמת. התמיכה הישירה של ראש העירייה במדיניות שנתנה לוועדת השמות סמכות להיות הפוסקת בענייני שיום כלל המוסדות בעיר הייתה משמעותית, אך הצהרת הכוונות, למרות התמיכה החד-משמעית של ראש העירייה, לא תורגמה לשורה של צעדים מעשיים לביטול הכפילות בשמותיהם של רחובות ושל בתי ספר.

הרפורמה שביקש בן-ישי לקדם בנושא השמות הכפולים לא התקדמה מעבר לניסוח עקרונות. מבחינת גופי המנהל העירוניים המעורבים בשיום, ברירת המחדל הייתה אינרציה. התנאי ההכרחי להצלחת רפורמה מהסוג שביקש בן-ישי לקדם היה תרגום של עקרונות מוסכמים למדיניות מחייבת ביצוע. הכישלון היה בתרגום. ללא הטמעת העקרונות שהוסכם עליהם במדיניות המנחה את פעילות הגופים האחראים לשיום, כל שנותר הוא כוונות טובות ללא יישום בשטח.

נספח:

**שמות כפולים בערי מחוז תל אביב
(נכון ליולי 1962, בסדר אלפביתי של השמות)**

שם רחוב	מספר ערים	שם רחוב	מספר ערים
אבן עזרא	5	ירושלים	6
ארלוזורוב	6	יהושע בן נון	3
אנילביץ	5	נחום סוקולוב	6
בורוכוב	5	חנה סנש	6
ביאליק	4	סעדיה גאון	4
בעל שם טוב	4	הרב עוזיאל	4
בר כוכבא	5	רבי עקיבא	4
גולומב	5	פינסקר	3
דוד המלך	4	הפלמ"ח	6
האר"י	5	פנקס	4
הגדוד העברי	4	הרב קוק	5
ההסתדרות	5	אליעזר קפלן	5
הרצל	4	כצנלסון	6
החשמונאים	5	קרן קיימת	4
המעפילים	6	רמב"ם	7
ה'הגנה'	6	רש"י	5
השומר	7	שלום עליכם	3
וייצמן	6	רוטשילד	3
ז'בוטינסקי	6	דוד רמז	6
טרומפלדור	4	יצחק שדה	5
טשרניחובסקי	3	דוד שמעוני	4
יהודה הלוי	5	זלמן שניאור	3

שיפור העיר: המועצה התשיעית 1960-1965

הדיון בשאלת שיפור פניה של תל אביב החלו בטרם מלאה לתל אביב עשרים שנה. ב-1921 הוכרזה תל אביב כמועצה מקומית. התלונות על הזנחה ועל הצורך הדחוף לשפר את פניה, דמותה וצבינה של השכונה הנעשית לעיר הופיעו כבר ב-1925. בכתבה בידיעות עירית תל אביב שדנה במצבה החיצוני של העיר. הטענה ששיקפה דעה מקובלת הייתה כי "שפור העיר נשאר על הנייר",¹ והראיה: אף על פי שקיים חוק כי חזיתות הבתים ברחובות ראשיים חייבות להיות אחידות, הוועדה לבניין ערים לא אכפה זאת. לדעת הכותב הדבר היה ביטוי לחולשת העירייה.² שאלת 'שפור העיר' נותרה על סדר היום הציבורי. לקראת כינון העירייה החדשה ב-1928, לאחר שובו של מאיר דיזנגוף לפוליטיקה העירונית, הוא הציע לייסד "חברה שתשגיח על שפור העיר: נטיעות, פרחים, ניקיון ושקט".³ הנושא נותר על סדר היום העירוני בשנים שלאחר מכן. יובלות העיר שצוינו ב-1929 וב-1934 עוררו דיון נמשך בשאלת אופייה וצבינה של העיר החוגגת את ימי הולדתה: ימי הולדתה הם הזדמנות לחשבון נפש שיכול להביא לתיקון. הדבר היה בעל משמעות מיוחדת בעת של התפתחות מואצת של העיר המשנה את פניה בעקבות תנופת בנייה וצמיחה

1 ידיעות עירית תל אביב, 15 בדצמבר 1925, עמ' 21.

2 שם, שם.

3 הארץ, 18 בפברואר 1928, עמ' 3.

כלכלית ודמוגרפית. בראשית שנות ה-30 פרסם ביטאון העירייה ידיעות עירית **תל אביב** מאמרים שבהם הציגו אזרחים בעלי שם הצעות בנוגע לשיפור פני העיר ודמותה.

'שפור העיר' היה מטרייה רחבה שמתחתיה התקבצו נושאים שונים: החל מהיבטים אדריכליים של העיר הנבנית על החולות ועד התנהגות תושביה. התביעה ל'שיפור העיר' התבטאה בהקעת הליקויים ובדרישה לתקן אותם. דיזנגוף הוטרד מהעדר הניקיון בעיר. שלמה זלצמן הוטרד מהעדר "נימוסים אלמנטריים", שהתבטא בזריקת קליפות, פיצוח גרעינים ברשות הציבור, רעש וצעקות.⁴ הוא הצביע על כך שבעיר אין שירותים ושעונים ציבוריים, ורוכלים מוכרים את מרכולתם בכניסה לבתי הספר. ביאליק היה גם הוא מוטרד מהליקויים, ובמאמר שפרסם בביטאון העירייה מנה בין היתר את העדרן של הגינות הציבוריות, צורתם החיצונית של הבניינים ומצבו העגום של חוף הים.⁵ ביאליק כתב על הנדרש "לשכלולה של תל אביב". מהנדס העיר יעקב שיפמן (בן-סירה) הציג מה שכינה "תשפירי העיר" והתכוון לתכנון האדריכלי של כיכר דיזנגוף וחוף הים.⁶ בנובמבר 1934 פרסם ראש העירייה מאיר דיזנגוף מאמר ארוך ומפורט בביטאון העירייה בכותרת "על תל אביב ואורחות חייה".⁷ במאמרו לא חסך ראש העירייה את שבטו מהעיר שכינה אותה "עיר פרועה". הוא ביקר את אי הניקיון ואי הדייקנות, את הזלזול בשמירה על פרחים ובנטיעות כמו גם בהלכות צניעות בפרהסיא.

ברמה אחת של הדיון היו הליקויים שחובה לטפל בהם. ברמה אחרת הייתה השאלה כיצד ימוסד הטיפול בנושא. בישיבת המועצה שנערכה במרץ 1929, שבועות ספורים לפני שתל אביב ציינה 20 שנה להקמתה, דיווח דיזנגוף שנוסדה ועדה לשיפור העיר במטרה להשפיע על התושבים שישמרו על הניקיון בעיר.⁸ דיזנגוף ביקש להקים ועדה ציבורית שישתתפו בה גם נציגי העירייה. הוא הציג את עצמו כנציג העירייה בוועדה זו. חבר המועצה אברהם זברסקי, נציג סיעת ההסתדרות, הציג לכונן ועדה מטעם העירייה. לעומתו הציג חבר

4 ש' זלצמן, "הבו מועצה לשיפור העיר!", ידיעות עירית תל אביב, 15 בינואר 1933, עמ' 16.
5 ח' נ' ביאליק, "מה לעשות לשכלולה של תל אביב?", ידיעות עירית תל אביב, 16 באוקטובר 1932, עמ' 22.
6 י' שיפמן, "תשפירי העיר", ידיעות עירית תל אביב, 15 בנובמבר 1934, עמ' 12.
7 מ' דיזנגוף, "על תל אביב ואורחות חייה", ידיעות עירית תל אביב, 15 בנובמבר 1934, עמ' 13-16.
8 הארץ, 18 במרץ 1929, עמ' 1.

המועצה סעדיה שושני להקים ועדה חיצונית לעירייה שחבריה יהיו תושבי העיר. בהצבעה שנערכה לא הושגה הכרעה, והוחלט להעביר את נושא הוועדה לדין הוועד הפועל, וכך ירד הנושא, לעת עתה, מסדר היום.

במאמר שכתב שלמה זלצמן **בידיעות עירית תל אביב** בינואר 1933 הוא דרש: "הבו מועצה לשיפור העיר!"⁹ הוא הציע מועצה ציבורית של אזרחי העיר שתהיה נפרדת ממוסדות העירייה. בין השאר המליץ לגייס למועצה זו מועמדים שלא נבחרו למועצת העירייה. ביאליק סבר שהעירייה היא שצריכה הייתה לקדם את העניין "ולהדריך את דעת הקהל. אחרי כן יבואו המתנדבים"¹⁰. במאמרו "על תל אביב ואורחות חייה" הציע דיזנגוף לייסד בעיר מועדון ציבורי שלא יעסוק בנושאים פוליטיים ומפלגתיים, ויתמקד בשאלות עירוניות בלבד. משימתו של המועדון תהיה להביא ל"תקון כל ליקוי חומרי, רוחני ומוסרי בעיר, בסדרי החיים הציבוריים והסוציאליים של התושבים וביחסיהם ההדדיים"¹¹. כן יעסוק המועדון ב"שפור העיר", כשבין אלה: "תעמולה להרבות בנטיעות, ייפוי חזיתות הבתים, תעמולה לניקיון ומלחמה ברעש". בחזונו דיזנגוף ראה מועדון שייוסד על ידי אזרחי העיר ויהיה "מוסד מרכזי לתקנת העיר ותושביה ולחינוך הדור הצעיר ברוח של משמעת ציבורית, חברתית ולאומית".

המועצה ה־9: 1960-1965

חזונו של דיזנגוף נותר על הנניר שהודפס עליו. הוועד שהציע לא הוקם. ב־1935 נפטר דיזנגוף, ויורשו, ישראל רוקח, לא קידם את נושא 'שיפור העיר' כחזון עירוני של 'תיקון כללי' הדורש גיוס של תושבי העיר, או למצער אנשי שם ביניהם. ההתמודדות עם רצף משברים: המרד הערבי הגדול, מלחמת העולם השנייה, מאבק היישוב היהודי בממשלת המנדט ומלחמת העצמאות לא סייעה למקם את 'שיפור העיר' במקום גבוה על סדר היום של עיריית תל אביב. המונח 'שיפור העיר' ירד כמעט לחלוטין מסדר היום של הדיון הציבורי בתל אביב. לעומת זאת מופיע המונח בהקשר של פיתוח תשתיות של ובערים

9 ש' זלצמן, "הבו מועצה לשיפור העיר!", **ידיעות עירית תל אביב**, 15 בינואר 1933, עמ' 16.
10 ח' נ' ביאליק, "על שכלול תל אביב", **ידיעות עירית תל אביב**, 15 ביוני 1934, עמ' 51.
11 מ' דיזנגוף, "על תל אביב ואורחות חייה", **ידיעות עירית תל אביב**, 15 בנובמבר 1934, עמ' 13-16.

אחרות, כמו פתח תקווה וחיפה.¹² המונח מופיע שוב בהקשר העירוני בתל אביב עם כינוס המועצה ה-7 לאחר ניצחוננו של ישראל רוקח, איש הציונים הכלליים, בבחירות שנערכו בנובמבר 1950. עם כינון המועצה בראשית 1951 הוקמו גם הוועדות, ביניהן "ועדת שפור העיר" בראשות שמעון מלאחי, איש תנועת החרות ותושב שכונת התקווה.¹³ ההתייחסות הפומבית היחידה לפעילותה של ועדה זו הייתה בידיעה על ביקור שערכה במאי 1951, חודשים ספורים לאחר כינונה, בכרם התימנים, שם נפגשה עם נציגי התושבים שהציגו את דרישותיהם מהעירייה.¹⁴

נושא 'שיפור העיר' כמאמץ מכונן לתקן את ליקוייה של העיר לא היה על סדר היום העירוני של נבחר הציבור בתקופת כהונתו של חיים לבנון, שהחליף את רוקח לאחר שהאחרון מונה לשר הפנים בממשלת ישראל. הנושא נותר על סדר היום העירוני של החברה האזרחית. ב-1953 נוסדה אגודה בשם 'שפר' – ראשי תיבות של "שיפור, פיתוח, רווחה" על ידי מספר "משוגעים לדבר", אזרחי העיר שהרגישו כי "משהו בעיר זקוק לטיפול וטיפול".¹⁵ הרעיון המנחה היה לקדם "רווחה לעיר בעזרת אזרחיה ויוזמתם". חברי האגודה נדרשו לשלם דמי הצטרפות בסך 10 ל"י ודמי חבר חודשיים בסך לירה אחת, סכום לא זניח באותה תקופה. במסגרת האגודה הוקמו שתי ועדות, האחת לטיפול בתברואה והשנייה לשינוי פני העיר. בין מייסדי האגודה היה גם מהנדס העירייה משה עמיעוז (רויטמן). אלא שהאגודה חדלה לפעול בלי שהשאירה חותם על העיר ועל הדיון הציבורי על העיר.¹⁶ בשלהי העשור נוסדה 'האגודה למען תל אביב-יפו'. בראשה עמד המהנדס יעקב אור, ובין חבריה העיתונאי אורי קיסרי ויוסף לם, שהיה חבר הכנסת הראשונה מטעם מפא"י, שופט בית המשפט המחוזי וסגן נשיא 'בני ברית'. במרץ 1959, בעת שתל אביב ציינה יובל 50 לייסודה, ערכה האגודה מסיבת עיתונאים בה דרשה לחוקק חוקים שיאפשרו לדרוש שיפור חזיתות בתים בעיר ויצירת קרן להלוואות – "קרן המיליון" – למטרת שיפור חזיתות הבתים בעיר.¹⁷ עיתוי הקמת האגודה לא היה מקרי. השנה הייתה לא רק שנת יובל, שהיא שנה של סיכומים והערכות

12 על פתח תקווה: המשקיף, 1 בינואר 1942, עמ' 3.

13 חרות, 26 בפברואר 1951, עמ' 1.

14 הארץ, 27 במאי 1951, עמ' 3.

15 מ' מייזלס, "פלוני התלונן: ראיתי גדר כפופה!...", מעריב, 19 בנובמבר 1953, עמ' 2.

16 מ' עמיעוז, מכתב למערכת הארץ, 9 במרץ 1959, עמ' 2.

17 חרות, 6 במרץ 1959, עמ' 8.

על מה שהושג ועל מה שנדרש, אלא גם שנת בחירות לראשות העירייה, בעת שלסיכומים והערכות אלה היה הקשר פוליטי ברור.

בעקבות הבחירות העירוניות שנערכו בנובמבר 1959 החליף מרדכי נמיר, ראש רשימת מפא"י, את חיים לבנון, איש הציונים הכלליים. מרדכי נמיר היה מזכיר ההסתדרות (1950-1955) ולאחר מכן היה שר העבודה בממשלת ישראל. בנאום שנשא במועצת העירייה עם היבחרו לראש העירייה הציג את קווי היסוד של המדיניות שביקש לקדם והצהיר על "דאגה מתמדת לפיתוח העיר".¹⁸ דבריו במועצה קיבלו משמעות קונקרטית יומיים אחר כך בעת ביקור שערך בפברברי יפו כדי ללמוד על מצב הסניטציה ברחובות ובחצרות, כך לשון הדיווח.¹⁹ לאחר כניסתו לתפקיד ראש העירייה מינה נמיר את סגנו אליעזר שכטר להיות אחראי לשיקום יפו והשכונות.²⁰ לשם קידום הפיתוח העירוני הקים נמיר "ועד מייעץ לענייני פיתוח העיר", שחבריו היו ראש העירייה, נציגי הסיעות השונות במועצת העיר, חברי ועדת בניין ערים ופקידי מנהל ההנדסה ובראשם מהנדס העיר. סדר היום של הישיבה הראשונה של הגוף המייעץ היה תוכנית האב של תל אביב-יפו. כפי שהסביר נמיר בדברי הפתיחה שלו, הוועד היה חידוש בחיי העיר: לא מדובר היה בוועד בעל סמכויות ביצוע או חקיקה, אלא גוף מייעץ שנועד לסייע בגיבוש מדיניות.²¹

במקביל לכינונו של הוועד המייעץ לפיתוח העיר קידם נמיר הקמת מועצה ציבורית לשיפור העיר (או לשיפור דמות העיר, כפי שהיא מכונה לעתים) שתכלול נציגים של מועצת העירייה והמנהל העירוני לצד אנשי ציבור המעידים על עצמם "כי הם אוהבים את תל אביב".²² הדגם ההיברידי של נמיר היה זהה לזה שהציע מאיר דיזנגוף ב־1929. בין אנשי הציבור היו אנשי שם מתחומי העיתונות, הספרות, האמנות והאדריכלות: חיים גמזו ומשה שמיר, אריה אלחנני וג'ניה אברבוק, ראובן רובין, גבריאל צפרוני, נתן דונביץ ואורי קיסרי, אנדה עמיר ויוסף לם. במכתב ההסכמה שלו למינוי לחבר המועצה הציבורית כתב משה גולדמן:

18 **שערים**, 14 בדצמבר 1959, עמ' 4.

19 **שערים**, 14 בדצמבר 1959, עמ' 4.

20 מ' מייזלס, "יפו תעבור 'ניתוח פלסטי' לשיפור צורתה", **מעריב**, 7 בינואר 1960, עמ' 7.

21 מ' נמיר, ישיבה מס' 1 של הוועד המייעץ לענייני פיתוח העיר, 19 באפריל 1960, עמ' 1, אעת"א 007-016-0036.

22 א' כינרת, "איך נציל את תל אביב", **למרחב**, 17 ביוני 1960, עמ' 7.

הנני מתכבד לתת בזה את הסכמתי לכך ואשמח מאד אם יעלה בידי לתרום להנצחת פעולותיה של המועצה הנדונה, כי מרגיש אני את עצמי כאזרח מושרש בהחלט לאחר היותי כאן למעלה מ-27 שנה, המעוניין לראות בפריחת עירנו האהובה עלי מאוד.²³

גם אם הדבר לא נמסר במפורש, ההשראה להקמת המועצה הציבורית הייתה 'האגודה למען תל אביב-יפו' שהוקמה כשנה קודם לכן כשדולה למען קידום שיפור העיר. הקשר היה גם אישי: חברי המועצה הציבורית המהנדס יעקב אור, העיתונאי אורי קיסרי והשופט יוסף לם היו מראשי האגודה. כפי שהסביר מרדכי נמיר בנאום שנשא בישיבתה הראשונה שהתקיימה ביוני 1960, המועצה הציבורית נועדה לשלב ולשתף אנשים שאינם נושאים במשרות ציבוריות אך מחויבים לעיר ולרווחתה בעיצוב מדיניות העירייה.²⁴ הקמת המועצה הציבורית הייתה המשך ליוזמות דומות לשיתוף ציבור שנקטה העירייה בנושאים כמו קידום האוניברסיטה ופתרון הבעיות התברואתיות בעיר.

במועצה הציבורית היו 31 חברים (ראוי לציון שזה גם מספר חברי מועצת העיר): 7 חברי מועצת העירייה, מהם שלושה סגני ראש העירייה, ו-24 אנשי ציבור שמינה ראש העירייה. הרכב המועצה הציבורית שיקף את רעיון השילוב שקידם ראש העירייה: אנשי ציבור ידועים יותר ופחות לצד חברי מועצה ואישי מפתח במנהל העירוני. נמיר לא היה חבר במועצה הציבורית. יושב ראש המועצה היה סגן ראש העירייה (מפא"י) אליעזר שכטר, שהיה הממונה על פיתוח יפו והשכונות. הישיבה הראשונה הייתה אירוע התנעה.²⁵ לאחר דברי הפתיחה של מרדכי נמיר נישאו שני נאומים מרכזיים שהציגו את ליקויי העיר במגוון של תחומים והציעו פתרונות אפשריים. הנאום הפותח היה של מבקר האמנות והתיאטרון חיים גמזו, שפירט בנאומו רחב היריעה "שיפור דמות העיר"²⁶ כיצד היה רוצה לראות את תל אביב מבחינה חזותית. הוא הרחיב

23 מ' גולדמן לעיריית תל אביב, 9 ביוני 1960, אעת"א 007-016-0034.

24 מ' נמיר, ישיבה 1 של המועצה הציבורית לשיפור העיר, 14 ביוני 1960, עמ' 1, אעת"א 007-016-0038.

25 א' כינרתי, "איך נציל את תל אביב", למרחב, 17 ביוני 1960, עמ' 7.

26 ח' גמזו, "שיפור דמות העיר", אעת"א 007-016-0038.

את הדיבור על "נופה של עיר מודרנית" וגם הציע הצעות קונקרטיות כיצד יש לקדם את הנושא בקרב הציבור, כמו הקמת ועדות ברבעים השונים ופעילות חינוכית בבתי הספר. לאחריו הרצה הסופר משה שמיר על הלכות ונימוסים ברשות הרבים של העיר. הוא אבחן את תל אביב כ"ג'ונגל של רעש, צעקות, ריצה ובהלה".²⁷ הוא קרא לחיזוק תנועות הנוער. רעיון מקורי היה להקדיש ימים מיוחדים בשנה למלצרים, זבניות, טלפוניסטים ופקידים המספקים שירות אדיב לציבור.

שכטר דיווח כי מושקעים מאמצים בטיהור שפת הים וכי העירייה הגיעה להסכם עם הממשלה על הקמת חברה לפיתוח העיר העתיקה ביפו. בנוסף החלו להתקין מספרים מוארים על חזיתות בניינים והוחל ב"מבצע אביב" במטרה לנקות את העיר ולחנך את האזרחים לשמור על הניקיון. בנוסף מטפלת הנהלת העירייה בהסדרת הרוכלות בעיר. מהנדס העיר משה עמיעז טען כי מה שיקבע את אופייה ויופייה של העיר הוא משטר וסדר.²⁸ יוסף לם יצא נגד הבנייה הבלתי חוקית בעיר ועל אי ביצוע צווי הריסה. הוא הדגיש כי החינוך לאזרחות טובה מתחיל בבית הספר.²⁹ בין שאר הצעותיה הציעה אנדה עמיר לפעול לחיסול הרעש ליד בתי האמנות בעיר.³⁰ קצפה יצא על נהגי המוניות המחכים בחזית היכל התרבות ומכריזים בקולי קולות על היעד שאליו הם נוסעים.³¹ מהנדס העיר וראש העירייה התייחסו להזנחת חזיתות הבתים ולצורך הדחוף לטפל בכך.³²

לאחר כינוס המועצה הציבורית הוקמו ארבע ועדות משנה לטיפול בבעיות השונות שהמועצה נועדה לעסוק בהן:³³

- 27 א' כינרתי, "איך נציל את תל אביב", למרחב, 17 ביוני 1960, עמ' 7.
- 28 מ' עמיעז, ישיבה 1 של המועצה הציבורית לשיפור העיר, 14 ביוני 1960, עמ' 2, אעת"א 007-016-0038.
- 29 י' לם, ישיבה 1 של המועצה הציבורית לשיפור העיר, 14 ביוני 1960, עמ' 3, אעת"א 007-016-0038.
- 30 א' אמיר, ישיבה 1 של המועצה הציבורית לשיפור העיר, 14 ביוני 1960, עמ' 3, אעת"א 007-016-0038.
- 31 א' כינרתי, "איך נציל את תל אביב", למרחב, 17 ביוני 1960, עמ' 7.
- 32 מ' נמיר, ישיבה 1 של המועצה הציבורית לשיפור העיר, 14 ביוני 1960, עמ' 4, אעת"א 007-016-0038.
- 33 א' שכטר לחברי המועצה הציבורית, 14 ביולי 1960, אעת"א 007-016-0034.

1. ועדה לשיפור ההליכות והנימוסים בעיר;³⁴
2. ועדה לנוחיות האזרח ברשות הרבים;³⁵
3. ועדה לשיפור הרחוב;³⁶
4. ועדה לשיפור הכיכרות והגנים.³⁷

מזכיר המועצה הציבורית היה המשורר והפובליציסט אדר קיסרי (בנו של אורי קיסרי), שכיהן גם כמזכיר הוועדות שפעלו במסגרת המועצה הציבורית. כפי שניכר ממינועו הסיקור התקשורתי של פעילות המועצה הציבורית וועדותיה השונות, הרי שבניגוד להתלהבות שליוותה את כינונה היא לא הטביעה את חותמה על הדיון הציבורי בעיר ובדרוש שיפור בה. ישיבת המליאה של המועצה הציבורית ביוני 1960 הייתה הראשונה והאחרונה מסוגה. בשנים שלאחר מכן התפצלה פעילות המועצה בין הוועדות השונות. כינונה של המועצה הציבורית היה ביטוי לחזון של ראש העירייה על שילוב הציבור בקידום אינטרס ציבורי. מובן שלא מדובר היה בציבור הרחב, אלא באישי ציבור שיש להם תפקיד ייצוגי. אך למעט ישיבה אחת שהתקיימה במשרדו באוגוסט 1962, ראש העירייה לא נטל חלק פעיל בדיוני המועצה הציבורית והוועדות השונות; תפקיד זה היה שמור לסגנו, אליעזר שכטר, שהיה מופקד גם על יפו והשכונות. כפי שהתברר, רבים מ'אנשי הציבור' שהיו חברים במועצה לא טרחו להגיע לישיבות הוועדה שעסקה בשיפור הרחוב (או הכיכרות); בהקשר זה ראוי לציון נחום גוטמן, שהקפיד להשתתף בישיבות ובסיורים של הוועדה.

34 חברה היו: יוסף בורשטיין, א. בייליס, יעקב גוטמן, נ. גולדשמידט, ש. דניאל, י. לם, אנדה עמיר, אורי קיסרי, ב. שחר, משה שמיר.

35 סגן רה"ע א' בויאר, סגן רה"ע מ' גולדשטיין, סגן רה"ע יוסף חלה, נתן דונביץ, גבריאל צפרוני, דוד שיפמן, ד"ר ב' קשיפוב.

36 ג'ניה אברבוך, יעקב אור, נחום גוטמן, משה גולדמן, י. ליפוביץ, א. מזור, דוד שיפמן, אברהם שכטרמן.

37 אריה אלחנני, נחום גוטמן, חיים גמזו, ז. דנציגר, א. לרנר, הלל עומר, ראובן רובין, סעדיה שושני.

הוועדה לשיפור ההליכות והנימוסים בעיר

אליעזר שכטר גרס כי 'שיפור העיר' לא היה מוגבל אך ורק לשיפור המראה החזותי שלה:

לא רק לכלוך, מגרש גרוטאות, חזית בית מתקלפת, אלא גם גסות, קשיחות, אדישות וצעקות מכערות את הנוף וממאיסות את העיר על תושביה.³⁸

הוועדה להליכות ונימוסים בעיר ביטאה את השאיפה לשפר את דפוסי ההתנהגות של אזרחי העיר ואת היחס לאזרח מצד ספקי השירות בעיר. הביקורת על חוסר הנימוס ועל גסות ההליכות של תושבי העיר הייתה חלק מהביקורת שהטיחו מבקריה של העיר כבר בראשית שנות ה-30. הביטוי שעלה בהקשר זה היה "עיר לבנטינית" שהפרהסיה שלה מתאפיינת באי-סדר ובחוסר נימוס במגע הבינאישי. מבחינת אליעזר שכטר, יושב ראש המועצה הציבורית, מיוזג הגלויות והצורך "ללכד את הציבור המגוון לחטיבה אחת" דרשו ללמד את הציבור את "מידת הסבלנות, הריסון, האדיבות ויחס של רצון טוב, במילה אחת: לשון הנימוסים, שהיא קודם כל לשון רשות הרבים".³⁹

בראש הוועדה שהוקמה בהתאם להחלטות מליאת המועצה הציבורית לשיפור העיר עמד השופט יוסף לם. כבר בדיון שהתקיים במליאת המועצה הציבורית הוא הצביע על הדרוש תיקון. בניגוד לוועדות האחרות, פעילותה של ועדה זו לא דרשה תקציבים רבים ולא נסמכה על שיתוף פעולה עם מחלקת ההנדסה העירונית הממונה על תשתית ופיתוח העיר או עם מחלקות ייעודיות כמו הרשות לפיתוח יפו. הוועדה הייתה פעילה בשנים 1961-1963. עיקר עשייתה היה בניסוח המלצות ופעילות הסברה בקרב עם ארגונים וחברות בניסיון להביא להעלאת מודעות השירות ולהשפיע על התנהגות מספקי השירות לציבור.

38 א' שכטר בפגישה עם נציגי שרות האוטובוסים 'דן', 8 בינואר 1962, אעת"א 007-016-038.

39 שם, שם.

בישיבה שנערכה בשלהי דצמבר 1961 ניסחה הוועדה מספר המלצות ליו"ר המועצה הציבורית, סגן ראש העירייה אליעזר שכטר.⁴⁰ המלצות אלו היו בתחום ההסברה, אך כללו גם המלצות בנוגע לאכיפה. בנושא "שיפור ההליכות והנימוסים בבתי ההארכה והמסעדות בעיר" המליצה הוועדה על הוצאת עלון מצויר ובו הנחיות "בשטח ההליכות" שיופץ בקרב עובדי בתי המלון. כן המליצה הוועדה כי יו"ר המועצה הציבורית יורה לפקחי העירייה להדק את הפיקוח על ניקיון הבישול, ניקיון המלצרים ולבושם, ואם יהיה צורך, לשלול את רישיון המסעדה. בנוגע ל"נימוסי נסיעה מקובלים" המליצה הוועדה ליושב ראש המועצה הציבורית כי לפני שיקבלו את רישיון האופניים יקבלו רוכבי האופניים דפי הסבר עם הנחיות בנוגע ל"נימוסי נסיעה מקובלים". קו אחר של פעולה היה מפגשי הסברה עם נציגי מגזרים רלוונטיים. המפגש המתועד הראשון היה במרץ 1961 עם נציגי חברת 'דן'.⁴¹ בפגישה סוכם כי תיערך מסיבה לכלל נהגי 'דן' בהשתתפות ראש העירייה או סגנו שתשמש כקבלת פנים שבה תיעשה פניה לשיפור הנימוסים. כן סוכם כי חברת 'דן' תשתדל לפתוח סמינרים לכרטיסנים חדשים לשיפור הנימוסים, וייקבע מבצע של 'שבוע הנהג האדיב'. כפי שנקבע, לאחר שחברת 'דן' תאשר עקרונית את הסיכום היא תפעל יחד עם הוועדה "לשיפור הנימוסים" לביצוע ההחלטות. באפריל התקבלה החלטה להיפגש גם עם נציגי ארגון המוניות לדון ב"שיפור נימוסי נהגי המוניות בעיר".⁴²

הפגישה עם נציגי חברי 'דן' הייתה בראשית ינואר 1962. כפי שהסביר שכטר בדברים שנשא למשתתפים, הסיבה לכך שהיה זה המפגש הראשון מסוגו שהעירייה ערכה הייתה שחברי הקואופרטיב לא רק משרתים מדי יום בכ-600,000 אזרחים מכל השכבות והגילים, אלא שהם "ציבור מאורגן ומלוכד בעל משמעת".⁴³ הפגישה עם נהגי המוניות בתל אביב, נציג משרד התיירות ונציגי ההסתדרות הוגדרה כ'כנס הסברה'. היא התקיימה בתחילת מרץ 1962. בדבריו הציג שכטר את נושא שיפור העיר ואת פעילות הוועדה

40 ישיבת הוועדה לשיפור ההליכות והנימוסים בעיר, 27 בדצמבר 1961, אעת"א 007-016-0038. הפגישה של הוועדה עם שכטר התקיימה כחודשיים לאחר מכן, ב-28 בפברואר 1962: אעת"א 007-016-0034.

41 סיכום פגישה של ועדת י' לם עם נציגי 'דן' ב-22 במרץ 1961, אעת"א 007-016-034.

42 א' קיסרי לחברי הוועדה לשיפור ההליכות והנימוסים בעיר, 24 באפריל 1961, אעת"א 007-016-0034.

43 אליעזר שכטר בפגישה עם נציגי 'דן', 8 בינואר 1962, עמ' 3, אעת"א 007-016-038.

לשיפור ההליכות והנימוסים.⁴⁴ הוא הודיע כי לצורך בירור תלונות תותקן מאחורי מושב הנהג לוחית בשלוש שפות ובה מידע כיצד ניתן להגיש תלונה על הנהג. מזכיר ארגון בעלי המוניות שליד מועצת פועלי תל אביב-יפו מסר כי נהגי המוניות נכונים להיענות למבצע לשיפור הנימוסים של העירייה, אך ציין כי חשוב שגם הנוסעים יסייעו במילוי המשימה. ימים ספורים לאחר הכנס נשלחו 1,000 לוחיות לארגון בעלי המוניות לחלוקה בקרב חבריו:

אנו בטוחים כי תדאגו לכך שהלוחיות הנ"ל תוצבנה בכל מוניות חברי ארגונכם, במטרה לשפר את היחסים בין הנהג לבין הנוסע, ובזאת לתרום לשיפור הליכותיו של כלל ציבורנו העירוני.⁴⁵

על פי התיעוד הקיים, הוועדה לשיפור ההליכות והנימוסים התכנסה בפעם האחרונה בדצמבר 1963. על מידת העניין הפוחת של חברי הוועדה ניתן ללמוד מכך שרק ארבעה מעשרת חברי הוועדה נטלו חלק בישיבה. משה שמיר ואנדה עמיר, שנשאו דברים נכוחים בכינוס ההתנעה של המועצה הציבורית לשיפור העיר בנושא ההליכות והנימוסים בעיר, נעדרו מהישיבה. בפועל, מעבר לישיבת ההתנעה של המועצה הציבורית לא ניתן לגלות כי תרמו תרומה כלשהי לפעילות הוועדה שהתמקדה בנושאים שהתריעו עליהם.

מטרת הישיבה הייתה לגבש המלצות לקראת ישיבת המליאה של המועצה הציבורית שאמורה הייתה להתכנס. ההמלצות התמקדו במיסוד של פעולה חינוכית לקידום שיפור ההליכות והנימוסים בעיר. הצעה אחת הייתה להקים "ליגה לטיפול העיר ונימוסיה" שחבריה יגויסו למשימות שונות:

למשל: פלוני, פנסיונר, יטיף באזור מגוריו לשמירה על הנקיון; או: חוליית חברי ליגה תיסע מדי פעם בקווי האוטובוסים השונים, עם סימן היכר על דש הבגד, ותעיר לנהג או לנוסעים שיגלו חוסר אדיבות (פעולה כזו תפורסם בעיתונות וברדיו); או: חנווני, חבר בליגה, יתלה בחנותו שלט המעיד על חברותו בליגה והדבר,

44 כנס הסברה לשיפור הנימוסים עם נהגי המוניות בתל אביב, 6 במרץ 1962, אעת"א 007-016-034.

45 א' קיסרי לנתנאל, 14 במרץ 1962, אעת"א 007-016-034.

כמובן, יחייבנו מבחינת האדיבות ומבחינת טיפוח צורת חנותו והניקיון סביבה.⁴⁶

בין פעולות החינוך שהמליצה הוועדה היה קמפיין בקרב תלמידי בתי הספר שיכלול "דברות" שיודפסו על עטיפות המחברות וספרי הלימוד, כמו: "על עטיפת המחברת לחשבון יופיע בקביעות: כיצד שואלים 'מה השעה', על עטיפת המחברת למולדת: 'כיצד מקבלים אורח', וכו'".⁴⁷ פעילות זו תהיה באחריות מחלקת החינוך העירונית. כן הציעה הוועדה להדפיס "דברות דומות" על שקיות ועל מעטפות. בנוסף הוצע לקדם פעולות חינוך באמצעות הרדיו והקולנוע (בתקופה זו עדיין אין שידורי טלוויזיה בישראל): פינה קבועה בפינת הנוער ברדיו, פינה שבועית ברדיו למבוגרים וסרטונים קצרים שיוקרנו בבתי הקולנוע.

ההמלצות גובשו לקראת כינוס מליאת המועצה הציבורית, אלא שזו לא התכנסה, וההמלצות נותרו על הנייר בלבד. הרשימה המפורטת הייתה הפעילות המתועדת האחרונה של הוועדה לענייני הליכות ונימוסים בתל אביב.

שיפור המרחב הציבורי

בעוד הוועדה שהופקדה על תחום ה"הליכות ונימוסים" עסקה בנושא בעל אופי חינוכי מובהק, שלוש הוועדות האחרות – הוועדה לנוחיות האזרח ברשות הרבים; הוועדה לשיפור הרחוב והוועדה לשיפור הכיכרות והגנים – עסקו בנושאים הנוגעים לחזות העיר שיש להם אופי הנדסי-תכנוני ושלטיפול בהם נדרש שיתוף פעולה הדוק עם גופים בעירייה המופקדים על תחומים אלה. תפקיד הוועדות היה לייעץ ולסייע בהתוויית מדיניות שתוצא אל הפועל על ידי הגופים המופקדים, ובראשם רשות הפיתוח שהקים נמיר מיד לאחר שנכנס לתפקידו ומחלקת ההנדסה של עיריית תל אביב. סגן ראש העירייה אליעזר שכטר, יושב ראש המועצה הציבורית, קידם במרץ את נושא שיפוץ הבניינים ברחובות הראשיים ביפו מיד לאחר שנכנס לתפקידו כאחראי ליפו

46 ישיבת הוועדה לשיפור ההליכות ונימוסים, 9 בדצמבר 1963, אעת"א 007-016-038.

47 שם, שם.

והשכונות.⁴⁸ במרץ 1960 היו ברשימה 79 בניינים.⁴⁹ פעולת השיפוץ נעשתה בשיתוף פעולה עם חברת 'עמידר'. בנוסף עסקה מחלקת ההנדסה בתכנון ובניית מזרקות ביפו.⁵⁰

ועדות המשנה של המועצה הציבורית לשיפור העיר התמנו ביולי 1960, אך פעילותן של שלוש הוועדות המופקדות המרחב הציבורי החלה רק בראשית 1961, בשלב שבו פעילות שיפור פניה של יפו כבר הייתה בעיצומה. מתברר כי הוועדה "לנוחות האזרח ברשות הרבים" התכנסה פעם אחת בלבד, במרץ 1961. היחידי מבין אנשי הציבור החברים בוועדה שנבחר היה העיתונאי גבריאל צפרוני. במרכז הישיבה הונח דו"ח על פעילויות בנושא שיפור נוף העיר והניקיון במרחב הציבורי.⁵¹ מנהל המחלקה ליפו ולשכונות דיווח על שיפוץ רציף העלייה השנייה ביפו, הקמת מזרקה בשדרות ירושלים. כן נמסר על בניית מזרקה ליד תחנת רכבת מרכז ותכנון מזרקה בכיכר מילאנו. נציג מחלקת התברואה דיווח על הכשרת חוף הים לקראת עונת הרחצה, חברת 'דן' הסכימה לדאוג לניקיון האוטובוסים. סגן ראש העירייה גולדשטיין מסר כי הורחקו מאות רוכלים ללא רישיון מרחובות העיר וייעשה מאמץ לדאוג לצורתן החיצונית של עגלות הרוכלים בעלי רישיון. כן הודיע על תוכנית להחליף אלפי פחי אשפה פתוחים בפחים סגורים וכי חולקו לתושבי העיר 10,000 גלויות מבוללות כדי לפנות לעירייה בבקשות או בתלונות.

יש להניח כי בגלל העדר אנשי ציבור בישיבה קיבל הדיון אופי של דו"ח פעילות בלבד, ללא דיון עקרוני בהצעות וברעיונות שיש בו להפרות את הפעילות המוסדית בנושא שיפור העיר. ייתכן שההבנה שלוועדה לא היה ערך מוסף מבחינת שיתוף הציבור היא הסיבה מדוע וועדה זו לא התכנסה עוד. היושב ראש של 'הוועדה לשיפור הכיכרות והגנים' היה חיים גמזו. גם ועדה זו לא השאירה אלא עקבות מעטים בתיעוד השמור בארכיון העירוני. בעקבות המלצת ועדה זו פנתה המחלקה ליפו ולשכונות בעירייה לרשימה של אמנים שיגישו הצעות לשיפוץ מגדל השעון ביפו.⁵² בפועל, כנראה, חברי ועדה זו – אלה שטרחו להגיע – נטלו חלק בישיבות משותפות עם 'הוועדה

48 א' שכטר לשני, 14 במרץ 1960, אעת"א 007-016-034; א' שכטר לדורון, 29 בספטמבר 1960, אעת"א 007-016-034.

49 רשימת המבנים לשיפור חזיתות, 6 במרץ 1960, אעת"א 007-016-034.

50 מהנדס העיר לראש העירייה, 2 בינואר 1961, אעת"א 007-016-034.

51 ישיבת הוועדה לנוחיות האזרח ברשות הרבים, 28 במרץ 1961, אעת"א 007-016-038.

52 סקירה על עבודות שבוצעו לשיפור העיר, 28 בנובמבר 1961, 007-016-038.

לשיפור הרחוב' שהוגדרו כשיבות של המועצה הציבורית. ב-28 באוגוסט 1962 התקיימה ישיבה של מה שדובר העירייה התייחס כאל ה"וועדה הציבורית" בלשכתו של ראש העירייה, מרדכי נמיר. על פי הודעת הדובר דיווח יו"ר הוועדה על פעילותה וסוכם כי המועצה תגיש "תכנית כוללת ל-5 שנים לענייני נוי העיר ושימורה".⁵³ בפגישה נכחו הצייר נחום גוטמן, האדריכל אריה אלחנני, המהנדס יעקב אור וד"ר חיים גמזו. הרכב זה מלמד כי בפגישה השתתפו חברי שתי הוועדות שעוסקות בשיפור הנוף העירוני. יום לאחר מכן נפגשו שתי הוועדות: 'הוועדה לשיפור הרחוב' ו'הוועדה לשיפור הכיכרות והגנים' לישיבה שנערכה במחלקה ליפו והשכונות, במהלכה נמסר דיווח על פעולות החברה לפיתוח יפו העתיקה.⁵⁴

כפי שמלמד הרישום בארכיון, הוועדה הפעילה מבין שלוש הוועדות שעוסקות בעיצוב המרחב הציבורי הייתה 'הוועדה לשיפור הרחוב' שהיושב ראש שלה היה המהנדס יעקב אור. בינואר 1961 החליטה הוועדה למנות ועדת משנה, 'הוועדה לשיפור רחוב אלנבי', שבין חבריה היו גם נציגי התאחדות הסוחרים.⁵⁵ ועדת המשנה הציגה את הצעותיה בנוגע לדרוש שיפור בחלקו הצפוני של רחוב אלנבי במרץ 1961.⁵⁶ ישיבתה המתועדת הראשונה של 'הוועדה לשיפור הרחוב' התקיימה ביוני 1961, כמעט כשנה לאחר מינויה.⁵⁷ רק מחצית מחברי הוועדה הגיעו לישיבה. היושב ראש דיווח על שיפוץ חזיתות בתים בשדרות ירושלים ועל ההצעה שהוגשה לשיפוץ הקטע הצפוני של רחוב אלנבי – מכיכר מגן דוד עד לכיכר מוגרבי. לסיכום הוועדה החליטה לדרוש מהעירייה תקציב של 25,000 ל"י ולייפות את כוחו של היושב ראש שלה להגיש הצעה לשיפור התחנה המרכזית.

בהמשך התגבש דפוס שהמאפיין הברור שלו היה נוכחות דלילה והשפעה מעטה של נציגי הציבור בוועדה. הדבר התבטא בכך שבניגוד למה שניתן היה לצפות לא היה לוח זמנים מסודר להתכנסות הוועדה. בשיבות הוועדה נכחו היושב ראש, יעקב אור, ונציגי המוסדות והמשרדים העירוניים הרלוונטיים לנושאים שעל סדר היום. מבין נציגי הציבור בוועדה זו הפגינו עניין ונוכחות

53 הודעת דובר העירייה, 29 באוגוסט 1962, אעת"א 007-016-0034; הצפה, 30 באוגוסט 1962, עמ' 3.

54 ישיבת המועצה הציבורית לשימור העיר (כ"א), 29 באוגוסט 1962, אעת"א 007-016-0038.

55 א' שבטר לש' אלבין ואחרים, 22 בינואר 1961, אעת"א 007-016-034.

56 ישיבת הוועדה לשיפור רחוב אלנבי, אעת"א 007-016-038.

57 ישיבת הוועדה לשיפור הרחוב, 22 ביוני 1961, אעת"א 007-016-038.

רק האמן נחום גוטמן ודוד שיפמן, נציג התאחדות הסוחרים, שהנושאים שעל הפרק היו רלוונטיים לאינטרסים של חבריה: בעלי עסקים וחנויות. חבר הוועדה האדריכל שמואל ברקאי לא נכח בישיבות הוועדה, אך החלטה מפורשת של המועצה הציבורית דרשה כי הוא יתכנן את עבודות השיפור של רחוב רזיאל ביפו.⁵⁸

דפוס הפעילות שנוצר שיקף מצב שבו הוועדה נעשתה יותר ויותר חלק בלתי נפרד ממנגנון הביצוע העירוני, וזאת על חשבון הרעיון המקורי שלפיו היא תתפקד כממשק בין מחלקות ומשרדי העירייה המופקדים על תקצוב ועל ביצוע ובין אישי ציבור שתרומתם היא בעיקר בניסוח עקרונות והמלצה על קווי מדיניות. מבחינה זו, פעילותה של הוועדה כפי שהתגבשה במהלך הזמן התמקדה בפרטי הביצוע של מפעלי 'שיפור העיר' באתרים השונים שבהם התבצעו ולא נתנה ביטוי לרעיון שיתוף הציבור ב'שיפור העיר' כפעולה משותפת לעירייה ולציבור הרחב.

בפועל, סדר היום של פעילות 'שיפור העיר' וכך גם 'הוועדה לשיפור הרחוב' נקבעה על ידי העירייה. העובדה ששכטר היה גם סגן ראש העירייה המופקד על יפו והשכונות וגם יושב ראש המועצה הציבורית העניקה משקל רב לסדר היום של הנהלת העירייה, ובעיקר הדגישה, לפחות בשלבים המוקדמים, את עבודות השיקום, השיפוץ, השדרוג והשיפור ביפו – תחום שהיה באחריותו הישירה של שכטר. באוקטובר 1961 נפגש יעקב אור, יושב ראש הוועדה עם שכטר ועם פקידי עירייה בכירים המופקדים על היבטים של שיפור העיר במשרדו של סגן ראש העירייה.⁵⁹ את הדיון בנושאים שעל הפרק הוביל שכטר. הוא התייחס לעבודות הפיתוח ברחוב אלנבי, שכללו נטיעת עצים, התקנת תאורה והצבת מדחנים. הוא השמיע ביקורת חריפה על השילוט בעיר ודרש להפעיל ביקורת אסתטית על השלטים עוד בשלב מתן הרישיון. בישיבה ניתן דין וחשבון על התקדמות העבודות ביפו שהתמקדו בכיכר השעון וברחוב רזיאל. סיורים של הוועדה בשטח התמקדו בפרטים: הסרת מרקיות ולוחות פרסום ברחוב רזיאל, סוג הסורגים שיש לאפשר לבעלי חנויות ברחוב ועד ההוראה "להסיר את הארגז שמעל לחנות 'טחנת הזהב'".⁶⁰ העיסוק בפרטים נקודתיים בא לידי

58 ישיבת המועצה הציבורית לשיפור העיר, 29 באוגוסט 1962, אעת"א 007-016-038.

59 ישיבה במשרדו של א' שכטר, 13 באוקטובר 1961, אעת"א 007-016-0038.

60 סיור הוועדה לשיפור הרחוב בכיכר מגדל השעון ביפו, 7 בינואר 1962, אעת"א 007-016-038.

ביטוי בשיבות נוספות, כמו למשל הוקעת גדר ברזל מכוערת שהותקנה ליד בניין המשטרה בכיכר השעון,⁶¹ או סיור ברחוב רזיאל כדי לקבוע אילו הם השלטים "אשר מבחינה אסתטית יש להסירם".⁶²

הצד השני של הירידה לפרטים היה תביעה להקמת גוף מפקח, שאם לא כן הוועדה, "הנושאת באחריות כלפי הציבור הרחב", תסיר מעליה "כל אחריות למצב ביפו".⁶³ במקביל לעיסוק בפרטים נקודתיים נעשו גם ניסיונות להרחיב את רריעת תחומי האחריות של 'הוועדה לשיפור הרחוב'. בפברואר 1963 הדגישה הוועדה את הצורך בחוק מיוחד שיקבע את "צורתם של אתרים מיוחדים" כמו רחוב רזיאל.⁶⁴ הוועדה התלוננה גם על כך שאין משתפים אותה בעיצוב מדיניות עירונית, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בכך שראש העירייה לא קיים את הבטחתו "להביא לחוות דעת חברי הוועדות לשיפור הכיכרות והרחובות את תוכניות העירייה לפעולות מדרגה ראשונה". כן דרשה הוועדה משכטר לשתף אותה בדיון על תוכנית האב לעיר שהגיש מהנדס העיר. בישיבה שהתקיימה בסוף מרץ 1963 בלשכתו של שכטר בהשתתפות ראש הוועדה יעקב אור הושגו סיכומים בנוגע לשיפור רחוב רזיאל וכיכר השעון, שברובו המכריע נסב על מפגעים פרטניים. הסעיף האחרון קבע כי תתקיים בהקדם ישיבה שבה ישתתפו נציגי הוועדה לשיפור הכיכרות הגנים והרחובות, מהנדס העיר ועורך דין העירייה.⁶⁵ הישיבה שאמורה הייתה לשדרג את מעמד המועצה הציבורית כשותפה לעיצוב מדיניות התכנון העירוני לא התקיימה. הישיבה המתועדת הבאה של מה שכונה 'הוועדה לשיפור העיר' שבראשה עמד יעקב אור נערכה בפברואר 1965, כמעט שנתיים מאוחר יותר. במרכז הדיון עמד נושא שיפוץ חזיתות הבתים. בישיבה הוצג אומדן ההוצאות לשיפוץ של 5,000 בתים בחמש השנים הבאות.⁶⁶ ההוצאה הממוצעת לבניין הייתה 2,200 ל"י, מתוך זה 40% יושתו על בעלי החנויות, 20% על בעלי עסקים בבתיים ו-40% על הדיירים ובעלי הבתים. בדיון נמסר כי העירייה מוכנה להקים קרן להלוואות בתנאים נוחים ולטווח ארוך. הייתה זו הישיבה האחרונה של גוף המזוהה עם המועצה הציבורית לשיפור העיר במהלך כהונתה של המועצה התשיעית.

61 ישיבת המועצה הציבורית לשיפור העיר, 22 בנובמבר 1962, אעת"א 007-016-038.

62 ישיבת הוועדה לשיפור הרחוב בלשכת א' שכטר, 24 במרץ 1963, אעת"א 007-016-038.

63 ישיבת המועצה הציבורית לשיפור העיר, 22 בנובמבר 1962, אעת"א 007-016-038.

64 ישיבת הוועדה לשיפור הרחוב, 14 בפברואר 1963, אעת"א 007-016-0038.

65 ישיבת הוועדה לשיפור הרחוב בלשכת א' שכטר, 24 במרץ 1963, אעת"א 007-016-038.

66 ישיבת הוועדה לשיפור העיר, 23 בפברואר 1965, עמ' 1, אעת"א 007-016-0036.

בחזית החזיתות

הדיון בחזיתות הבתים בוועדה לשיפור העיר נערך בעקבות הצגת הנושא על ידי משלחת מטעם עיריית תל אביב בוועדת הפנים של הכנסת. לצד אליעזר שכטר, ראש המחלקה לשיפור יפו וסגנית עורך דין העירייה היו במשלחת גם האדריכל אריה אלחנני והמהנדס יעקב אור שייצגו את "המועצה הציבורית לשיפור העיר שליד עיריית תל אביב-יפו".⁶⁷ אֶזְכּוֹר המועצה הציבורית נועד להקנות משמעות ציבורית ליוזמה של עיריית תל אביב-יפו. המפגש בוועדת הפנים היה שלב מכריע במאמץ של עיריית תל אביב-יפו להביא לשינוי החוק כך שהעירייה תוכל לאכוף שיפוץ חזיתות הבתים בעיר. נוכחות שני חברי המועצה הציבורית נועדה להפגין כי לנושא יש תהודה ציבורית.

שאלת הסמכות של העיריות לשמור על המראה והצורה האסתטית של חזיתות הבניינים בעיר מחייבת עיגן משפטי. ללא סמכות לדרוש מבעלי בתים ומדיירים לדאוג למראה של חזית הבניין, שאלת שיפור חזות העיר תלויה ברצון הטוב של בעלי בתים ודיירים, ובעיקר ברצון וביכולת שלהם לממן את הדורש שיפוץ. עיריית תל אביב פנתה לשר הפנים בשלהי שנות ה-50 עם הצעות תחיקה בנושא ששולבו, אם כי לא בכל פרטיהן, בהצעת חוק שהוגשה במאי 1959. הנושא לא התקדם, ובראשית 1960 דרשה עיריית תל אביב משר הפנים להעניק סמכות לעיריות לשמור "על מראה וצורה אסתטית של רחובות העיר" ועל "מראה חזיתות הבתים".⁶⁸ מרכז השלטון המקומי פנה לשר הפנים בהבעת תמיכה בדרישת עיריית תל אביב-יפו. העתקים של המכתב נשלחו לעיריות ירושלים וחיפה וליושב ראש ועדת הפנים של הכנסת.

שאלת שיפוץ חזיתות בניינים עמדה במרכז הפעילות של הרשות לפיתוח יפו. במרץ 1960 העביר שכטר למנהל רשות הפיתוח רשימה של 79 מבנים ברחובות הראשיים של יפו "שאפשר וצריך להתחיל בהם לשפר את החזיתות".⁶⁹ הסיכום היה שרשות הפיתוח תשפץ שני רחובות ראשיים: שדרות ירושלים ורח' רזיאל. השיפוץ יכלול טיוח חלקים לא-מטויחים,

67 א' שכטר לי' ריפתין, 25 במאי 1965, אעת"א 007-016-0036.

68 מ' הוכשטין למ' שפירא, 20 ביוני 1960, אעת"א 007-016-034.

69 א' שכטר לשני, 14 במרץ 1960; רשימת המבנים לשיפור חזיתות, אעת"א 007-016-034.

צביעה מחדש של חזיתות בתים, צביעת חלונות, תריסים ומעקים והרחקת "ספיחים מיוצרים" מחזיתות הבניינים. הוסכם שהסוחרים ישתתפו בשיפוץ חניוניהם.⁷⁰

שאלת המימון הייתה בעלת חשיבות מרכזית. ב-2 בינואר 1961 עלתה על שולחן הכנסת הצעת חוק 444 שביקשה לתקן את פקודת העיריות כדי להעניק לעיריות את סמכויות האכיפה הדרושות לביצוע שיפוץ חזיתות בתים, אלא שבכך לא היה פתרון לבעיית ההוצאות הכספיות הלא מבוטלות ונטל המימון. לנושא זה נדרשה 'ועדת אייזנברג', ועדה ציבורית שנוסדה במאי 1958 ודנה בשינויים לחוק הגנת הדייר.⁷¹ הוועדה עמדה על ההזנחה בשיפוץ בתים במדינה, שמביאה אתה ל"כיעור בתיה ועריה".⁷² לעניין זה הציעה הוועדה בסעיף מיוחד העוסק ב"שיפוצים חיצוניים" כי תוקם קרן בכל רשות מקומית שתהיה מיועדת לשיפוצי בניינים באותה הרשות.⁷³ המקורות הכספיים למימון הקרן יהיו בעלי הבתים, דיירי הבתים, הרשות המקומית והממשלה.

עורך הדין (בלשון עכשווית: היועמ"ש) של עיריית תל אביב-יפו היה ספקן בנוגע להתקדמות החקיקה בכנסת: הממשלה דנה רק בסעיף של המלצות הוועדה בנוגע להעלאת שכר הדירה בנכסים מוגנים בדרך של תקנות, דבר שהיה בסמכות הממשלה, אך לא קידמה שינויי חקיקה שנדרשו למתן סמכויות אכיפה לעיריות. ההצעה שלו הייתה להפריד את הסעיף הנוגע לסמכות העירייה בנושא שיפוץ חזיתות הבתים מהחקיקה בנוגע לחוק הגנת הדייר ולפעול כדי להשפיע על חברי הכנסת בנושא ולהביא להגשת הצעת חוק פרטית של חברי כנסת מסיעות שונות.⁷⁴ בעקבות המזכר של עורך הדין של העירייה פנה מרדכי נמיר לשר הפנים ולשר המשפטים כדי להביא להסדר "תחיקתי וכספי" בנוגע ל"שיפוץ המראה החיצוני של העיר ובנייניה – חזיתות הבתים".⁷⁵ הנושא המרכזי בפנייתו היה ההיבט הכספי. נמיר קיבל את המלצת עורך הדין של העירייה:

70 י' דורון לא' שכטר, 29 בספטמבר 1960, אעת"א 007-016-034.

71 מעריב, 1 באפריל 1960, עמ' 5.

72 צ' זילביגר לא' שכטר, 10 בפברואר 1961, אעת"א 007-016-034, עמ' 2.

73 שם, שם.

74 צ' זילביגר לא' שכטר, 10 בפברואר 1961, אעת"א 007-016-034, עמ' 3.

75 מ' נמיר לשר המשפטים ולשר הפנים, 21 במרץ 1961, אעת"א 007-016-034.

הואיל ושיפור פני העיר דוחק למדי, והואיל וההצעות כבר פורסמו ברבים, הרי נראה לנו, שמן הראוי להחיש את תיקון החוק בשטח זה על ידי הפרדת הפרק הנ"ל מכלל ההצעה של תיקון חוקי הגנת הדייר ולקבלו בנפרד.⁷⁶

בתגובתו כתב פנחס רוזן, שר המשפטים: "בבוא העת תיתן הממשלה את דעתה על הצעות עיריית תל אביב".⁷⁷ בשלב זה ברור היה כי הפתרון לא יבוא משינוי בחקיקה. פתרון חלקי היה בנכונות העירייה לסייע לשיפוץ בהלוואות. ההתנגדות של התאחדות בעלי הבתים להשתתף דמי שיפוץ על בעלי הבתים הייתה גורפת, אפילו אם יינתנו הלוואות ניכרות לצורך העניין.⁷⁸ שכטר ביקש לקדם את נושא השיפוץ ביפו, והציע ש"באופן יוצא מהכלל" ולגבי 'עמידר', העירייה תשתתף ב-25% מעלות השיפוץ.⁷⁹ במקביל החלה העירייה בשיפוץ חזיתות בתים גם בשכונת הדר יוסף. עבודות השיפוץ נעשו במימון חלקי של 'עמידר'. ביפו מימנה עמידר כ-30% מהוצאות השיפוץ, בעוד שהעירייה השתתפה ב-25% מהוצאות השיפוץ.⁸⁰ בהדר יוסף הגיע חלקה של עמידר ל-75% מהוצאות השיפוץ.⁸¹ האסטרטגיה שהציע עורך הדין של עיריית תל אביב-יפו ב-1961 כיצד לעקוף את תקיעת הנושא בכנסת נשאה פרי שלוש שנים מאוחר יותר. ביוני 1964 הגיש חבר הכנסת עמוס דגני (מפא"י) הצעת חוק פרטית בדבר שיפוץ חזיתות בניינים.⁸² בעיקרו של דבר החוק המוצע נועד להסמיך את העיריות לחוקק חוקי עזר בנוגע לשיפור מראה חזיתות הבניינים בעיר, לרבות סידור ושיפוץ. משרד הפנים תמך בהצעת החוק, וזו הועברה לדיון בוועדת הפנים. החוק לתיקון פקודת העיריות תשכ"ה-1965 התקבל על ידי הכנסת בישיבה תצ"ו - 12 ביולי 1965.⁸³ ההצעה המתוקנת שהגיעה

76 שם, שם.

77 פ' רוזן לא' נמיר, 21 באפריל 1961, אעת"א 007-016-034.

78 א' מזור לא' שכטר, 2 ביוני 1961, אעת"א 007-016-038.

79 פגישה, א' שכטר עם ש' פוטיק מהנהלת עמידר, 4 באוקטובר 1961, עמ' 1, אעת"א 007-016-038.

80 ח' דורון לא' שכטר, 4 בדצמבר 1961, אעת"א 007-016-034.

81 'עמידר' לתושבי הדר יוסף, ללא תאריך, אעת"א 007-016-034.

82 ישיבה בנושא חוק שיפוץ חזיתות בתים אצל א' שכטר, 28 ביוני 1964, אעת"א 007-016-0038.

83 כנסת ישראל, ישיבה תצ"ו - 12.7.65, חוק לתיקון פקודת העיריות, עמ' 56; דבר, 13 ביולי 1965, עמ' 8.

להצבעה הגבילה את הוראות השיפוף "אך ורק לשם שיפור מראה החזית. ההבדל בא למנוע אפשרות של החלטה גם לגבי צורך אחר, שרירות וכו'".⁸⁴ בעניין המימון, אבן נגף הייתה בעיית הבתים שחל עליהם חוק הגנת הדייר והצורך להסדיר את המימון בין הדיירים ובין בעלי הבתים. התיקון קבע כי שר הפנים יקבע בתקנות לאחר התייעצות עם ועדת הפנים של הכנסת ותוך שלושה חודשים מיום קבלת החוק איך ניתן יהיה לקבוע דרכי מימון לסוגי בתים שונים ואת מועדי התשלום.⁸⁵ כפי שהסביר עמוס דגני את החוק,

החוק הזה נותן סמכות לעיריות לקבוע בחוקי עזר את הצורך בשמירת המראה של חזיתות הבתים. עירייה שלא תעשה זאת – לא תעשה. אבל עירייה שתעשה זאת – תוכל לקבוע כפי שתקבע. הוועדה מציעה כי בתקנות ייקבע באיזה אופן יוכלו להוציא לפועל את חוקי העזר האלה.⁸⁶

בעלי הבתים התנגדו לחוק שיפוף הבתים ותבעו להשית את ההוצאות על הממשלה ועל הרשויות המקומיות שגובות מס רכוש. כן טענו שיש צורך בחוק נוסף כדי להגדיר "למה התכוונו בביטוי שיפוף בתים".⁸⁷ על פי החוק שר הפנים צריך היה לקבוע את התקנות בדבר מימון שיפוף הבתים עד ה-12 באוקטובר, אלא שבעיית המימון הביאה לדחיית קביעת התקנות כדי להבטיח מקורות מימון נוספים, מלבד בעלי הבתים והדיירים.⁸⁸ בדצמבר 1965 ביקש שר הפנים מהממשלה לפנות אל הכנסת בבקשה לתקן את החוק ולאפשר את פרסום התקנות שיקבעו את הנטל שיוטל על הדיירים ועל בעלי הבתים; הממשלה נענתה לבקשתו.⁸⁹ העיכובים והדחיות בפרסום התקנות לא מנעו ממרדכי נמיר לשלב את ההבטחה לפעול בנושא שיפוף הבתים במסע הבחירות שלו לכהונה שנייה לראשות עיריית תל אביב-יפו. במודעת בחירות

84 כנסת ישראל, ישיבה תצ"ו – 12.7.65, חוק לתיקון פקודת העיריות, עמ' 53.

85 הארץ, 22 בספטמבר 1965, עמ' 4.

86 ישיבה תצ"ו – 12.7.65, חוק לתיקון פקודת העיריות, עמ' 54.

87 הבקר, 12 באוקטובר 1965 עמ' 3.

88 הארץ, 31 באוקטובר 1965, עמ' 10.

89 למרחב, 27 בדצמבר 1965, עמ' 1.

שיפור העיר: המועצה התשיעית 1960-1965

בעיתון דבר בה הכריז על "תכנית הפעולה לשנים 1966-1970" הוא הודיע
בגאווה:

עם פרסום החוק החדש, שנתקבל באחרונה בכנסת, המחייב
שיפוץ חזיתות הבתים, תפעיל העירייה זרוע מבצעת מיוחדת
למטרה זו.⁹⁰

90 דבר, 29 באוקטובר 1965, עמ' 14.

ספר זה הוא נדבך נוסף במחקר תל אביב שאני עוסק בו יותר מרבע מאה. מטרתו היא להציג פיסות של היסטוריה עירונית שאינן באות ליצור תמונה כוללת של תולדות העיר. מבחינה זו מדובר בהיסטוריה פרגמנטרית: לא נראטיב על העיר ושל העיר, אלא דיון בהיבטים ספציפיים של ההיסטוריה התרבותית שלה.

הפרק הראשון עוסק בשמות העיר. חלקו הראשון של הפרק עוסק בקביעת השם 'תל אביב' על ידי מייסדי העיר ב-1910 ומספק מידע חדש על מקורו של השם. חלקו השני של הפרק מתחקה אחר תולדות התואר 'העיר העברית הראשונה'. חלקו השלישי של הפרק דן בהסבת שמה של העיר ל'תל אביב-יפו' לאחר מלחמת העצמאות. הפרק השני מתחקה אחרי שלוש חגיגות היובל לתל אביב: יובל העשרים ב-1929, יובל הכסף ב-1934 ויובל הזהב ב-1959. שלוש חגיגות היובל שנדונות בפרק זה שייכות לשלב 'העיר העברית הראשונה' בהיסטוריה התרבותית של תל אביב, ובהתאם לכך הנושא המרכזי שלהן היה תל אביב כסיפור הצלחה של המפעל הציוני.

שלושת הפרקים הבאים עוסקים בתל אביב של שנות ה-30. הפרק השלישי מתמקד בתוכנית גרינבלט, לפיה תיבש רצועת ים וייבנה שם רובע חדש. הדיון מתמקד בוויכוח הציבורי הער שהעסיק את דעת הקהל ואת הפוליטיקה המקומית בקיץ 1937 בנוגע ליתרונות ולחסרונות של המיזם השאפתני שבסופו של דבר ירד מעל סדר היום העירוני. הפרק הרביעי מציע תרגום לעברית של המאמר על תל אביב שהופיע במסגרת הסדרה "נאצי נוסע לפלשתינה" בעיתונו של יוזף גבלס דר אנגריף (Der Angriff) ב-29 בספטמבר 1934. הפרק החמישי מוקדש להיסטוריה תרבותית קצרה של 'הגמל המעופף' שהיה סמלו של יריד המזרח שנפתח בחצי האי הירקוני ב-1932. הדיון מביא ומנתח הסברים שונים שניתנו לסמל גם בהתייחסות לגמל המכונף במקורות יהודיים.

שני הפרקים האחרונים עוסקים בשנות ה-60 בהתמקדות על היבטים של פעילות המועצה התשיעית (1961-1965), בתקופת כהונתו הראשונה של מרדכי נמיר כראש עיריית תל אביב-יפו. הפרק השישי דן במאמץ המנהלי לפתור את בעיית שמות הכפולים של רחובות בתל אביב רבתי. הפרק השביעי דן ב'שיפור העיר' כנושא שעל סדר היום העירוני משנות ה-20 ועד לאמצע שנות ה-60. הפרק מתמקד בפעילותה של המועצה הציבורית לשיפור העיר שהוקמה ב-1960 וכללה אנשי ציבור בעלי שם ופקידים גבוהים במנהל העירוני. במסגרת הדיון מתחקה הפרק אחר ראשיתה של היוזמה העירונית לשפץ את חזיתות הבניינים בעיר.

מס' 1: 978-965-93168-2-3 ISBN

טקס, הנצחה, מורשת

מוסד הרצל
לחקר הציונות
אוניברסיטת חיפה